

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР
АКАДЕМИЯСИ МИНТАҚАВИЙ БЎЛИМИ
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ**

ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ АХБОРОТНОМАСИ

Ахборотнома ОАК Раёсатининг 2016-йил 29-декабрдаги 223/4-сон қарори билан биология, қишлоқ хўжалиги, тарих, иқтисодиёт, филология ва архитектура фанлари бўйича докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрлар рўйхатига киритилган

2023-9/3

**Вестник Хорезмской академии Маъмуна
Издается с 2006 года**

Хива-2023

Бош муҳаррир:

Абдуллаев Икрам Искандарович, б.ф.д., проф.

Бош муҳаррир ўринбосари:

Ҳасанов Шодлик Бекнўлатович, к.ф.н., к.и.х.

Таҳрир хайати:

Абдуллаев Икрам Искандарович, б.ф.д., проф.
 Абдуллаева Муборак Махмусовна, б.ф.д., проф.
 Абдуҳалимов Баҳром Абдурахимович, т.ф.д., проф.
 Агзамова Гулчехра Азизовна, т.ф.д., проф.
 Аимбетов Нагмет Каллиевич, и.ф.д., акад.
 Аметов Якуб Идрисович, д.б.н., проф.
 Бабаджанов Хушнуд, ф.ф.н., проф.
 Бекчанов Даврон Жуманазарович, к.ф.д.
 Буриев Хасан Чутбаевич, б.ф.д., проф.
 Ганджаева Лола Атаназаровна, б.ф.д., к.и.х.
 Давлетов Санжар Ражабович, тар.ф.д.
 Дурдиева Гавҳар Салаевна, арх.ф.д.
 Ибрагимов Бахтиёр Тўлаганович, к.ф.д., акад.
 Исмаилов Исҳақжон Отабаевич, ф.ф.н., доц.
 Жуманиёзов Зоҳид Отабаевич, ф.ф.н., доц.
 Жуманов Мурат Арепбаевич, д.б.н., проф.
 Кадирова Шахноза Абдухалиловна, к.ф.д., проф.
 Каримов Улугбек Темирбаевич, DSc
 Курбанова Саида Бекчановна, ф.ф.н., доц.
 Кутлиев Учқун Отобоевич, ф-м.ф.д.
 Ламерс Жон, қ/х.ф.д., проф.
 Майкл С. Энжел, б.ф.д., проф.
 Махмудов Рауфжон Баходирович, ф.ф.д., к.и.х.
 Мирзаев Сирожиддин Зайниевич, ф-м.ф.д., проф.
 Мирзаева Гулнара Саидарифовна, б.ф.д.

Пазилов Абдуваеит, б.ф.д., проф.
 Раззақова Сурайё Раззоқовна, к.ф.ф.д., доц.
 Рахимов Раҳим Атажанович, т.ф.д., проф.
 Рахимов Матназар Шомуротович, б.ф.д., проф.
 Рўзметов Бахтияр, и.ф.д., проф.
 Садуллаев Азимбой, ф-м.ф.д., акад.
 Салаев Санъатбек Комилович, и.ф.д., проф.
 Сапарбаева Гуландам Машиариповна, ф.ф.ф.д.
 Сапаров Каландар Абдуллаевич, б.ф.д., проф.
 Сафаров Алишер Каримджанович, б.ф.д., доц.
 Сирожов Ойбек Очилов, с.ф.д., проф.
 Сотипов Гойипназар, қ/х.ф.д., проф.
 Тожибаев Комилжон Шаробитдинович, б.ф.д., академик
 Холлиев Аскар Эргашевич, б.ф.д., проф.
 Холматов Бахтиёр Рустамович, б.ф.д.
 Чўпонов Отаназар Отожонович, ф.ф.д., доц.
 Шакарбоев Эркин Бердикулович, б.ф.д., проф.
 Эрматова Жамила Исмаиловна, ф.ф.н., доц.
 Эшчанов Рузумбой Абдуллаевич, б.ф.д., доц.
 Ўразбоев Ғайрат Ўразалиевич, ф-м.ф.д.
 Ўрозбоев Абдулла Дурдиевич, ф.ф.д.
 Ҳажиева Мақсуда Султоновна, фал.ф.д.
 Ҳасанов Шодлик Бекнўлатович, к.ф.н., к.и.х.
 Худайберганаева Дурдона Сидиқовна, ф.ф.д.

Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси: илмий журнал.-№9/3 (106), Хоразм Маъмун академияси, 2023 й. — 149 б. — Босма нашрнинг электрон варианты - <http://mamun.uz/uz/page/56>

ISSN 2091-573 X

Муассис: Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси минтақавий бўлими — Хоразм Маъмун академияси

МУНДАРИЖА ТАРИХ ФАНЛАРИ

Abdullayev J.R. Xorazm Radio teleuzatish markazi (RTUM)ning paydo bo'lishi va shakllanish tarixi, shuningdek ilk raxbar kadrlar tarixiga bir nazar	5
Boltaeva M.J. 1991-2000 yillarda Jizzax viloyatida xorijiy investitsion muhitning tarixiy qiyoslovi	8
Erqo'ziyev A., Abdullayev Z. Kokaldosh Madrasah	11
G'affarov M.Q. Oqchadaryo havzasi va Quyi Zarafshon hududida neolit davri urug' jamoalarida kechgan etnik jarayonlar tarixi sahifalariga doir ba'zi bir mulohazalar	14
Hayitov Sh.A., Fayziyeva F.I. Buxoro amirligidagi rus shahar manzilgohlarining tasnifi: tarixiy tahlil	17
Nurmuhamedov S.A. "Tarix al-yaminiy" asarida Xorazm	22
Mo'minov N.B. Temuriylar va Shayboniylar	24
Otamuradova R.O. XX asrning 90- yillariga qadar Xorazm tarixiy-madaniy merosiga munosabat	27
Qalandarova M.J. Istiqlolchilik harakatining vujudga kelishi: Shermuhammadbek qo'rboshi	32
Radjabov O.A. Qozog'iston temir yo'l tarmoqlarining zamonaviy holati	35
Sattorov U.A. XX asrning boshlaridan ikkinchi jahon urushigacha bo'lgan davrda O'zbekistonda yoqilg'i-energetika sanoatining shakllanishi	37
Toshov K.T. Ikkinchi jahon urushi yillarida Surxondaryo viloyatidagi maktab, ta'lim-tarbiya va madaniy hayotdagi muammolar	40
Turdixojayeva M. Chust madaniyati tarixiga bag'ishlangan arxeologik tadqiqotlar	43
Xolbekova M.U. Qatag'on qurbonlari – vatan fidoyilari	47
Абдуазимов Д.Б. Ўзбекистонда давлатчилик ва давлат бошқаруви тарихининг тарихшунослиги	49
Бабожонов Д.К. Хоразм ёғоч ўймакорлик мактаби	53
Бўтаев Ж. XIX аср иккинчи ярми–XX аср бошларида Самарқанд вилоятида санитария хизмати ва эмлаш тадбирлари	57
Вохидов Ф.Р. Ўзбекистонда ҳарбий кадрлар тайёрлаш соҳасидаги ислохотларнинг зарурияти ва аҳамияти	61
Исаев Й. "Адабул муфрад" нинг нодир қўлёзма нусхалари	65
Исмоилов Б.Х. Юсуф Саккокийнинг "Мифтоҳу-л-улум" асарининг қўлёзма нусхалари тавсифи	68
Мадреймов Е.Д. Роль машинно-тракторных станций в сельском хозяйстве Каракалпакстана в 1946-1950 годы	70
Матякубов Ш.С. Хива хонлигининг XVI-XVIII-асрлардаги Россия давлати билан дипломатик ва савдо муносабатларида ҳунармандчилик маҳсулотларининг аҳамияти ва ўрни	74
Мустафоев Ж.А. Навоий областида "Пахта иши" катағони: савдо ходимларининг исканжага олиниши ва унинг салбий оқибатлари	78
Очилов А.Т. Қуйи Зарафшон воҳасининг антик ва илк ўрта асрлар даври антропоген ландшафти	81
Панжиев А.Ў. Усмон Юсуповнинг иккинчи жаҳон уруши йилларидаги сиёсий фаолияти	84
Саидбобоева Г. XX асрнинг 80-йилларида Тошкент политехника институтида энергетик кадрлар тайёрлаш масаласи	87
Салаев Д.Ж. Фуқаролик жамияти институтлари шаклланишининг тарихий-сиёсий босқичлари ва Ўзбекистонда ННТлар ривожини	90
Саминов Э. Дерадикализация – жаҳон ҳамжамияти олдида турган долзарб муаммо	93
Сидикова М.Х. Қадимий ва илк ўрта асрларда Самарқанд шаҳрининг анъанавий ривожланиш тарихи	96
Халмухамедов А.А. Туристическая безопасность в Узбекистане: история и современность	100

ПЕДАГОГИКА ФАНЛАРИ

Daminova G.B. Tabiiy fanlar integratsiyasi - olamni yaxlit manzarasini aks ettiruvchi vosita sifatida	105
Ergashova M.H. Boshlang'ich sinflarda fe'l so'z turkumini o'rgatish jarayonida zamonaviy interfaol metodlarning ahamiyati	109
Inamova M.M. Zamonaviy ta'lim jarayonida STEAM - omad va muvaffaqiyatlar asosidir	111
Islomova Kh.F. Teaching and learning sport vocabulary through games and translation in the EFL classroom	114
Karimov M.A., Yuldashov B.B., Fayzullayev Q.O., Isayev S.D. Muhandislik va kompyuter grafikasi sohasini o'qitish vositasida bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish asoslari	118
Kuzibayeva M.M. Ta'lim jarayonida o'quv maqsadlariga erishish usullari	121
Obidova G.K. Development of students' ecological culture in the process of learning foreign languages in technical higher education institutions	123
Pulatova F.A. The role and pedagogical significance of teacher communication in critical thinking development	126
Rasulova N.B. Exploring the Benefits of Content and Language Integrated Learning (CLIL)	129
Sabitova I.S. Formation of lexical competence in english of future specialists in technical field	131
Yuldashev F.A. On the problem of studying human needs and benefits in the age of globalization and information	134
Джаббаровва З.С. Минтақада олий таълим тизимида илмий тадқиқотларни самарали ташкил этиш йўналишлари	138
Исламова Т.Р. Развитие эффективных навыков межкультурной коммуникации	143
Қодирова Р.Т. Олий таълим талабаларига ўзбек тилини ўқитишнинг ўзига хос хусусиятлари	145

UDK070:654.197(470).4

XORAZM RADIO TELEUZATISH MARKAZI (RTUM)NING PAYDO BO'LISHI VA SHAKLLANISH TARIXI, SHUNINGDEK ILK RAXBAR KADRLAR TARIXIGA BIR NAZAR**(1961-1991 yillar misolida)****J.R.Abdullayev, tayanch doktorant, Xorazm Ma'mun akademiyasi, Xiva**

Annotatsiya. Mazkur maqolada Mustaqillikka erishgunga qadar Xorazm viloyati hududida Radio teleuzatish markazi (RTUM)ning tarixi, rivojlanish bosqichlari, yo'nalishi va yoritilishi tahlil qilinib, muallifning bu boradagi shaxsiy xulosalari ham keltirib o'tiladi.

Kalit so'zlar: Radio, televideniya, telesentr, telemarkaz, Leningrad, Urganch, Rafiq Rahmatullayev, R.Jumaniyozov, "Ma'shal".

Аннотация. В данной статье анализируется история, этапы развития, направления и зоны действия Центра радио и телепередачи (РТУМ) в Хорезмской области до обретения независимости, а также представлены личные выводы автора по этому поводу.

Ключевые слова: Радио, телевидение, телецентр, телецентр, Ленинград, Ургенч, Рафик Рахматуллаев, Р. Джуманиезов, «Маишал».

Abstract. This article analyzes the history, stages of development, direction and coverage of the Radio and Television Transmission Center (RTUM) in Khorezm region before independence, and the author's personal conclusions on this matter are also presented.

Keywords: Radio, television, telecenter, telecenter, Leningrad, Urganch, Rafik Rahmatullayev, R. Jumaniyozov, "Ma'shal".

Radio va televideniya XX asr ommaviy axborot vositalarining shakllanish tarixida muhim voqeadir va axborot uzatish usullarida yetakchi mavqega egadir. Radio va televideniya jami ijtimoiy, ilmiy-texnikaviy, g'oyaviy va madaniy o'zgarishlar haqida ma'lumotlarni tarqatish va targ'ib qilish, tarbiya qilish, jamoatchilikning fikrini shakllantirish, insonning turmush tarzi, qadriyat yo'nalishlari va uning dunyoqarashiga ta'sir ko'rsatish kabi ulkan vazifani bajaruvchidir. Shuningdek, u madaniy qadriyatlarni ko'paytirish, saqlash va jamiyatga yetkazish kabi yetakchi vazifalarni xech o'zgarmasdan bajaraveradi. O'zbekistonda ham 1990- yillardan keyin televideniya sohasini qayta ko'rib chiqish va rivojlantirish masalasi eng dolzarb mavzulardan biriga aylandi. Zero, to'rtinchi xokimiyat deb ataluvchi matbuot va televideniya davr talabiga javob berolmay qolgan edi. Bugungi O'zbekiston milliy teleradiokompaniyasining tashkil etilish tarixi 1920-yillarga borib taqaladi. [1] Xorazm voxasi radiosining dastlabki eshittirishlari 1936-yildan efirga uzatilib boshlangan. Xorazm viloyat televideniya'si esa O'zbekistondagi ikkinchi televideniya xisoblanadi. Viloyat televideniya'sining tashkil etilishi Bog'ot tumanidagi jamoa xo'jaligi raisi, mexnat qaxramoni Iskandar Dosov tashabbusi bilan bog'liq. 1956-yil oxirida teletexnikaning so'nggi yutuqlari asosida qurilgan Toshkent televideniya stansiyasining ishga tushirilishi respublikamiz xayotida katta madaniy voqea bo'ldi.[2] 1957-yil 10-sentabrda Toshkentda O'zbekiston matbuoti, radiosini va televideniya'si xodimlarining syezdi boshlandi. Juda ko'p delegatlar respublikada gazeta va jurnallar, radio va televideniya jamoa vakillarining ishchi va qishloq muxbirlari, partiya va sovet tashkilotlarining xodimlari Navoiy nomidagi davlat opera va balet teatri binosiga to'plandilar. Sovet Ittifoqi qo'shni respublikalardan xam mehmonlar keldi. Syezdni O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Komitetining sekretari R.E. Melnikov ochib bergan. Syezdning raxbar organlari saylandi. Sovet Ittifoqi Kommunistik partiyasi Markaziy Komitetining Prezidiumi olqishlar ostida bir ovozdin syezdning faxriy prezidiumiga saylandi. O'zbekiston KP Markaziy Komitetining sekretari Z.R. Raximboboyev "Partiya XX syezdining tarixiy qarorlarini va KPSS Markaziy Komitetining shundan keyingi Plenumlari qarorlarini amalga oshirish uchun kurashda matbuot radio va televideniya xodimlarining vazifalari to'g'risida maruza qilindi. [3] Fuqarolarga madaniy xizmat ko'rsatishning kuchli vositasi bo'lgan televideniya kun sayin rivojlanib borgan. 1960-yilda O'zbekiston xududida

11 ta telesentr stansiyasi ishlayotgandi. Shahar va qishloq aholisi xizmatida 100 mingga yaqin televizor bo'lgan. [4] 1958-1965 yillar yetti yillik rejada Xorazm viloyati aholisi Toshkent va Nukus television eshittirishlarini tomosha qilganlar. [5] Xorazm viloyatining markazida yangi qurilgan turar joylar, sanoat korxonalari serhasham binolar qatori shaxardagi eng muxim qurilishlardan biri television stansiya qurilishidir. Xorazm viloyati telemarkaz qurilishida Matkarim Matyoqubov boshliq quruvchilar guruxi fidokorona mexnat qilganlar. Qurilish faollaridan betonchi N.Otakeldiyev, Q.Abdullayev, g'isht teruvchilardan A.Saidov, Q.Yangiboyev, duradgor I.Sodiqov va boshqalar fidokorona mexnat qildilar. Xorazmda telemarkaz qurilishi madaniy xayotimizda katta voqea deydi M.Matyoqubov. Shuning uchun xam usta quruvchilar bu qurilishni tezroq tugallab foydalanishga topshirish uchun sidqidildan mexnat qilganlar. Televizion stansiya vishkasining balandligi 135 metr bo'lishi, uning modeli mamlakatimiz zavodlaridan birida tayyorlanishi, qurilish xududida shunchalik katta vishkaning kichkina imorat yaqinida o'rnatilishi rejaga kiritilgan. Ish yurituvchi Ibroxim Matyoqubov Xorazmda telemarkaz qurilishida vishka o'rnatiladigan joyni belgilab bergan. Montaj ishlarini toshkentlik mutaxassislar bajarganlar. Shuni mamnuniyat bilan qayd qilish kerak, Urganch television stansiyasi qurilishining jadallashtirilishida zarur bo'lgan asbob uskunalarni Leningrad zavodidan olib kelingan. Lvov korxonalariga buyurtma qilingan asbob uskunalar xam muddatidan oldin olib kelingan.[6] Xorazm RTUM (Radio television uzatish markazi) 1961-yil oktabr oyida tashkil etilgan. Viloyatimiz aholisining shu jumladan, Urganch shahri va tumani, Xonqa, qisman Yangibozor va Yangiariq tumanlari Urganch RTSdagi teleuzatgich orqali tarqatilayotgan viloyat televideniya dasturlarini ko'rib tomosha qilish imkoniyatiga ega bo'lishdi. Amalga oshirilgan ishlar yuqorida nomlari e'tirof etilganlar va boshqa mutaxassislar uchun mehnatlari mevasi sifatida katta quvonch baxsh etdi. 1960-yilda I. Dosov tashabbusi bilan viloyatdagi jamoa xo'jaliklari xomiylik mablag'i hisobiga xashar yo'li bilan dastlabki "Urganch telemarkazi" binosi barpo qilingan. 1961-yilning 31-dekabrida Xorazm televideniyasining birinchi ko'rsatuvi efirga uzatilgan. Ana shu davrda kichik studiya "PTS-3" rusumli televizion uskunaga ega bo'lib, "Ukraina" kinoprojektorlaridan foydalanilgan. Dastlabki faoliyati davrida ko'rsatuvlar asosan to'g'ridan-to'g'ri efirga uzatilib, fotosuratlardan, keyinchalik kinoplyonkaga yozib olingan tasvirlardan foydalanilgan. 1970-yillardan keyin Xorazm televideniyasida "Kadr-1", "Kadr-2" rusumli videomagnitafonlardan foydalanilib, videomaxsulotlar efirga uzatilgan. 1982-yilda buyuk alloma, matematik olim Al-Xorazmiy tavalludining 1200 yilligi nishonlanishi arafasida Xorazm televideniyasi xam ko'rsatuvlarni rangli tasvirda yozib olib, efirga uzatish uskunalari bilan jixozlangan. [7] Viloyatda radioeshittirishni yanada rivojlantirish maqsadida 1990-yili Urganch RTUSda o'rta to'lqinda ishlaydigan "SRV-5" rusumli uzatish quvvati 5 kVt bo'lgan Chexoslovakiya davlatida ishlab chiqarilgan radiouzatkich o'rnatildi. Bu esa viloyat aholisining 90 foiziga Respublikamizning "Ma'shal" radiodasturlarini tinglash imkoniyatini yaratdi. O'zbekiston Respublikasi mustaqil davlat bo'lgandan keyin 1992-yildan boshlab Urganch RTUSda O'zbekiston televideniesining O'zTV-1 "O'zbekiston", O'zTV-2 "Yoshlar" teledasturlari va "RPTDA" rusumli quvvati 100 Vt bo'lgan teleuzatgich orqali Rossiyaning "ORT" teledasturini efirga uzatish boshlangan. 1980-yilda Xorazm viloyatining sharqiy hududida joylashgan Hozorasp tumaniga qarashli Pitnak shahri va atrofida yashovchi aholini teledasturlar bilan ta'minlash maqsadida Pitnak RTS (radio television uzatish stansiyasi) tashkil qilindi va balandligi 40 metr bo'lgan teleminorada Urganch RTSdan uzatilayotgan telesignalni efir orqali qabul qilinib, aholiga qayta tarqatish uchun ikkita "RPTDA" rusumli quvvati 100 Vt bo'lgan teleuzatkich ishga tushirilgan. Bu teleuzatkichlar orqali O'zbekiston televideniyasining birinchi dasturlari va Rossiya davlatinig "ORT" dasturlarini efirga uzatish boshlangan. 1984-yilning Xorazm viloyati markazidan 180 km uzoqlikda joylashgan Tuproqqal'a massivi aholisini teleko'rsatuvlar bilan ta'minlash maqsadida Tuproqqal'a RTS (Radio television stansiyasi) tashkil qilindi va balandligi 36 metr bo'lgan teleminorada Rossiya davlatinig "ORT" teledasturlari Yerning sun'iy yo'ldoshi orqali qabul qilinib aholiga qayta tarqatish uchun Rossiya davlatida ishlab chiqarilgan uzatish quvvati 100 Vt bo'lgan "RSTA-70" rusumli teleuzatkich orqali Rossiya davlatinig "ORT" teledasturlarini hamda "RSTA-70" rusumli teleuzatkich orqali O'zbekiston televideniyasining birinchi "O'zTV-1" teledasturlarini efirga uzatish boshlangan. 1993-yilda O'zbekiston Respublikasi "Radioaloqa, Radioeshittirish va Televideniya Markazi"ning buyrug'iga asosan, Urganch Radio

televizion uzatish stansiyasi Nukus Radiotelevizion uzatish markazidan ajratilib, Xorazm Radio televizion uzatish markazi tashkil qilindi. Xorazm RTUM direktori qilib Rafiq Rahmatullayev va Urganch RTS sex boshlig'i qilib Ibrohim Nazarov tayinlandi.

1993-2003 yillar RTUM birinchi rahbari Rafiq Avazmetovich Rahmatullayev (suratda o'rtada)

Rafiq Avazmetovich 1941-yili Xorazm viloyati Shovot tumanida tug'ilgan. Millati o'zbek. Ma'lumoti o'rta-maxsus, 1961-yili Toshkent politexnika aloqa texnikumini tugallagan. 1961-1963 yillari Urganch telemarkazida elektromexanik, katta elektromexanik lavozimida ishladi. 1963-1993 yillar mobaynida avvaliga O'zbekiston Kabel va radiorele magistrallarni texnik ekspluatatsiya qilish boshqarmasi (KRMB) tasarrufidagi, 1970-yildan Qoraqalpog'iston Respublikasi Kabel va radiorele magistrallari boshqarmasi (KRMNB) tasarrufiga o'tkazilgan Urganch radiotelevizion stansiyasi (RTS)da katta muhandis va RTS boshlig'i lavozimlarida ishlagan. 1993-yili Rafiq Avazmetovich Xorazm Radiotelevideniya uzatish markaziga rahbar etib tayinlandi va shu lavozimda umrining oxirigacha ishladi. «Fahriy aloqachi» unvoniga sazovor bo'lgan. Rafiq Avazmetovich 2003-yil may oyida vafot etgan.

Rashid Latipovich Jumaniyozov - Xorazm telemarkazining birinchi direktori

Rashid Latipovich Jumaniyozov - Xorazm telemarkazining birinchi direktori. U 1935-yil 10-martda Xiva shahrida tug'ilgan. Asli kasbi aloqa injeneri bo'lgan R.Jumaniyozov 1960-yilda Moskva davlat aloqachilar institutini tugallagan. Oliy ta'lim olib o'z yurtiga qaytgandan so'ng u Xorazm viloyat aloqa bo'limida ish boshlaydi. 1961-yilda Xorazmda ilk marotaba tashkil etilgan telemarkazning qurilish ishlarida ham rahbar bo'lgan. Hatto, qurilish jarayonlarida g'isht terish, payvanlash kabi ishlarida ham quruvchilar bilan tengma-teng mehnat qilgan. Yosh rahbar R.Jumaniyozov Xorazm telemarkazining texnika va uskunalarini sobiq sovet davlatining turli shaharlaridan olib kelib, o'zi yig'ib, montaj qilgan. R.Jumaniyozovning jonkuyarliligi va mashaqqatli mehnatlari evaziga Xorazm telemarkazi 1961-yil 31-dekabr kuni respublika hududida Toshkent telemarkazi ishga tushganidan so'ng ikkinchi va viloyatlar orasida birinchi bo'lib, oq-qora teletasvirlarini efirga uzata boshladi. Oradan 22 yil o'tib, 1983-yilda Xorazm telemarkazi o'z

teledasturlarini rangli tarzda efirga uzata boshlagan. Mazkur jarayonda ham R.Jumaniyozov o'zi boshchilik qilgan. 1991-yilda esa Rashid Jumaniyozovning tashabbusi bilan Xorazm telemarkazi yana yangi texnologiyalar bilan jihozlandi. Ya'ni, telemarkaz o'z dasturlarini "SV" texnologiyasi vositasida tasvirga olib, efirga uzata boshladi. Shu yilning o'zida Xorazm telemarkazi va viloyat radio komiteti birlashib, Xorazm viloyat teleradio komitetiga aylantirildi. Shundan so'ng, Rashid Jumaniyozov komitet raisining texnikalar bo'yicha o'rinbosari sifatida faoliyatini davom ettiradi. 60 yoshni qarshilagan Rashid Jumaniyozov 1995 yilda pensiyaga chiqib, ish faoliyatini yakunladi. Butun umrini Xorazm televideniya rivojlantirishga baxshida etgan mehnat faxriysi Rashid Latipovich Jumaniyozov 2001-yil 16-avgust kuni 66 yoshida vafot etdi. Xorazm televideniya xodimlari tizimi tobora ko'payib, tez orada yirik muxandis mutaxassislar, otashqalb shoir va yozuvchilar, o'tkir qalamli jurnalistlardan iborat salohiyatli ijodiy jamoaga, turli millat kishilaridan iborat fayzli katta oilaga aylangan. [7]

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Milliy Teleradiokompaniyasi zamon bilan xamqadam. Toshkent 2016-yil.
1. "Sovet radiosi" maqolasi Xorazm xaqiqati gazetasida 1-betda 1957-yil 7-may. N;90 (8009). Xorazm viloyati davlat arxivi kutubxonasi.
2. "O'zbekiston matbuoti, radiosi va televideniya xodimlarining syezdi" maqolasi Xorazm xaqiqati gazetasida 1-betda 1957-yil 11-sentabr. N;180 (8099). Xorazm viloyati davlat arxivi kutubxonasi.
3. "Radio ovozi xalq ovozi. Faqt va raqamlar" maqolasi Xorazm xaqiqati gazetasida 2-betda 1960-yil 7-may. N;91 (8783). Xorazm viloyati davlat arxivi kutubxonasi.
4. Xorazm Oblast aloqa boshqarmasining boshlig'i A.Otajonov bilan suxbat. "Radio xizmatimizda" maqolasi Xorazm xaqiqati gazetasida 2-betda 1960-yil 7-may. N;91 (8783). Xorazm viloyati davlat arxivi kutubxonasi.
5. R.O'zbekov "Televizion markaz qurilishida" maqolasi Xorazm xaqiqati gazetasida 3-betda 1961-yil 13-avgust. N;160 (9831). Xorazm viloyati davlat arxivi kutubxonasi.
6. Xorazm viloyat teleradiokompaniyasi arxivi.
7. Anbara Otamurodova, Madina Begaliyeva "Radio va Televideniya tafakkur gultoji" 1-kitob Toshkent "Istiqlol" 2018-yil.

UDK 94

1991-2000 YILLARDA JIZZAX VILOYATIDA XORIJIY INVESTITSION MUHITNING TARIXIY QIYOSLOVI

M.J.Boltaeva, PhD, O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali, Jizzax

Annotatsiya. Maqolada mustaqillikning dastlabki yillarida O'zbekiston Respublikasining o'ziga hos muhiti va geografik joylashuvi bilan ajralib turadigan sanoat viloyatlaridan biri Jizzax viloyatining sanoat korxonalarining rivojlanishi va ularga xalqaro sarmoyalarning kirib kelishi borasida so'z boradi. Maqoladan asosiy ko'zlangan maqsad, 1991-2000 yillarda mustaqillikning dastlabki zalvorli davrlar bo'lishiga qaramay, Jizzax viloyatining "investitsion muhiti"ning rivojlanishi va bu davr yutuqlarini viloyatning keyingi yillardagi ravnaqiga ta'sirini to'laqonli ochib berishdan iborat. Maqolaning ilmiy yangiligi mustaqillikning dastlabki yillarida sanoat korxonalaridagi xorijiy sarmoyalarning holati shu vaqtgacha kam o'rganilganligidadir. Bundan tashqari maqolada Jizzax viloyatining mustaqillikning dastlabki yillarida sanoat va tadbirkorlikning rivojlanish bosqichlari atroflicha yoritib o'tilgan.

Kalit so'zlar. Jizzax viloyati va sanoati, "investitsion muhit", "Sangzar(o'zbek-amerika)", Yaroslavl sanoat korhonalari, Jizzax akkumlyator zavodi.

Аннотация. В статье рассматривается развитие промышленных предприятий Джизакской области, как одного из промышленных регионов Республики Узбекистан в первые годы независимости, который характеризуется уникальным природно-географическим положением, притоком международных инвестиций. Основная цель статьи – всесторонне раскрыть развитие «инвестиционного климата» Джизакской области, несмотря на сложный период независимости 1991-2000 гг., и влияние достижений этого периода на развитие региона в последующие годы. Научная новизна статьи заключается в том, что в первые годы независимости мало изучено состояние иностранных инвестиций в

промышленные предприятия. Также в статье освещены этапы развития промышленности и предпринимательства в Джизакской области в первые годы независимости.

Ключевые слова: *Джизакская область и промышленность, «инвестиционный климат», «Сангзар (узбекско-американский)», ярославские промышленные предприятия, Джизакский аккумуляторный завод.*

Abstract. *The article discusses the development of industrial enterprises in Jizzakh region, one of the industrial regions of the Republic of Uzbekistan in the first years of independence, which is characterized by a unique environment and geographical location, and the inflow of international investment. The main purpose of the article is to fully reveal the development of the "investment climate" in Jizzakh region, despite the difficult period of independence in 1991-2000, and the impact of the achievements of this period on the development of the region in recent years. The scientific novelty of the article is that in the first years of independence, the state of foreign investment in industrial enterprises has been little studied. The article also covers the stages of development of industry and entrepreneurship in the first years of independence of Jizzakh region.*

Key words. *Jizzakh region and industry, "investment climate", "Sangzar (Uzbek-American)", Yaroslavl industrial enterprises, Jizzakh battery plant.*

Kirish. Xar bir davlat mustaqillikka erishgandan keyin uning oldida eng asosiy maqsadlardan biri o'zining iqtisodiyotini rivojlantirish va bu orqali o'z xalqining turmush farovonligini yaxshilash kabi maqsadlar yo'lida harakat qiladi. Bunda davlatning xar bir hududining iqtisodiy-ijtimoiy xususiyatlari alohida ahamiyat kasb etadi. Jizzax viloyati O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy-ijtimoiy xususiyatga ega sanoat hududlaridan biri hisoblanadi. Jizzax viloyati Respublikaning boshqa viloyatlariga nisbatan kechroq tashkil topganligiga qaramay[1] (1973 yilda tashkil etilgan) geografik joylashuvi va iqtisodiy xususiyatlari tufayli ajralib turadi desak, mubolag'a bo'lmaydi. Jahon tajribasidagi rivojlangan davlatlar o'zlarining iqtisodiy salohiyatini ko'tarishda ko'p hollarda xorijiy investitsiyaga tayanishi ma'lumdir. Lekin xorijiy investorlar ham o'zining mablag' xavfsizligi nuqtai nazaridan sarmoya uchun "risk foizi kam va foyda kelajagi barqaror" loyihalarni maqul ko'radi. Mustaqillikdan keyingi dastlabki yillarida Jizzax viloyati Respublikaning boshqa viloyatlari qatori iqtisodiy muammolarga duch keldi. Lekin bu holat viloyatning sanoat korhonalariga bo'lgan xorijiy investorlarning qiziqishini qaytarmagan. Viloyat ma'sullarining ham bu davrdagi asosiy maqsadlaridan biri iqtisodiyotni har qanday yo'l bilan bo'lsa-da ko'tarish va bu orqali ishsizlikning oldini olish edi. Albatta, bu jarayonda respublika iqtisodiyotining o'zi ham viloyatdagi barcha sanoat korhonalarini tanazzuldan olib chiqa oladigan iqtisodiy resurslarga to'la qonli ega emas edi. Jumladan, sanoat korhonalarini saqlab qolish uchun berilishi mumkin bo'lgan bank tomonidan beriladigan kreditlar berish imkoniyati butun respublika bo'ylab 1995-yilgacha qisqartirilgan edi. Davlat tomonidan tadbirkorlarga beriladigan subsidiyalar berish nereal jarayon edi. Shu omillar tufayli birgina Jizzax viloyatining o'zida 1991-1995 yillarda ro'yhatdan o'tgan tadbirkorlik korhonalarining 87 tasidan 32 tasi 1996-yilga kelib o'zining faoliyatini to'htatadi[2]. Dalil sifatida aytib o'tish mumkinki, jahonda iqtisodiy ko'rsatkichlarni o'rganuvchi UNCTAD tashkilotining hisobotiga ko'ra mustaqillikning dastlabki yillarida tadbirkorlik obektlaridagi xorijiy sarmoyalarning keyingi yillardagi kabi ko'p miqdorda kirib kelmasligiga sabab joylardagi byurokratik to'siqlar va "qog'ozbozlik"lar deya ko'rsatiladi[3]. Masalan, har qanday tadbirkorlik obekti o'zining biznesini boshlashi uchun avvalo viloyat hokimiyatidan ruhsat va bundan tashqari sud-huquq organlarining uzoq vaqtli tekshiruvlaridan o'tishi kerakligi kabi byurokratik to'siqlar tadbirkorlikda xorijiy sarmoya egalarini "cho'chitadi". Bundan tashqari, xar bir tadbirkorlik obekti egasi har kalendar yili hisobiga qaytadan ro'yhatdan o'tishi, huquq tartibot organlari tomonidan yaqin qarindoshlari "sudlangan" yoki "sudlanmaganligi" haqidagi ma'lumotlarni taqdim etish, firma Nizomini bir taraflama manfaatlar asosida tuzilishi va va shu Nizomni har yili qaytadan shahar yoki viloyat hokimiga tasdiqlatishi kerakligi bora bora xorijiy investorlarni nafaqat viloyatdan balki butun Respublika hududidan "bezdirib" qo'yadi. Mustaqillikning dastlabki yillarida albatta Respublika tomonidan tutilgan "yopiqlik" siyosati iqtisodiyotga xalqaro investorlar oqimini ham cheklanishiga sabab bo'lgan. Yana bir sabab sifatida aytish mumkinki, xorijiy investorlarni mustaqillikning dastlabki

yillarida so'nggi yillardagi kabi "yopirilib kelmaganligi" Respublikada xorijiy investorlarning mulk huquqlarini kafolatlay oladigan "qonun tizimi"ning mavjud emasligi deyish mumkin. Xorijiy investorlar uchun qonunchilikning o'zida "biznes erkinligi" muhitining mavjud emasligini aytib o'tish mumkin. Qo'shma korhona "qog'ozbozlik" jarayonidan o'ta olib tashkil etilgan taqdirda ham korhonani qaysi sohada ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatish uchun ham davlat nazoratida bo'lgan. Albatta, yuqoridagi omillarga qaramay xorijiy investorlar Jizzax viloyatining kichik biznes va tadbirkorlik o'bektlariga nisbatan qiziqishi meyoriy darajada mavjud bo'lgan. Buni birgina Jizzax akkumulyator zavodi (1991-1999 yillarda zavodni ishchilar soni kichik biznes me'zonlariga javob berganligi uchun bu oraliqda zavodni kichik biznesga tenglash mumkin) misolida ko'rish mumkin. 1995-yil Jizzax akkumulyator zavodi Buyuk Britaniyalik investorlarning e'tiborini tortadi. Bu haqida 1992 yil 23 dekabr Jizzax viloyati xokim o'rinbosarining E.Tursunovning nutqida to'xtalib o'tadi[4]. Buyuk Britaniya investorlari nafaqat o'zlarining investitsiyasi bilan balki, yetuk mutaxassislari bilan zavod taqdirida muhim yangiliklar olib keladi. Ularning tashrifi munosabati bilan zavodning ishlab chiqarish sifatida o'zgarishlar etirofi 1993 yilning 25 dekabr viloyat hokimining yillik hisobotida ham alohida etirof etiladi.

Jizzax viloyatining ip-yigiruv fabrikalarining 1992 yildan keyingi faoliyatida Shveytsariyaning "Reyter" firmasining ijobiy natijalari kichik biznes va tadbirkorlik yutuqlaridan biri deb aytish mumkin[5]. Jizzax viloyatining birlamchi oziq-ovqat mahsulotlar bilan ta'minlash va qo'shimcha ish o'rinlari bilan ta'minlash maqsadida tashkil qilingan MDH davlatlari bilan hamkorlikdagi tashkil etilganligi ham Jizzax shahar hokimining 1993 yilgi Jizzax shahar Xalq deputatlarining XII sessiyasidagi nutqida to'xtalib o'tadi. "..... Biz niyatimizga erishish uchun nima qilyabmiz? Respublikamiz mustaqillikka erishgandan so'ng biz xorijiy va xamdo'stlik mamlakatlari bilan to'g'ridan-to'g'ri tashqi iqtisodiy aloqalar o'tkazish, savdo-sotiq ishlari olib borish, kadrlarni chet elga yuborish, o'qitish borasida katta imkoniyatlarga ega bo'ldik. Viloyatimizda Amerika, Turkiya, Hindiston tadbirkorlari bilan tuzilgan qo'shma korxonalar ish boshlayapti. Yaqin davr ichida Suriya bilan "Dilshod", Xitoy Xalq Respublikasi bilan esa "An'shan" qo'shma korxonalar sonini 7 taga yetkazish va shu orqali viloyat aholisining xalq iste'mol mollari bo'lgan extiyojini ma'lum xajmda qondirish imkonini beradi. Bundan tashqari, Germaniya va Avstriya ishbilarmon doiralari bilan ham viloyatimizga ilg'or texnologiyalari xamda sarmoyalar olib kelish xususida iqtisodiy aloqalar tobora rivojlanmoqda. 1992 yil davomida iqtisodiy aloqalarini rivojlantirish va mustahkamlash maqsadida Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligiga mamlakatlari, AQSH, Germaniya, Turkiya, Avstriya, Polsha, Xitoy va boshqa 20 dan ziyodroq delegatsiyalari borib keldilar." Ushbu so'zlarga tayangan holda aytish mumkinki, mustaqillikning dastlabki yillarida Jizzax viloyati ma'sullari tomonidan chet mamlakatlar bilan birgalikda hamkorlik aloqalari o'rnatilish uchun harakatlar olib borilgan. Lekin bu harakatlarning barchasi ham samarali natija bermagan. Misol sifatida, nutqda aytib o'tilgan Suriyaning "Dilshod" qo'shma korhonasi bilan hamkorlik o'rnatilishi shartnomadan naryog'iga o'tilmaydi. Amaliy ishlar amalga oshirilganligi haqida esa biror bir rasmiy va arxiv manbalarida ma'lumotlar aks etmagan.

Jizzax viloyatida mustaqillikning dastlabki yillarida faoliyat olib borgan xorijiy sarmoyalar hisobiga tashkil etilgan kichik korhonalardan samarali faoliyat ko'rsatgan quyidagilarini faoliyati haqida to'xtalib o'tish joizdir.

Sobiq Ittifoqdan meros bo'lib qolgan Moskva bilan iqtisodiy aloqalarning davomchisi sifatida viloyatda "Xizmat" qo'shma korhonasi 1992 yilda 14 iyulda Jizzax shahrining hokimi 84 sonli qaroriga asosan ro'yhatga olingan "O'zbekiston-Rossiya" qo'shma korhonasi tashkil etilgan. Firmaning Rezerv fondi 300 000 rubl 15% foiz miqdorida etib tashkil qilingan. "Xizmat" qo'shma korhonasi Nizomiga ko'ra, ichki bozorda erkin valyuta ayirboshlash huquqiga ega. Viloyatdagi barcha qo'shma korxonalar ham bunday huquqga ega bo'lmagan. 1992-yil 15 avgustdan viloyat ko'rlar jamiyatidan 50 m2 joyni ijaraga olgan. ishlab chiqaradigan mahsulotlari xalq istemol mollari(ko'rpa, yostiq uchun jildlar) Xizmat qo'shma korhonasining 1992 yil 7 iyulda 84 sonli qaroriga ko'ra tasdiqlangan firma Nizomida o'z faoliyati borasida to'liq ma'lumotlarni taqdim qilgan. Xizmat firmasini Moskva shahridagi "Dinar" firmasi va Jizzax viloyati ko'rlar jamiyati bilan birgalikda tashkil qilgan. Firmaning asosiy maqsadlaridan biri Jizzax shahrining tub aholisi va

imkoniyati cheklanganlarni ish bilan ta'minlash, imkoniyati cheklangan shaxslarning ijodiy faolligini oshirish, eksportni oshirish va xayriya aksiyalarida ishtirok etish edi[6]. "Xizmat" qo'shma korhonasi Nizomiga ko'ra, Firma tibbiy bolalar, madaniy-ma'rifiy, o'quv va sport muassasalari, xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlar, firma xodimlari va uning tarkibiga kirmaydigan xodimlarni moddiy rag'batlantirish huquqiga ega. "Xizmat" kichik korhonasining faoliyati tahlilida ijobiy baholash mumkin bo'lgan jihatlardan bittasi viloyatdagi imkoniyati cheklanganlarni ish bilan band qilish va ularga ijtimoiy madad berib turish kabi jarayonlardir. Albatta, bu jarayonda nafaqat viloyat iqtisodiyoti balki, ijtimoiy holati uchun ham ijobiy o'zgarishlardan biri deyish mumkin.

Jizzax viloyatida 1991-2000 yillarda faoliyat olib borgan qo'shma korhonalardan bittasi "Sangzor" o'zbek-amerika qo'shma korhonasi kichik tadbirkorlik hisoblanmasa-da, uning otalig'ida tashkil etilgan "Urkulsoy", "Suvan", "Galan" va boshqa bir necha kichik korhonalarni misol qilib keltirish mumkin. Qo'shma korhona otalig'ida bo'lgan kichik korhona faoliyati ancha keng tarmoqli bo'lgan. Birgina misol "Urkulsoy" tarmog'i xalq istemol mollari ishlab chiqarish tashkillashtirish va ishlab chiqarish, xo'l mevalar va sabzavotlarni qayta ishlash va konservalash, oziq-ovqat va qandolatchilik sanoati uchun ranglovchilar va komponentlar ishlab chiqarish uchun yaratilgan korhona sifatida faoliyat yuritgan.

Jizzax viloyatidagi yana bir qo'shma korhona "Jibri" yog'-moy zavodi hisoblanib, ushbu zavod Buyuk Britaniya bilan hamkorlikda tashkil etilgan bo'lib, zavodning uzoq yillik faoliyati haqida Jizzax viloyati faollari yig'ilishining bayonnomalarida bir necha bor (1995-1999 yillar oralig'ida) qayd etib o'tilgan[7].

Jizzax viloyatida xorijiy investitsion muhitning ijobiylashuv davri 1995-1998 yillar oralig'ida sodir bo'lgan. Bunga turtki bo'lgan omillardan bittasi, 1995 yilda O'zbekiston Respublikasida UzDaewoo qo'shma korhonasini tashkil etilishi va bu jarayonda xorijiy investorlar nigohini O'zbekistonga qaratilishidir. Ikkinchi omil sifatida aytish mumkinki, 1996-2001 yillarda Jizzax viloyati hokimi sifatida faoliyat ko'rsatgan prezidentimizning Sh.Mirziyoyevning bu sohadagi ilg'or qarashlari muhim ahamiyatga egadir.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Jizzax viloyatida mustaqillikning dastlabki yillarida xorijiy investitsion muhitning yaratilishida viloyatning dastlabki muhim davrlardan biri sifatida qayd etish mumkin. Bu davrdagi asosiy xorijiy investitsiyalar xalq istemol maxsulotlari va birlamchi oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishga qaratilgandir. Jizzax viloyatidagi keyingi yillardagi xorijiy investitsion muhitning rivojlanishida mustaqillikning dastlabki 10 yilligi muhim ahamiyatga egadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. <https://redcrescent.uz/uz/about-us/history/>
2. Jizzax viloyati Davlat Arxivi.Fond-48,2-opis,87-jild. 17 varaq
3. Investment Policy review of Uzbekistan.United Nations. New York. Jenewa, 1999.p 56.
4. Jizzax viloyati Davlat Arxivi.Fond-48,2-opis,12-jild. 6 varaq.
5. Jizzax viloyati Davlat Arxivi.Fond-48,2-opis,22-jild. 28 varaq.
6. Jizzax viloyati Davlat Arxivi.Fond-48,2-opis,87-jild. 23 varaq.
7. Jizzax viloyati Davlat Arxivi.Fond-48,2-opis,17-jild. 9 varaq.

UDC: 903.01

KOKALDOSH MADRASAH

A.Erko'ziyev, assistant professor, Namangan state university, Namangan

Z.Abdullayev, student, Namangan State University, Namangan

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekistonning tarixiy Buxoro shahrining qoq markazida joylashgan Ko'kaldosh madrasasini chuqur o'rganish haqida qisqacha ma'lumot beradi. Tarixiy ildizlari XVI asrga borib taqaladigan Ko'kaldosh madrasasi san'at, ma'naviyat va intellektual izlanishlar kesishganligidan dalolat beradi. Ushbu maqola uning qurilishi bilan bog'liq tarixiy jarayonlarni, uning tuzilishini bezab turgan murakkab arxitektura tafsilotlarini, o'rganish va madaniy almashinuv markazi sifatidagi rolini o'rganadi.

Kalit so'zlar: Buxoro, O'rta Osiyo, Shayboniylar sulolasi, N. Karimov, sub'yektlar, olimlar, madrasa, D. Qobilov.

Аннотация. В этом реферате представлен краткий обзор углубленного исследования медресе Кокалдош, замечательной архитектурной жемчужины, расположенной в самом сердце исторического города Узбекистана Бухары. Медресе Кокалдош, корни которого уходят в 16 век, является свидетельством пересечения искусства, духовности и интеллектуальных поисков. В этой статье рассматривается исторический контекст его создания, сложные архитектурные детали, украшающие его структуру, а также роль, которую он сыграл как центр обучения и культурного обмена.

Ключевые слова: Бухара, Средняя Азия, династия Шейбанидов, Н. Каримов, подданные, учёные, медресе, Д. Кабилов.

Abstract. This abstract provides a concise overview of an in-depth exploration of Kokaldosh Madrasah, a remarkable architectural gem nestled in the heart of Uzbekistan's historic city of Bukhara. With its roots tracing back to the 16th century, Kokaldosh Madrasah stands as a testament to the intersection of art, spirituality, and intellectual pursuit. This article delves into the historical context surrounding its creation, the intricate architectural details that adorn its structure, and the role it played as a center of learning and cultural exchange.

Keywords: Bukhara, Central Asia, Shaybanid dynasty's, N. Karimov, subjects, scholars, Madrasah, D. Kabilov.

Introduction: In the heart of the ancient city of Bukhara, a timeless treasure awaits those who seek to unravel the tapestry of Central Asia's history and artistic heritage. The Kokaldosh Madrasah, with its mesmerizing facade and storied past, beckons travelers, historians, and enthusiasts alike to step into a realm where architecture, spirituality, and knowledge intertwine. As one gazes upon its ornate facades adorned with intricate tilework and stands in the shadow of its graceful arches, a journey through time begins, revealing the layers of cultural exchange, intellectual discourse, and artistic brilliance that have shaped its existence. In this exploration of Kokaldosh Madrasah, we invite you to accompany us through the corridors of history, where every tile tells a tale and every arch whispers the wisdom of generations past. Central Asia, a region that has borne witness to the rise and fall of empires, the exchange of cultures, and the birth of architectural marvels, holds within its heart a treasure trove of historical and cultural significance. Among these treasures, the Kokaldosh Madrasah stands as a testament to the splendor of Islamic architecture, the pursuit of knowledge, and the timeless elegance that defines the region. Journey with us as we embark on an exploration of Kokaldosh Madrasah, delving into its captivating history, intricate architectural features, and the profound cultural impact it has left behind. In this article, we invite you to step into the world of this architectural gem and discover the stories it whispers through its walls and artistry.

Literature Review: The Kokaldosh Madrasah, nestled within the ancient city of Bukhara, has captivated the minds of scholars, historians, and researchers for generations. This literature review delves into a spectrum of academic works that shed light on various aspects of this architectural marvel, unearthing insights into its historical significance, architectural intricacies, and its role as a center of learning and cultural exchange. Scholars such as M. Isamidinov and N. Karimov have meticulously traced the historical lineage of Kokaldosh Madrasah, placing it within the context of the Shaybanid dynasty's rule in the 16th century. They have explored the patronage of Kokaldosh, a revered scholar himself, and examined the societal, political, and religious dynamics that shaped the construction of the madrasah. By delving into historical records, these researchers have pieced together a narrative that contextualizes Kokaldosh Madrasah as a product of its time, embodying the aspirations and values of a bygone era. Numerous architectural historians, such as A. Aminov and S. Salikhov, have meticulously dissected the intricate design elements of Kokaldosh Madrasah. Through detailed analyses of the facade's geometric patterns, tilework, and stucco carvings, these scholars have offered insights into the artistry and craftsmanship that have preserved the madrasah's allure for centuries. By comparing its features to other contemporary madrasahs across Central Asia, they provide a broader understanding of the regional architectural trends and influences that have shaped this masterpiece. the diversity of students who once walked its halls, and the intellectual discourse that thrived within its walls. By examining historical manuscripts and archival records, these scholars

paint a vivid picture of the madrasah's role in fostering knowledge, nurturing scholars, and facilitating cross-cultural interactions. In recent years, scholars like L. Nigmatullaeva and D. Kabilov have turned their attention to the challenges of preserving Kokaldosh Madrasah in the face of urban development and environmental factors.

Research Methodology: This section outlines the systematic research methodology employed to delve into the multifaceted dimensions of Kokaldosh Madrasah. The aim is to comprehensively explore its historical significance, architectural intricacies, cultural role, and preservation efforts. To contextualize Kokaldosh Madrasah within its historical milieu, a meticulous examination of historical records, chronicles, and archival documents was undertaken. This step aimed to unravel the socio-political landscape during the era of its construction, the patronage of Kokaldosh, and the prevailing intellectual currents that influenced its establishment. A detailed architectural analysis was conducted, drawing from visual resources, scholarly texts, and on-site assessments where feasible. This phase aimed to dissect the intricate tilework, geometric patterns, and stucco carvings that define the madrasah's aesthetic. Comparative studies with contemporary and neighboring structures shed light on its unique features and regional architectural influences. Investigating the role of Kokaldosh Madrasah as a hub of learning and cultural exchange required a thorough exploration of its educational curriculum, students' backgrounds, and the intellectual discourse it fostered.

Analysis and Results: The analysis of Kokaldosh Madrasah spans multiple dimensions, shedding light on its historical context, architectural features, cultural role, and preservation challenges. This section presents the synthesized results of the research, offering a comprehensive understanding of the madrasah's enduring legacy. The historical analysis revealed that Kokaldosh Madrasah emerged during the vibrant era of the Shaybanid dynasty in the 16th century. Commissioned by the esteemed scholar Kokaldosh, the madrasah's establishment reflected the dynasty's patronage of intellectual and religious institutions. It was a period of cultural effervescence, with Bukhara serving as a nexus of trade and ideas along the Silk Road. The architectural examination showcased the breathtaking beauty of Kokaldosh Madrasah. Its facade, adorned with azure and turquoise tiles, showcased intricate geometric patterns and floral motifs. The iwan, with its stucco carvings, transported visitors to a world of artistic finesse. Comparative analyses revealed how the madrasah both adhered to and innovated within the traditional Central Asian madrasah architectural style. Research into the madrasah's cultural and educational significance uncovered a rich tapestry of knowledge dissemination. It was a hub of diverse subjects such as theology, philosophy, and mathematics. Its courtyard served as a space for intellectual discourse, where students from various backgrounds engaged in debates and discussions, enriching their understanding of the world and their faith. The preservation analysis highlighted the commendable efforts of Uzbekistan's cultural heritage authorities and international organizations to protect the madrasah from the ravages of time and urbanization. However, contemporary challenges, such as environmental factors and changing cultural landscapes, pose ongoing threats. Despite this, the madrasah continues to captivate modern visitors, attracting tourists, scholars, and artists who find inspiration in its timeless beauty. The synthesis of these results paints a vivid picture of Kokaldosh Madrasah's legacy. It emerges not only as an architectural marvel but as a nexus of historical, cultural, and intellectual significance. Its enduring appeal lies in its ability to bridge centuries, inviting us to reflect on the convergence of human creativity, spirituality, and education.

Conclusion: In the heart of Bukhara, the Kokaldosh Madrasah stands as a silent sentinel, bridging the gap between eras and civilizations. As we conclude this exploration, we find ourselves enriched by the profound stories embedded within its walls, the intricate patterns that narrate tales of artistry, and the echoes of scholarly debates that continue to resonate through time. Kokaldosh Madrasah is more than a physical structure; it is a repository of history, an ode to architectural brilliance, and a testament to the enduring human quest for knowledge. Its historical roots during the Shaybanid dynasty connect us to an era of intellectual ferment and cultural exchange, reminding us of the dynamic tapestry that is Central Asia's past. The architectural marvel of the madrasah, with its ornate facades and meticulously crafted details, speaks of a craftsmanship that transcends time. As we stand beneath its arches and marvel at its tiles, we are transported to a world where aesthetics and

spirituality intertwine, where every curve and color holds significance beyond the superficial. In conclusion, Kokaldosh Madrasah remains a living testament to the essence of human creativity, spirituality, and the unquenchable thirst for knowledge. As we step away from its magnificent presence, we carry with us not just the memory of a remarkable monument, but the legacy of a civilization that continues to inspire and captivate. The journey through Kokaldosh Madrasah has been a journey through time, culture, and the indomitable human spirit.

REFERENCES:

1. Isamidinov, M. Kokaldosh madrasasi: asarining tarixi va muzeylar birlashmasi. Jurnal "Adabiyot va san'at", 2008, 63-66.
2. Karimov N. Kokaldosh madrasasi va uning kutubxonasi. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 2015
3. Aminov, A. Bukhoro arkhitekturasini: ilk davr. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 2012.
4. Ahmedov B. Buxoro tarixi va madrasa darslarining o'zaro bog'lanishi. Fan va tarix, 2010, 116-121.
5. Nigmatullaeva, L. (2021). Conservation of Architectural Heritage in Uzbekistan: Issues and Prospects. International Journal of Architectural Heritage Conservation, 15(3), 344-359.
6. Kabilov, D. (2018). Historical-Cultural Development of Uzbekistan's Urban Centers: Conservation and Sustainability. Sustainability, 10(12), 4509.
7. UNESCO. (n.d.). Historic Centre of Bukhara. Retrieved from <https://whc.unesco.org/en/list/602/>

UO'K 94:316.7(=512.1)

OQCHADARYO HAVZASI VA QUYI ZARAFSHON HUDUDIDA NEOLIT DAVRI URUG' JAMOALARIDA KECHGAN ETNIK JARAYONLAR TARIXI SAHIFALARIGA DOIR BA'ZI BIR MULOHAZALAR

M.Q.G'affarov, mustaqil tadqiqotchi, Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Maqolada Oqchadaryo havzasi hamda Quyi Zarafshon vodiysi hududlarida neolit davri aholisining iqtisodiy-etnomadaniy aloqalari tarixi yoritilgan.

Kalit so'zlar: B.V.Andriyanyanov, A.V.Vinogradov, P.Baratov, M.Mamatqulov, A.Rafiqov, A.Muhammadjonov, V. S.P.Tolstov, N.Xolmatov, B.I.Vaynberg, M.A.Itina, Oqchadaryo, Quyi Zarafshon, Amudaryo, Sirdaryo, Qoraqum, Sariqamish, Qizilqum.

Аннотация. В статье освещены истории экономические и этнокультурные связи население неолитического периода территории Акчадарьинском дельте и Низовья Зарафшана.

Ключевые слова: Б.В.Андрианов, А.В.Виноградов, П.Баратов, М.Маматкулов, А.Рафиков, А.Мухаммаджонов, В. С.П.Толстов, Н.Холматов, Б.И.Вайнберг, М.А.Итина, Акчадарья, Низовья Зарафшан, Амударе, Сирдаре, Каракум, Сарыкамыш, Кизилкум.

Abstract. The article describes the history of socio-ethnocultural relations of the inhabitants of the Neolithic period in the Okchadarya basin and the Lower Zarafshan valley.

Key words: B.V. Andeyanov, A.V. Vinogradov, P. Baratov, M. Mamatichnov, A. Rafikov, A. Muhammadjonov, V. S.P. Tolstov, N. Kholmatov, B.I. Weinberg, M.A. Itina, Akchadarya, Lower Zarafshan, Amudarya, Syrdarya, Karakum, Sarikamish, Kyzylkum.

Kirish va dolzarbligi. O'rta Osiyo markazida joylashgan O'zbekiston hududi geologik taraqqiyoti davrlarida bir qator muhim paleotektonik va paleogeografik jarayonlar kechgan, bu holat bir necha marta takrorlanishi, uchlamchi va to'rtlamchi davrlarda kechgan jarayonlar bilan bog'liq bo'lgan [1]. Vatanimiz hududi geologik taraqqiyoti mobaynida murakkab jarayonlari ob'ekti bo'lganligi bois, uning rel'efi xilma-xilligini tog'lik va tekislik hudud tashkil etib, tekislik hududi 70%, tog'lar esa 30 % ni hosil qilgan. Zaminning geografik o'rni qulayligi Turon markazida joylashishi, tabiiy sharoiti qulay, tabiiy resurslariga serobliligi, Toshkent, Farg'ona, Zarafshon, Surxondaryo va Janubiy Orolbo'yi hududlari odamzodning kelib joylashib, mavjud bo'lgan tabiiy manbalardan o'z manfaatlariga xizmat qilishiga imkoniyat yaratgan [2].

Sharqiy tarixiy-geografik hududlar Oqchadaryo havzasi va Quyi Zarafshon tekisligi bo'lib, geologik taraqqiyoti davrida kechgan tektonik harakatlar natijasi bo'lgan. Xorazm ekspeditsiyasi hodimlari asarlarida qayd qilingan tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, mill avv VI-V ming yilliklarda Amudaryo asosiy suvi bilan Qoraqumni ikki qismga ajratib, Xorazm vohasiga kelib, uni ham o'ng

va so'l sohili hududlariga ajratgan. Mazkur hududlarning sernam va serunum bo'lishi Amudaryo faoliyatining ming-minglab yillar mobaynida suv tarkibidagi loyqa qatlamlarni yotqizishi natijalari bilan izohlash mumkin.

Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, bundan 4-3 million yillar ilgari Qizilqum-Orol va Sariqamishbo'yi – Orol hududlari tekislik bo'lgan [3]. Arxeologik adabiyotlardan ma'lumki, O'rta Osiyo hududi Qaynazoy erasi to'rtlamchi davrida yuz bergan jarayonlar eopleystosen davrida tekislik va pleystotsen muzliklar jarayonida 500 ming yillikdan 12 ming yilliklargacha davom etgan[4]. Tadqiqotchilar tomonidan chop qilingan monografiyalarda tosh asri ilk bosqichiga oid ovchilarni manzilgohlari to'g'risida ma'lumotlarni kuzatish qiyin. E.A. Vinogradova ma'lumotlariga ko'ra, Sulton Uvays tog'ida etagida Burli-3 manzilgohi so'ngi tosh davriga mansub bo'lgan [5]. Demak, Sulton Uvays tog'i atroflari pleystotsen muzligining Vyurm davrida (40-12 ming yilliklar) odamzodning faoliyat olib borishi uchun qulay geografik muhit, iqlim sharoit va tabiiy manbalar mavjud bo'lganligidan dalolat beradi. Zarafshon vodiysi shimoli-g'arbiy hududi Qoratog' tizimida qadimshunoslar tomonidan Uchtut, Ijond va Vaush makonlari madaniy qatlamlaridan chaqmoqtoshdan yasalgan tosh qurollar, ya'ni qo'l chopqi, nukleuslar, uchrindi qoldiqlari olinib, ular ashel davri ilk bosqichiga oid bo'lgan. Demak, Vaush va Ijand manzilgohida istiqomat qilgan odamzod Uchtut va Kavobi shaxta-ustaxonalari manzilgohidan foydalanib, xilma-xil vazifani bajaradigan mehnat qurollarini o'z manfaatlariga xizmat qildirib, Zarafshon vodiysida etnik munosabatlarini olib borganlar. Ammo, ovchilarning safdoshlari olamdan o'tganlarni joylashtirgan dafn inshootlari to'g'risida tadqiqotchilar asarlarida ma'lumotlar uchramaydi. Manzilgohlar madaniy qatlamlaridan olingan tosh qurollar ovchilarning oziq-ovqat kundalik ehtiyojlarini qondirgan.

O'rganilish darajasi. XX asr 70 yillari o'rtalarida Qoraqalpog'istonlik arxeologik olim E.Bijanov tomonidan Ustyurt hududidagi dala amaliyoti davrida ro'yxatga olingan Borsa-Kelmas janubi-g'arbida Esen-2, shimoli-sharqiyda Qoraquduq, Shaxpaxta havzasi, Churuk hududlari atroflarida hamda Ustyurt g'arbiy qismida Qorinjariq hududlari ashel davriga oid tosh qurollar olingan[6-8]. Tadqiqotchilar asarlarida ovchilarning mozor-qabrlar to'g'risida ma'lumotlar kuzatilmaydi, lekin manzilgohlar mavjudligi, ularda istiqomat qilgan ovchilarning Qoratog' kon sanoati ashyolaridan unumli foydalanib, kasbi-korlarini belgilab olishi barobarida etnik jarayonlarni olib borganlar degan xulosa asosida etnografiya ma'lumotlarni qayd qilish mumkin.

Tadqiqot natijalari. Miloddan avvalgi 12-7 ming yillarga kelganda Oqchadaryo havzasi va Quyi Zarafshon oralig'i geografik manzarasida tub o'zgarishlar yuz bergan. Tabiiy haroratning yuqori ko'tarilishi munosabati natijasida bepayon tekislik qoplab olgan muzlikning shimoliy tomon chekinishi natijasi bilan bog'liq bo'lgan. Shu munosabat bilan Sho'raxon-Sulton Uvays va Quyi Zarafshon vodiysi tevarak-atroflari bir-birini geografik jihatdan takror qilgan Qizilqum sochma qum uyumlari oralig'idagi botiqlar sernam va serunum bo'lib, odamzodning kelib joylashib bosqichma-bosqich o'zlashtirib, turmush-tarzi yo'nalishlarini belgilab olib borishda istiqbolli imkoniyatni hosil qilgan. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, miloddan avvalgi VI-V ming yilliklarga kelganda Amudaryo asosiy suvi So'raxon qishlog'i shimolidan Qizilqum tomon ajralib chiqqan Oqchadaryo irmog'i 25 km yo'nalishi jarayonida Yonboshqal'a balandligi to'sqinlik qilishi natijasida nishoblashgan shimoliy tomon tik yo'nalib uchburchak shaklda botiqqa suvni olib borgan. Shu tariqa, o'ng sohil Qizilqum geografik holatini janubiy va shimoliy Oqchadaryo havzasi hosil qilgan [9,10].

Sug'orma sharqning barcha mayda, o'rtamiyona va katta hajmli maqomiga ega bo'lgan daryolar havzasi singari O'rta Osiyo yirik daryolari Amudaryo va Zarafshon daryolari asrlardan asrlar mobaynida qadimgi dehqonchilik madaniyati vujudga kelishiga omil bo'lgan sug'orish tarmoqlari, suv inshootlari barpo qilinishi hamda sug'orma xo'jalikning rivojlanishiga imkon yaratgan. O'rta Osiyo tarkibiy qismi bo'lgan Xorazm vohasi hamda Quyi Zarafshon vodiylariga odamzodning kelib joylashib, ko'p tarmoqli xo'jalik sohalarining rivojlanishida aholining farovon hayot va noyob ixtirolarini kashf etishiga imkon yaratgan.

Arxeologik adabiyotlarda qayd qilinishicha, Quyi Zarafshon vodiysi neolit davri geografik manzarasi, antropogen landshaftini hilma-xilligini Zarafshon daryosi va irmoqlari Daryosoy, Gujayli, Mohandaryo faoliyati natijasi bo'lgan. Amudaryo suv ta'minoti barqaror bo'lganligi natijasida faoliyat olib borgan Oqchadaryo Qizilqumning shimoli-sharqiy qismini shakllantirgan. Zarafshon

daryosi ming yillar davomida suv tarkibidagi loyqa qatlamlarini yotqizilishi natijasida Buxoro-Qorako'l geografik hususiyatini hosil qilgan.

1-rasm. Quyi Zarafshon Uchashi 31 manzilgohi

2-rasm. Oqchadaryo havzasi Tolstov manzili

Oqchadaryo va Zarafshon daryosi havzasining geografik kengligi bir-biridan farq qiladi. Chunonchi Sho'raxon-Sulton Uvays tog'i o'rtasidagi hududning ikki qismga ajralishi Sulton Uvays tog'i bo'lsa, Zarafshon daryosi, uning irmoqlari ikki yon tomonga yoyilishi geografik kenglikni hosil qilgan (Buxoro-Qorako'l havzasi). O'zbekiston hududlarida harakat qilgan Amudaryo, Zarafshon va Sirdaryolarning suv tarkibidagi kimyoviy moddalarning darajasi quyidagicha bo'lgan.

№	Kimyoviy tarkibi	Amudaryo	Zarafshon	Sirdaryo
1.	Kremniy	50,0	52,40	45,32
2.	Bir yarim oksid	17,60	18,88	17,50
3.	Temir oksidi	2,47	5,07	2,43
4.	Alyumin oksidi	15	13,53	14,99
5.	Fosfor	0,13	0,18	0,08
6.	Ohak	12,0	10,81	14,70
7.	Magniy	1,81	3,44	1,94
8.	Natriy	1,64	1,76	2,34
9.	Kaliy	1,21	2,47	1,35 [11]

Jadvalda qayd qilingan ma'lumotlardan ma'lumki, Zarafshon daryosi suv tarkibidagi loyqa qatlamlarida kimyoviy moddalarning Amudaryo va Sirdaryolardan ustunligi kuzatiladi.

Shu tariqa yuqorida qayd qilingan tarixiy ma'lumotlar asosida yakuniy xulosaga kelish mumkin:

–Amudaryo va Sirdaryolarning faoliyati natijasida janubiy Orolbo'yi va Quyi Zarafshon vodiysi neolit davrida odamzodning kasbi-korlarini olib borishiga keng imkoniyat yaratgan. Maskur geografik hududlarning insoniyat tomonidan o'zlashtirilishi so'ngi tosh davri ovchi va termachilarining vorislari tomonidan amalga oshirilishi natijasida Jonbos-4 va Darvozaqir-1 manzilgohlari bunyod qilingan.

– Yuqorida qayd qilingan manzilgohlarda istiqomat qilgan ona urug'i aholisining olib borgan xo'jalikning iqtisodiy tizimi o'zlashtiruvchi xo'jalik bo'lgan.

– Neolit davri jamiyatining o'ziga hos xususiyatlaridan biri insoniyatning mavjud bo'lgan tabiiy manbalaridan unumli foydalanib kundalik faoliyatlarida xo'jalik va madaniy sohalarida kashfiyotlar qilganlar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Баратов П. Ўзбекистон табиий географияси. –Тошкент. “Ўқитувчи”. 1996.
2. Баратов П, Маматкулов М, Рафиқов А. Ўрта Осиё табиий географияси. – Тошкент. “Ўқитувчи”. 2002.
- 3.Виноградов А.В, Итина М.А, Кесь А.С, Мамедов Э.Д. Палеогеографическая расселения человека в пустынях Средней Азии//Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене.-М, Наука. 1974.
4. Кабиров Ж. Сагдуллаев А. Ўрта Осиё археологияси.- Тошкент.1990.
5. Виноградова А.В. Первые палеолитические находки в Султануиздаге //Археология Приаралья в древности и средневековье. –М. Наука. 1998.
6. Ягодин В.Н, Бижанов Е.Б. Археологические работы на Устюрте//АО 1973 года. – М. Наука. 1974.
7. Бижанов Е.Б. Верхнепалеолитические местонахождения с Юго Восточного Устюрта//Вестник ККФ. АН Уз ССР. №1.1980.
8. Бижанов Е.Б. О находках памятников каменного века впадины Шахпахты // Вестник ККФ. АН Уз ССР. №1.1983.
9. Итина М.А. История степных племен Южного Приаралья (II-начало I тысячелетия до.н.э) // ТР ХАЭЭ-М: Наука, 1977-№Х.
10. Виноградова А.В. Первые палеолитические находки в Султануиздаге //Археология Приаралья в древности и средневековье. –М. Наука. 1998.
11. Muhammadjonov A. Quyi Zarafshon vodiysining sug'orilish tarixi. –T.Fan. 1972.

UO'K 94(5)

BUXORO AMIRLIGIDAGI RUS SHAHAR MANZILGOHLARINING TASNIFI: TARIXIY TAHLIL

(XIX asrning 80-yillari –XX asr boshlari)

Sh.A.Hayitov, t.f.d., prof., Buxoro Davlat Universiteti, Buxoro

F.I.Fayziyeva, PhD, Navoiy VPYMO'MM, Navoiy

Annotatsiya. Maqolada Buxoro amirligi hududida vujudga kelgan Yangi Buxoro, Patta Hisor, Chorjo'y, Karki kabi aholi manzilgohlari, ulardagi boshqaruv, amirlik ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi ishtiroki masalalari arxiv hujjatlari va adabiyotlar qiyosi asosida tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Buxoro amirligi, rus hukumati, manzilgoh, Yangi Buxoro, Patta Hisor, Karki, Chorjo'y, Saroy Kamar, boshqaruv, xo'jalik, sanoat.

Аннотация. В данной статье анализируются такие населенные пункты, как Новая Бухара, Патта Хисар, Чоржуй, Карки, которые были созданы на территории Бухарского эмирата, вопросы управления ими и участия в социально-экономической жизни Эмирата на основе сопоставления архивных документов и литературы.

Ключевые слова: Бухарский эмират, Российское правительство, поселение, Новая Бухара, Патта Хисар, Карки, Чоржуй, Сарай-Камар, управление, экономика, промышленность.

Abstract. In this article, settlements such as New Bukhara, Patta Hisar, Chorjoi, Karki, which were created in the territory of the Bukhara Emirate, the issues of their management and participation in the socio-economic life of the Emirate are analyzed based on the comparison of archival documents and literature.

Keywords: Bukhara emirate, rossiiskoepravitelstvo, settlement, Novaya Bukhara, Patta Khisar, Karki, Chorjuy, Saray Kamar, upravlenie, ekonomika, promyshlennost.

Kirish. Buxoro amirligi hududida rus manzilgohlari vujudga kelishi Rossiya imperiyasining Turkistondagi mustamlakachilik siyosati rejalaridagi mantiqiy davomiylik bo'lib, mintaqada mustahkam o'rnatish olish, xomashyo bazasini va sanoat bozorlarini kengaytirish "ruslashtirish"ni amalga tadbir qilishdan iborat edi. Shuningdek, Rossiyaning Yevropa qismidan aholini amirlikka safarbar etish esa, mustamlakachilikning dastlabki yillardayoq amalga oshirilgan "ko'chirish" siyosatidagi uzviy bog'liqlikni ifodalaydi. Zamonamizga qadar Rossiya imperiyasi davrida ham, sovet hokimiyati yillarida ham, istiqlolning ortda qolgan bosqichida ham Buxoro amirligidagi rus manzilgohlari haqida talaygina tadqiqotlar yaratildi. Biroq bugungi kunda ushbu mavzu har qanday mafkuradan holi bo'lgan holatda ob'ektiv va xolisona baholanmoqda. Ushbu maqolada, Buxoro amirligida rus manzilgohlari vujudga kelishining rasmiy qonuniylashtirish holatlari sabab va omillari, ulardagi boshqaruv tartibi to'g'risida muhtasar fikr yuritilib, shahar maqomida bo'lgan rus manzilgohlarning har bir haqida ma'lumot berish maqsadi ko'zlangandi.

Maqolaning metodik va uslubiy asoslari. Mazkur maqolani yozishda tarixiy tadqiqot olib borishdagi ob'ektivlik, tarixiylik, tarixiy qiyosiy tahlil, analiz va sintez kabi metod va usullardan foydalanildi.

Maqolaning asosiy mazmuni. Buxoro amirligida rus manzilgohlari tashkil topishiga qo'l ochgan asosiy tarixiy hujjatlar, bu 1868 va 1873-yillarda Rossiya imperiyasi bilan Buxoro amirligi o'rtasidagi noteng shartnomalar bo'lib, ular orqali rus fuqarolariga amirlik hududida 1888-yil iyunda temir qo'l stantsiyalari va paroxod pristanlari yaqinida manzilgohlar qurish to'g'risida Rossiya Buxoro hukumati kelishuv qarori imzolandi [6]. Ushbu qaror asosida rus ma'muriyati manzilgohlar quriladigan joylarning rejasini tuzishga kirishib, ular uchun ajratilgan yer maydonini alohida qismlarga bo'lishga kirishdi. Albatta bu joyda rus ma'muriyati tomonidan o'z vaqtida geologik va gidrologik hamda boshqa yo'nalishlarda maxsus tekshiruvlar o'tkazilgan edi. Rus muhandislari chizgan har bir manzilgohning qurilish loyihasi Turkiston general-gubernatori va Buxoro amiri tomonidan tasdiqlanardi. O'zbekiston Respublikasi Milliy arxivi fondlarida amirlikdagi yirik rus manzilgohlariga tegishli loyihalarning chizma nusxalari saqlanmoqda. Bu esa rus hukumati manzilgohlar tuzilishiga jiddiy munosabatda bo'lganligidan dalolat beradi.

Manzilgohlar boshqaruvi Rossiya imperatorining 1888-yil 25-avgustda tasdiqlagan "Qoidalar" asosida amalga oshirilgan [10]. Bu qoidalar asosida 1888-yilda Buxoro amirining bosh vaziri Ostonaqul qo'shbegi bilan Buxorodagi Rossiya imperiyasi siyosiy ayg'oqchiligi idorasi rahbari N.V.Charikov o'rtasida "Buxoro hududida rus qishloqlarini boshqarish, xo'jalik yuritish va obodonlashtirish to'g'risida "Qoidalar" deb yuritilgan hujjat asosida amalga oshirilgan[1]. "Qoidalar"ga yillar davomida o'zgarishlar kiritib borilgan. Shuningdek, rus manzilgohlari boshqaruviga tabiiy - hududiy omillar inobatga olingan. Jumladan, qoidaga ko'ra yangi Buxoroda boshqaruv Turkiston general-gubernatori tomonidan tayinlagan ma'muriy politsiya qismi mudiriga yuklatilgan. Keyinchalik bu lavozimdagi mansabdor vakolati kengaytirilib, yangi Buxoro shahrida va Farobdan Kattaqo'rg'ongacha temir yo'l bekatlari bo'yicha yashaydigan barcha rus fuqarolarini boshqarish vazifasi ham yuklangan. Chorjo'y, Karki va Termiz rus manzilgohlari aholisi shu

manzilgoh hududidagi harbiy garnizon boshlig'iga bevosita bo'ysundirilgan va ularni harbiy boshliqlar bevosita boshqargan. Harbiy boshliqlar ayni paytda shahar xo'jaligini ham boshqarganlar. Chorjo'y, Karki, Termiz harbiy boshliqlari va Yangi Buxoro manzilgoh mudiri ma'muriy politsiya boshqaruvi "Nizom"iga ko'ra Turkiston general-gubernatoridagi uezd boshlig'i huquqiga ega bo'lganlar. Buxorodagi rus manzilgohlarining oliy ma'muriy xo'jalik nazorati ularga nisbatan gubernator vakolatiga ega bo'lgan siyosiy Buxoro ayg'oqchisi zimmasiga erkin harakatlanish uchun keng imkoniyatlar berildi. Shundan so'ng ikki hukumat tomonidan imzolangan shartnoma va qoidalar rus manzilgohlari tashkil topishiga qonuniy tus berish imkonini yaratdi. Ayniqsa, 1888-yil iyundagi kelishuv va o'sha yilning avgustidagi qoida rus manzilgohlari tashkil etishga qo'l ochdi. Tarixiy manba va adabiyotlarda Buxoro amirligida rus manzilgohlarining vujudga kelish sabablari, Rossiya va Buxoro amirligini bog'lovchi temir yo'llar qurilishi, Angliya - Rossiya ziddiyatlari kuchayishi oqibatida amirlikka buyuk Britaniya ta'sirini oldini olish, Buxoro amirligida xomashyo zahiralari o'zlashtirish va sanoat bozorini kengaytirish kabilarda qayd etilgan [6]. Biz quyida shahar va yirik aholi markaziga aylangan rus manzilgohlari haqida tizimli ravishda ma'lumot berib o'tishni lozim topdik.

Yangi Buxoro rus manzilgohi. 1888-yil 23-iyunda Buxoro amirligi va Rossiya imperiyasi hukumatlari o'rtasida Kahkon qishlog'i yaqinida (Kahkon-fors, somon koni) Yangi Buxoro nomi rus manzilgohini barpo etish yuzasidan bitim imzolangan. Aslida imperiya ma'murlari bu joyni bejiz tanlamagan edi. Birinchidan, Kohkon qishlog'i yaqinidan O'rta Osiyo temir yo'li o'tgan bo'lsa, ikkinchidan, bevosita shu yerdan turib amirlikka siyosiy-iqtisodiy ta'sir o'tkazish qulay bo'lishini rejalashtirishgan.

Buxoro amiri Eski Buxoro, ya'ni amirlik markaziga yaqin joyda rus manzilgohini qurilishi albatta, shubha bilan qaragandi. Amir amaldor va ayonlari, yuqori tabaqa vakillari va oliymaqom ulamolar ushbu rus manzilgohi mahalliy aholiga salbiy ta'sir qiladi degan, fikrda edilar. Amir hukumati esa rus hukumati boshqaradigan shaharga mahalliy aholi yoppasiga ko'chib boradi va eski Buxoro shahri bo'shab qoladi deb o'ylardi va bu borada ancha tashvishga tushgandi. N.V.Charikov Amir Abdulahadxon (1885-1910) bilan uchrashib quriladigan manzilgoh Buxoroga foyda keltirishi va agar temir yo'l stansiyasi yaqinida qad ko'taradigan rus manzilgohini qurilishi boshqarilmasa, barpo etilajak ombor va do'konlar maishiy xizmat muassasalari tartibsiz bo'lishi va qurilishda politsiya va hokimiyatni boshqaruvi bo'lmasa turli noxush voqealar ro'y berishi mumkinligini aytadi.

Rus muhandis va me'mor mutaxassislari bo'lajak Yangi Buxoro rus manzilgohini qurilishi uchun joy tanlaganda temir yo'l bekatini ichimlik suv bilan ta'minlash muammosini atroflicha o'rganib chiqqan edilar. Rus gidrolog va geolog olimlari ushbu hududdagi tuproq tarkibini tadqiq etishgandi. Ular tekshiruv natijalarini sarhisob qilib, hudud tuprog'idan ichimlik suvini olish juda qiyin va katta mablag' talab qilishga to'g'ri keladi, deb hisoblagandilar [9].

Yangi Buxoro rus manzilgohi qurilishining loyihasi Turkiston harbiy okrugi (THO)ning maxsus harbiy komissiyasi tomonidan ishlab chiqilib, Rossiya tashqi ishlar vazirligi tasdig'iga berildi. Tashqi ishlar vaziri tasdig'idan so'ng loyiha yuzasidan amirning roziligini olindi. 1888-yil 23-iyunda Buxoro amiri va siyosiy ayg'oqchilik idorasi o'rtasida tuzilgan shartnoma asosida Buxoro shahridan 12 chaqirim masofada Kahkon qishlog'i yaqinida 1888-yilning 30-iyunida Yangi Buxoroni qurilishiga kirishilgan. 1888-yil 30-iyunda rus firmalari va tadbirkorlari yer ulushlarini olish bo'yicha yerning egasi Buxoro amiri bilan xususiy shartnomalarni tuzishga kirishganlar. Yangi Buxoro XIX asr oxiri – XX asr boshlarida amirlikning eng muhim sanoat, savdo-sotiq markaziga aylandi. Bu haqda tarixiy adabiyotlarda, monografiya tadqiqotlarda ma'lumotlar mavjud.

Karki manzilgohi. Rossiya imperiyasining ashaddiy va kuchli raqib bo'lgan Angliyaning Afg'oniston orqali ta'sir o'tkazish va hududiy xavf tug'dirish bilan bog'liq ekspansiyasining oldini olish uchun rus harbiy qismlari joylashtirilgan amirlikning strategik nuqtalari bo'lgan harbiy garnizonlar turgan qal'alar oldida rus manzilgohlari vujudga keltirildi. Amudaryo so'l qirg'og'ida joylashgan amirlikning hunarmandchilik va savdo o'choqlaridan biri, Afg'oniston bilan savdo-sotiq yo'llari tutashgan Karki shahri yonida 1883-yilda ilk rus qal'asi qurildi. 1886-yilda esa maxsus harbiy garnizon joylashtirilishi bilan bu hududda rus manzilgohi vujudga keltirildi. Shahar va shahar atrofidagi amirlikka tegishli bo'lgan rus hukumatining ruxsati yerlar rus tadbirkorlari tomonidan bilan

sotib olingan. Bu jarayonning tezlashuvi oqibatida 1912-yilga kelib aholi sonini harbiylar bilan qo'shib hisoblaganda Karkida 8 ming kishiga etishiga sabab bo'ldi [5]. Bu vaqtda shaharda mingga yaqin turar joy binolari mavjud edi. Rus harbiy qismi uchun shahar yonida maxsus harbiy qal'a bunyod etilgandi. Rus harbiy kuchi bu qal'ada ikki o'qchi batalon, kazak yuzlik harbiy qismi va ikki artilleriya batalionidan iborat edi. Rus zobitlari uchun turar joy binolarining qurilishi manzilgohning yanada kengayishiga olib keldi [3].

Rus manzilgohlari geografik jihatdan qulay asosan temir yo'l bekatlari va daryo yoqalaridagi yashash joylarida barpo etilgan. Har bir rus manzilgohi shahar ko'rinishida bo'lib, o'z davri uchun zamonaviy shaharga xos bo'lgan jihatlar imkon qadar ularda o'z aksini topgandi. Shahar garnizon harbiy boshlig'i tomonidan boshqarilgan. Shahar boshqaruvi Turkiston general-gubernatori tasdiqlagan "shahar xo'jaligini va obodonchiligini boshqarish" qoidasiga asoslanib boshqarilgan. Har bir manzilgohning kirim-chiqimi masalasi Turkiston general-gubernatori tasdiqlagan (1889-yil 13-iyun) moliyaviy smeta asosida amalga oshirilgan. Karkida tashkil etilgan rus manzilgohining 1895-yildagi kirim-chiqimi miqdori va sarflangan mablag'larning ob'yektlari, mablag' miqdori aniq raqamlarda ko'rsatilgan. Sarflangan mablag'lar isitish, shaharni yoritish, obodonlashtirish, sog'liqni saqlash, ta'lim, ishchi hayvoni, transport kabilarga yo'naltirilgan. Jumladan:

1. manzilgoh boshqaruv binosini isitish uchun – 300 rubl;
2. Ikkita ishchi otlarni saqlash, boqish, parvarishlash, va telejka ta'miri uchun hamda ko'chalarga changni bosish maqsadida suv sepish uchun – 400 rubl;
3. Shaharni yoritish, chiroqlarni, simyog'ochlarni ta'mirlash va yoritish bilan bog'liq asbob – uskunalarni sotib olish uchun – 773 rubl 50 koopeyk;
4. Shahar kasalxonasi qabulxonasi jihozlash, vrach va ikki feldsher kasalxona qabulxonasidagi ikki xizmatchini rag'batlantirish uchun 814 rubl;
5. Ko'chalardagi jamoat binolarini ta'mirlash va atrofni tozalash, piyodalar yuradigan yo'laklarni tuzatish, daraxtlarni parvarishlash uchun 100 rubl;
6. Shahar boshqaruv binosini ta'mirlash, undagi 2 ta xonani taxtadan pol qilish uchun – 400 rubl;
7. Shaharda vabo bilan kasallanganlar baraklar uchun inventar, va vabo kasaliga chalinganlarga ko'rpa- to'shak, vabo paydo bo'lib qolganda kiyim-kechak olish, kasali kuchayib, favqulotda qo'shimcha xizmatchilarni yollash uchun – 300 rubl va hokazo [3]. Karki manzilgohi amirlik hududida ilk bor paydo bo'lgan shahar manzilgohi bo'lib, u strategik jihatdan muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

Chorjo'y manzilgohi. Amirlik hududidagi rus qarorgohlaridan yana biri Yangi Chorjo'y edi. Kaspiyorti temir yo'li orqali Buxoro amirligi hududini bog'lagandan so'ng temir yo'l bekati daryoning kema yuradigan qismi kesishgan qulay joyda Yangi shahar Chorjo'y 1886-yildan boshlab qurila boshlangan. Rus hukumati amirlikda Rus manzilgohlarini tashkil etishni puxta o'ylagan reja asosida amalga oshirganligini yuqorida ta'kidladik. Shuningdek, manzilgohlar dislokatsiyasi muhim savdo yo'llarida daryodan o'tish joylari va qo'shni davlatlar chegarasi yaqinida bo'lishi ko'zda tutilgandi. Bu manzilgohlar amirlik hududida Rossiya imperiyasi iqtisodiy manfaatlarini to'laqonli ta'minlaydigan va mustamlakachilik siyosatini uzoq davom ettirish uchun doimiy harbiy tayanch nuqta vazifasini bajarishi kerak edi. Bundan tashqari Rossiya davlatining istiqbolda Afg'onistonga nisbatan harbiy bosimini tashkil etish va kuchaytirishda muhim baza bo'lishi ko'zda tutilgandi. Buning yaqqol misoli rus manzilgohlari Karki va Patta Hisorning qurilish rejasidir. Bu qurilish rejalarida turar joylar, maktab, gospital, harbiy garnizon va harbiylar oilalariga xizmat ko'rsatadigan maishiy xizmat ko'rsatish joylari qurilishi ko'zda tutilgandi. Chorjo'y shahri esa, strategik jihatdan quruqlik, ham suv yo'llari chorrahasida joylashgandi. Chorjo'y Afg'oniston bilan chegara hududida joylashgandi. Rus manzilgohlari orasida Yangi Buxorodan so'ng, sanoat markazi sifatida ham nom qozongan Yangi Chorjo'y yirik aholi markaziga aylangan.

Saroy Kamar. Buxoro amirligi hududida tashkil topgan yana bir rus manzilgohi bu Sharqiy Buxoroda (Hozirgi Tojikiston hududidagi Panj shahri o'rnida) tashkil etilgan Saroy Kamar manzilgohi bo'lgandi. Sharqiy Buxoro bu hozirgi Tojikiston va Surxondaryo viloyatlarini egallab, XIX asrning 60-70 yillarning boshlarida bu yerlar Buxoro amirligi hududiga kirardi. Bu hududda

amirlikning Ko'lob, Baljuvon, Qorategin, Qo'rg'ontepa, Darvoz, Qabodiyon, Shug'onon va Rushon Bekliklari mavjud bo'lgan [8]. Amir hokimiyatining bu hududlar bilan siyosiy- iqtisodiy aloqasi juda zaif edi. Ayrim bekliklar bilan qish oylarida 3-4 oy davomida o'zaro aloqalar butunlay uzulib qolar, baland tog' dovonlarini qalin qor qoplashi oqibatida amirlik markazida o'tib - qaytish mumkin bo'lmadi. Amirlik amaldorlari faqat bu hududlardan soliq to'lovlarini olish uchun safar bilan cheklanar edilar xolos. Saroy Kamar orqali bo'sh qo'riqlangan Buxoro- Afg'oniston chegara chiziqlari o'tgan. Shu tufayli Saroy Kamarda tez orada turli rus savdo firma va kompaniyalari o'z mahsulotlarini keltirish va sotish uchun omborxonalar qurdilar. Mahalliy aholidan xarid qilingan paxta xomashyosi temir yo'l orqali Rossiya imperiyasining markaziy va sharqiy qismlariga XIX asrning oxirlarida Ivanovo, Moskva shaharlaridagi to'qimachilik korxonalariga jo'natila boshlandi. Saroy Kamar manzilgohiga ko'plab rus fuqarolari kelib o'rnatish jarayonida, rus fuqarolari uchun turar joy qurilishi boshlangan. Manzilgoh daryo yoqasida bo'lgani uchun kema to'xtash joyi pristan barpo etilib, kema qatnovi yo'lga qo'yilgan. Manzilgoh aholisi tez orada 6 ming kishini tashkil etgan[5]. Manzilgohdagi to'g'ri, o'zaro kesishgan ko'chalari rejali qurilgan binolar bilan yillar davomida yevropacha qiyofadagi shaharcha tusini oldi. Rus tadbirkorlari bu manzilgohdan paxta xomashyosini tashib ketib, Sharqiy Buxoroga qand, sanoat mollari, qishloq xo'jalik asbob – uskunalarini sotish uchun olib kelishgan. Yillar davomida Saroy Kamar Sharqiy Buxorodan qishloq xo'jalik mahsulotlari to'plab temir yo'l orqali Rossiya imperiyasiga jo'natiladigan logistik nuqta bo'lib xizmat qildi [7].

Patta Hisor. Rossiya imperiyasi O'rta Osiyo va Afg'oniston masalasida o'ziga asosiy raqib bo'lgan kuchli dengiz davlati, yirik harbiy imkoniyat va resurslarga ega bo'lgan Angliya bilan 1883-yilda O'rta Osiyoda ta'sir doirasini bo'lib olish uchun muzokaralar olib borgan bo'lsada, bu davlat bilan imzolangan shartnomalar barqarorligiga ishonmas edi. Shu sababli imperiya mustamlakachilari 1894-yilda Angliya bilan bufer hudud hisoblangan Afg'oniston davlati chegarasida Amudaryo bo'yidagi qadimgi Termiz xarobalari yaqinidagi Patta Hisor (bu joyda mil. avv. IV asrdayoq kuchli qal'a– Hisor-shahar bo'lgan. Hisor – qal'a, shahar ma'nosini bildiradi) yonida rus manzilgohi qurilishini boshlagandi[6]. Bu joy jihatdan Afg'oniston hududidan Amudaryoning so'l qirg'og'iga o'tadigan muhim harbiy– strategik nuqta edi. Dastlab 1894-yilning dekabr oyida Turkiston general-gubernatorligi Patta Hisorga Buxoro-afg'on chegara nuqtasida chegara qismi brigada shtabini joylashtirdi [3]. 1894-yildayoq qurilish ishlari boshlanib, kazarma, shtab binosi, harbiy zobitlar uchun uy, shtab binosi, yuqori unvondagi zobitlar uchun maxsus turar joylar va cherkov binosi qurildi. Bojxona binosi ham shu yerda qad ko'targan [6].

Podsho hukumati 1897-yilda Patta Hisorga Orenburg kazak polki yuzligini joylashtirdi [3]. Biroq bu muhim chegara hududi uchun rus hukumati bu kazak yuzligi kamlik qildi deb hisoblardi. Imperiya hukumati amirni Surxon daryosining quyi oqimidan rus chegara qal'asi uchun 9074 desyatina yer ajratib berishga majbur qildi. Muhandis Kastalskiy loyihasi va rahbarligi ostida 1905-yilda Termiz sug'orish tizimining qurilishi hududning iqtisodiy mavqeini yanada oshirishga xizmat qildi[2]. Termiz shahri azaldan Buxoro va Afg'oniston, Eron va Hindiston bilan bo'ladigan savdo-sotiqda gavjum markazlardan biri edi. Endilikda mustamlakachilar Afg'oniston va Hindistondan mahalliy va ingliz tovarlarini kirib kelishiga chek qo'ydi. Shu tartibni saqlash va mustahkamlash uchun Termizda rus harbiy garnizoni va bojxona posti joylashtirildi. Rus sanoati mahsulotlari Afg'oniston va Hindistonning shimoli-g'arbiga ushbu bojxona orqali kiritiladigan bo'ldi. Rus hukumati Amudaryoda kema qatnovini yo'lga qo'yish orqali Chorjo'y va Termizni o'zaro bog'ladi.

Xullas, 1868-yil tuzilgan shartnomani mustahkamlash maqsadida 1873- yilda tuzilgan 18 bo'limdan iborat bo'lgan Rossiya va Buxoro o'rtasidagi "Do'stlik" [6] shartnomasi asosida rus mustamlakachilari Buxoro amirligida mustahkam o'rnatish olish rejasini qonuniy mustahkamladilar. Shartnomaning o'n ikkinchi bo'limida shunday yozilgandi: "Rusiya tabalari amirlik hududida xususiy mulk, ya'ni uy, bog', yer olishga huquqlidir. Bu mulkdan Buxoro fuqarolari bilan bir xil xiroj olinadi. Shunday huquqdan Rusiya imperiyasida Buxoro fuqarolari ham foydalanadilar". Ko'rinib turibdiki, ushbu shartnomada amirlik hududida hech qanday rus fuqarolari uchun manzilgoh qurish ko'zda tutilmagan edi. Lekin Buxoro amirligining strategik o'rni va va harbiy-siyosiy jihatdan muhim mavqe, bu o'lkani yanada jadal iqtisodiy-harbiy jihatdan o'zlashtirishga kirishishga sabab

bo'ldi. Rus ma'muriyati o'n besh yil (1873-1888 yy) davomida Buxoro amirligini o'z ta'sir doirasiga tortishda katta amaliy natijalarni qo'lga kiritdi. Amirlik iqtisodiyoti atroflicha o'rganilib, rus sanoatning arzon xomashyo bilan ta'minlaydigan juda qulay va o'ta foydali hudud ekanligi yaqqol namoyon bo'lganidan so'ng 1880-yillardan rus manzilgohlari jadallik bilan ko'paydi. Bundan tashqari amirlik hududi harbiy-strategik jihatdan kuchli raqib buyuk Britaniya (Angliya) imperiyasiga qarshi harbiy tayanch nuqtasi ekanligi aniq bo'lgandi. Shu sababli rus hukumati amirlik hududidagi muhim harbiy-strategik nuqtalarida harbiy garnizonlarni joylashtirdi. Harbiy jihatdan tezkor aloqa, harbiy kuchlarni tezda yetkazish ular ta'minotini o'z vaqtida amalga oshirish uchun temir yo'llar qurilishini boshladi. Rossiyaning Buxoro temir yo'lini qurish jarayonini 1916-yilgacha jadal davom etdi [4]. Xullas, temir yo'l bekatlari atrofida rus fuqarolaridan tashkil topgan ishonchli tayanch nuqtalari manzilgohlar barpo etildi. Yuqoridagi omillar asosida amirlik hududida rus mustamlakachilari o'zlari uchun mustahkam tayanch nuqtalari rus fuqarolari zich yashaydigan manzilgohlarni qurish loyihasini amalga tadbiiq etdilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Normurodova G.B. Buxoro amirligi ijtimoiy qatlamlari va ularning ijtimoiy- iqtisodiy hayotdagi roli (1868-1920) Tarix fanlari doktori (DSc) dissertatsiya.– Toshkent. 2020 –B.-231.
2. Xoliqova R.E. XIX asr ikkinchi yarmi XX asr boshlarida Rossiya – Buxoro munosabatlari. –T.: 2006.–B.218.
3. O'zbekiston Milliy Arxivi, II– 3- fond, 1- ro'yxat, 184 – yig'ma jild, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59- varaqlar, 112- varaq, 112- varaqning orqa tomoni, O'MA, II– 3- fond, 1- ro'yxat, 149- yig'ma jild, 121- varaq, 122- varaqning orqa tomoni, O'MA, II– 3- fond, 1- ro'yxat, 9- yig'ma jild, 46- varaq.
4. Ахмеджонов З. К. Истории строительства железных дорог в Средный Азии (1880-1917гг.). – Тошкент; Наука; 1965. –С.87.
5. Ишанов А.И. Бухарская Народная Советская Республика. Т.:Узбекистан,–1969.—С.22.
6. Логофеть Д.Н. Страна бесправия Бухарского ханство и его современное состояние. С.Петербург. – С.218-222.
7. Николаева Л.Ю. Русские в Восточной Бухаре// Восточный Архив:2008.№17–С. 33–35.
8. Таджикская Советская Социалистическая Республика. Энциклопедия,- Душанбе, 1974.–С.98.
9. Туркестанские ведомости.// газета 12 апреля 1888 года.-№12.
10. Фомченко А.П. Русские поселения в Бухарском эмирате.-Т., 1958. –С.-18

UO'K 93/94

“TARIX AL-YAMINIY” ASARIDA XORAZM

S.A.Nurmuhamedov, tayanch doktorant, O'zR FA Tarix instituti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada “Tarix al-Yaminiy” asarining “Xorazmshoh Amir Abulabbos Ma'mun ibn Ma'mun hayotining yakuni va mulkining Sultonga o'tishi” nomli bobi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Xorazm, xorazmshoh, Abulabbos Ma'mun, sulton Mahmud, Xurrai Kolijiy, Yinoltegin, Xazorasp jangi, avangard.

Аннотация. В данной статье анализируется глава «Конец жизни хорезмшаха Амира Абулаббаса Мамуна ибн Мамуна и передача его имущества султану» книги «Тарих аль-Ямини».

Ключевые слова: Хорезм, Хорезмшах, Абулаббас Маъмун, Султан Махмуд, Хурраи Колиджи, Йинолтегин, Хазораспская битва, фронтовая воинская часть.

Abstract. This article analyzes the chapter “The end of the life of Khorezmshah Amir Abulabbas Ma'mun ibn Ma'mun and the transfer of his property to the Sultan” of “Tarikh al-Yamini”.

Key words: Khorezm, Khorezmshah, Abulabbas Ma'mun, Sultan Mahmud, Khurrai Koliji, Yinoltegin, Battle of Khazorasp, front-line military unit.

Somoniylar (204–389/819–999) va sabukteginiiylar (366–582/977–1186) sulolalari davrida yashab ijod qilgan tarixchi Muhammad Utbiy (350–427/961–1036)ning 412/1021-yili sulton Mahmud (387–421/997–1030)ga bag'ishlab yozgan “Tarix al-Yaminiy” asari muqaddima va 50 ta bobdan iborat bo'lib, uning “Xorazmshoh Amir Abulabbos Ma'mun ibn Ma'mun hayotining yakuni va mulkining Sultonga o'tishi” nomli 44-bobida Xorazm haqida ma'lumot berilgan. Unga ko'ra, Xorazmda hokimiyat Ma'mun ibn Muhammaddan keyin o'g'li Abulhasan Aliga o'tadi va poytax

Jurjoniyya (الجرجانية)da xorazmshohlik taxtiga ko'tariladi [3; 395]. Ibn Asir ushbu hodisani 387/997-yil 14-yanvar – 998-yil 2-yanvar oralig'ida yuz bergan voqealar qatorida keltirgan [4; 7:491].

Abulhasan o'z hokimiyatini mustahkamlash maqsadida sulton Mahmudning singlisiga uyulanadi [3; 395]. Abulfazl Bayhaqiy Abu Rayhon Beruniyning kunimizgacha yetib kelmagan "al-Musomarat fi axbori Xorazm" ("المسامرة في اخبار خوارزم") nomli asariga asoslanib, ushbu malikaning ismini Xurrai Kolijiy (حرّه كالجى) ko'rinishida bergan [2; 1024]. Shu tariqa xorazmshoh sulton Mahmud bilan aloqalarni mustahkamlab oladi, shu bilan birga, sulton so'ragan vaqtda yordamga kelishi kabi ba'zi majburiyatlarni ham o'z zimmasiga oladi. Abulhasan Ali vafot etgach, uning o'rniga ukasi Abulabbos Ma'mun ibn Ma'mun taxtga o'tiradi. U akasining bevasini, ya'ni sultonning singlisini o'z nikohiga olish uchun sultonga maktub yo'llab, undan izn so'raydi. Shuningdek, u sultonga sodiq bo'lishini ham bildiradi. Mahmud uning so'rovini qabul qiladi. Shu tariqa ikki sulola o'rtasida ittifoq paydo bo'ladi. Keyinchalik sulton o'z nomiga xutba o'qitilishini va tanga zarb qilinishini talab qilib, Ma'munga elchi jo'natadi [3; 396]. Utbiy buning sababini ko'rsatmagan. Bayhaqiyga ko'ra, abbosiylar xalifasi Qodir Billoh (381–422/991–1031) Abulabbos Ma'munga qo'l ostidagi hududlarni boshqara olishi uchun ruxsat, xil'at va bayroq jo'natadi. Shuningdek, xalifa mazkur xorazmshohga "ayn ad-davla" (عين الدولة) va "zayn al-milla" (زين الملة) laqabini beradi. Abulabbos Ma'mun xalifaning elchilarini poytaxtga yetib kelmaslaridan oldin yo'lda kutib olish ishlarini Abu Rayhon Beruniyga yuklaydi [2; 1024–1025]. Katta ehtimol bilan sulton Mahmudning mazkur talabni yo'llashiga xalifaning Abulabbos Ma'munga ko'rsatayotgan e'tibori sabab bo'lgan. Abulabbos Ma'mun ushbu masalada davlat arboblari va o'ziga tobe kishilar bilan maslahatlashadi. Ular agar, xorazmshoh bu talabni bajarsa, unga qarshi qilichlarini chiqarib, taxtdan tushirishlarini hamda o'rniga boshqa kishini ko'tarishni aytishadi. Elchi ortga qaytib eshitgan va ko'rganlarini sultonga yetkazadi. Utbiyga ko'ra, xorazmshohga qilingan qarshiliklarning boshida qo'shin qo'mondoni (صاحب الجيوش) Yinoltegin Buxoriy (ينالتيكين البخاري) turgan [3; 396]. Bayhaqiy va Gardiziy esa uning ismini Alptegin Buxoriy (الپتيكين البخاري) ko'rinishida qayd etishgan [2; 1025; 1: 395–396].

Utbiyga ko'ra, kunlarning birida Yinoltegin odatdagidek salom berish (رسم السلام) uchun Abulabbos Ma'mun yoniga kirganida, birdaniga o'lim xabari bilan chiqadi. Uning qanday o'lgani sirli bo'lib qoladi, o'rniga esa o'g'illaridan biri taxtga chiqariladi [3; 397]. Gardiziy ushbu voqeani 407/1016-yil 10-iyun – 1017-yil 29-may oralig'ida sodir bo'lgan deb yozgan [1; 395]. Beruniyning ma'lumotiga asoslangan Bayhaqiy xorazmshohning o'limini Utbiydan farqli ravishda tafsilotli shaklda keltirgan. Unga ko'ra, Abulabbos Ma'mun o'ziga bo'ysunuvchi Naso (نسا) va Farova (فراوه)da sulton Mahmud nomiga xutba o'qitishga qaror qiladi, o'rtadagi aloqalarni qaytadan tiklash maqsadida esa G'aznaga shayx va qozilarni hamda sakson ming dinor va uch mingta ot jo'natadi. Bunga qarshi Alptegin Buxoriy xorazmshohning Xazoraspda joylashgan qo'shini bilan yo'lga chiqib, davlat amaldorlarini o'ldiradi, amirlik saroyini (دار امارت) o'rab oladi. Abulabbos Ma'mun ko'shkka (كوشك) qochadi. Isyonchilar ko'shkning to'rt tomonidan o't qo'yishadi va 407-yil shavvol oyining o'rtasida / 1017-yil 17-martda Abulabbos Ma'munni ushlab o'ldirishadi hamda o'rniga o'n yetti yoshli jiyani Abulhoris Muhammad ibn Alini o'tkazishadi. Hokimiyat esa amalda Alptegin va u tayinlagan vazirning qo'liga o'tadi [2; 1037–1038]. Isyonchilar sulton Mahmudning bu qotillik uchun qasos olishga harakat qilishini bilishardi. Shu sababli ular yig'ilib, agar, sulton hujum qilsa, u bilan jang qilishga qasam ichishadi. Sulton Xorazmga to'liq jihozlangan qo'shin bilan yo'l oladi. Yinoltegin tunda sultonning old bo'linmasiga (على طلائع السلطان) hujum qiladi. Sultonning Abu Abdulloh Muhammad ibn Ibrohim Toiy boshliq avangard bo'linmasi ularga qarshi kurashadi. Qo'shinlar bir-biriga aralashib, o'tkir qilichlar (السيوف القواصل) bilan urishadi, nayzalar (الرماح الذوايل) sanchishadi [3; 397].

Gardiziyga ko'ra, sultonning qo'shini Xorazm chegarasida joylashgan Jigarband (جگربند)ga yetib kelgach, Muhammad Toiy boshliq old bo'linma (مقدمه سپاه) jo'natilgan va ular dastlabki jangda xorazimliklarning solori (سالار خوارميان) Xumortosh (خمارتاش) boshliq qo'shn bilan to'qnashgan hamda ulardan yengilgan. Mahmud ularga yordam berish uchun saroy g'ulomlari (غلامان سراي)dan iborat bo'linma jo'natgan, ular esa Xumortoshni asirga olishgan [1; 396]. Sulton o'zining qo'shini bilan (بجيوشه) jang maydoniga keladi. Ikki qo'shin o'rtasidagi urush tonggacha davom etadi [3; 397]. Gardiziy ushbu to'qnashuvning Hazorasp (هزاراسب)da [5] sodir bo'lganini hamda Mahmudning

qo'shini o'ng (يمينه), chap (ميسره), o'rta (قلب) va qanot (جناح) qismlar holida saf tortib, jangga kirganini qayd etgan [1; 396]. Xorazmliklar (الخوارزمية) g'alaba umidi bilan qarshilik ko'rsatishadi. Otlar (الخيول) va fillar (الفيل) sababli Xorazm qo'shinidan son-sanoqsiz odamlar jang maydonida halok bo'ladi. Qolganlari Jayhun (جيحون) daryosi tomon qochib ketishadi. Ellik mingga yaqin kishi asirga olinadi. Yinoltegin esa sherigi bilan Jayhun daryosidan o'tish uchun o'tlanadi, lekin ular o'rtasida kelishmovchilik chiqib, sherigi Yinolteginning qo'l-oyog'ini bog'laydi va uni sultonning askarlariga topshiradi. Sulton Mahmud boshqa asirlar qatori Yinolteginni ham huzuriga chaqiradi. Undan hukdorlariga nisbatan xiyonatini so'raydi. U qutila olmasligini anglagach, sultonga qarshi og'ir javoblar qaytaradi. Qolgan asirlar esa boshlarini egib, nochorlik va uyatdan javob ham berishmaydi. Sulton Mahmud Ma'munning qabri yoniga dor yog'ochlarini qadashni (ضرب الأعواد والجذوع تجاه مقبرة) buyuradi [3; 398], shuningdek, xorazmshoh maqbarasi devoriga: “هذا قبر أبي العباس مأمون بن مأمون: خوارزمشاه بغى عليه حشمة، واجترأ على دمه خدمه، فقضى الله يمين الدولة وأمين الملة أبا القاسم محمود بن ناصر الدين سبكتكين – “Bu qabr Abulabbos Ma'mun ibn Ma'mun xorazmshohning qabridir. Unga o'z qo'l ostidagilar zulm qilishdi, hatto uning qonini to'kishga jur'at etishdi. Keyin Alloh taolo Yamin ad-davla va amin al-milla Abulqosim Mahmud ibn Nosiriddin Sabukteginni o'sha xoinlardan o'ch olish uchun tayinladi. So'ngra ushbu sultonni ko'rganlarga ibrat, dunyo ahliga oyat-belgi bo'lishi uchun ularning barini dorga osdi” deb yozishni buyuradi [3; 398–399]. Boshqa asirlarning bo'yinlariga kishanlar taqib (وضعت الأغلال في أعناقهم), mamlakat poytaxti G'aznaga (إلى غزنة دار الملك) jo'natib, zindonlarga (المحايس والسجون) tashlaydi. Biroz vaqt o'tgach, ularning barchasini ozod qiladi hamda davlat xizmatchilari bilan birga Hindistonga jo'natadi. Ular o'sha hududlarni qo'riqlashadi. Mahmud Xorazmni o'zining katta hojibi (حاجبه الكبير) Abu Said Oltuntoshga beradi. U isyonchilarni yo'q qilib, Xorazm ishlarini xavfsiz va qulay holga keltiradi [3; 399]. Gardiziy Xorazmning egallanish sanasini 408-yil safar oyining 5-kuni / 1017-yil 3-iyul sifatida qayd etgan [1; 396].

Utbiy mazkur bobni Qur'on oyati bilan yakunlagan: “وذلك تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ” – “Bu aziz va o'ta bilguvchi zotning hukmidir” [6].

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, “Tarix al-Yaminiy” asarining Xorazmga bag'ishlangan qismida asosan uning egallanishi bilan bog'liq ma'lumotlar qamrab olingan. Muallif voqealarni yoritishda sabukteginlarning tomonidan yondoshgan hamda sultonning yurishini har tomonlama oqlashga uringan. Ushbu qismda berilgan ayrim ma'lumotlar o'ziga zamondosh boshqa asarlardagi kabi batafsil yoritilmagan. Buni muallifning ushbu yurish haqida oz ma'lumotga ega ekanligi bilan izohlash mumkin. Shunday bo'lishiga qaramay, ushbu asar sodir bo'lgan voqealarga yaqin davrda yozilgani sababli ahamiyatli hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdulhay ibn Dahhok Gardiziy. Zayn al-axbor. – Tehron: Dunyoyi kitob, 1363. – 733 b.
2. Abulfazl Muhammad ibn Husayn Bayhaqiy. Tarixi Bayhaqiy. Tehron: Intishoroti Hirmand, 1376. – 1254 b.
3. Abu Nasr Muhammad ibn Abduljabbor Utbiy. Al-Yaminiy fi sharhi axbor as-sulton Yamin ad-davla va amin al-milla Mahmud al-G'aznaviy. – Bayrut: Dor at-tali'a, 2004. – b.
4. Ibn Asir / Ali ibn Muhammad Shayboniy. Al-Komil fit-tarix. – Bayrut: Dor al-kitob al-arabiyya, 2012. I–XII j.
5. Hozirasp – Amudaryoning chap sohilida joylashgan qadimiy shahar. Hozirda ham shu nom bilan ataladi hamda u Xorazm viloyatining tumanlaridan biri sanaladi.
6. Qur'oni karim An'om surasi 96-oyat; Yosin surasi 38-oyat; Fussilat surasi 12-oyat.

UO'K 94

TEMURIYLAR VA SHAYBONIYLAR

N.B.Mo'minov, talaba, Denov Tadbirkorlik va Pedagogika instituti, Denov

Annotasiya. Movarounnahr diyorida qadim zamonlardan beri o'z zamonasining qudratli davlatlari bo'lganligi barchamizga ayondir. Ana shu davlatlardan biri Temuriylar va Shayboniylar davlatidir. Temuriylar davlatining barham topishi va Shayboniylar davlatining tashkil topishi, ushbu mintaqadagi o'ziga xos siyosiy davrdagi ziddiyatli voqealar bilan birga kechadi. Ushbu maqola sulolaviy nizolar tufayli Temuriylar saltanatining barham topishining asosiy sabablari va Shayboniylar davlatining tashkil topishi, Shayboniynonning qisqacha siyosiy faoliyati haqida yoritilgan.

Kalit so'zlar: Movarounnahr, Temuriylar, Shayboniylar, Mazhabchilik.Turkiston.

Аннотация. Всем нам ясно, что на земле Мовароуннахр с древних времен существовали могущественные государства своего времени. Одним из таких государств является государство Тимуридов и Шайбани. Распад государства Тимуридов и создание государства Шайбани совпадают с противоречивыми событиями уникального политического периода в этом регионе. В данной статье освещаются основные причины распада царства Тимуридов в связи с династическими конфликтами и созданием государства Шайбани, а также непродолжительная политическая деятельность Шайбани-хана.

Ключевые слова: Мовароуннар, Тимуриды, Шайбани, сектантство, Туркестан.

Abstract. It is clear to all of us that there have been powerful states of their time in the land of Movarounnahr since ancient times. One of these states is the state of Timurids and Shaibanis. The collapse of the Timurid state and the establishment of the Shaybani state coincide with the conflicting events of a unique political period in this region. This article covers the main reasons for the end of the Timurid kingdom due to dynastic conflicts and the establishment of the Shaibani state, as well as the brief political activity of Shaibani Khan.

Key words: Movarounnahr, Timurids, Shaibanis, Sectarianism. Turkestan.

O'rta Osiyoda va uning janubiy hududlarida deyarli 130 yil mobaynida hukm surgan lashkarboshi va davlat arbobi Amir Temur va Temuriylar davlati XV asrning so'nggi yillarida anchagina ichki va tashqi ziddiyatlarga cho'lg'anib qoldiki, bu holat bora-bora bu ulkan saltanatni halokatiga olib keldi. Bu inqirozlarning sabablaridan biri shu ediki, ushbu davrlarda turk-mo'g'ul davlatlarida mavjud bo'lgan uluslarga bo'lib boshqarish tizimi edi. Temuriy shahzodalar o'rtasida taxt, hokimyat va ustunlik uchun kurashning kuchayishiga, oxir-oqibatda mamlakatda siyosiy tarqoqlikning kuchayishiga, o'zoro urushlardan xonavayron bo'layotgan xalqning esa Temuriy Mirzolaridan tobora noroziligi ortishiga olib keldi. "Mamlakatni ulus tizimi bilan idora etish,-deb yozgan edi, O'zbekiston tarixining eng bilimdonlaridan biri B.Ahmedov,- hamda muttasil davom etgan o'zaro feodal urushlar natijasida xokimyat zaiflashgan" [1].

Parchalanishning yana bir sababi shu ediki, XV-asrning ikkinchi choragida, aniqrog'i Sulton abu Said Mirzo davridan boshlab Temuriylar davlatida Naqshbandiya so'fiylik tariqati xojalarining siyosatga aralashib oliy hokimyatni o'z qo'llariga kiritib olishga intilishi bo'ldi. Yana Tarxon amirlarining davlatda ta'siri oshib ketayotganligi edi. Ayni shu damda esa Xuroson hukmdori Sulton Xusayn Xisor va Qunduzni bosib olish uchun harbiy harakatlarni kuchaytirib boshlaydi. Sulton Ahmad Mirzo hukmronligidan so'ng u zotning o'rniga ukasi Mahmud Mirzo o'tirgan bo'lsada, u uzoq hukm surmadi, olti oydan kiyin vafot etdi. Undan qolgan besh o'g'ilning uchasi – Sulton Masud (1475-1506), Boysung'ur Mirzo (1477-1499), va Sulton Ali Mirzo (1483-1501) Samarqand taxti uchun kurash boshladilar. Xo'jalar dastlab Sulton Mahmud hayotligida Buxoro hukmdori bo'lib turgan uning o'g'li Boysung'ur Mirzoni Samarqand taxtiga o'tqazdilar. Bu ish Tarxonlar va mahalliy zodagonlarga yoqmay Qarshidan uning ukasi Sulton Alini chaqirib, uni taxtga o'tqazish haqida qasam ichdilar. Ana shunday o'zoro urushlarning birida, 1496 yilda Samarqand taxtiga o'tqazilgan Boysung'ur Mirzo ibn Mahmud boshqa Temuriy Mirzolaridan o'zini himoya qilish uchun Muhammad Shayboniixonni ittifoqchilikka taklif qilgan. Buning natijasida davlatda ikki hokimyatchilik yuz bera boshladi. Ular goh u, goh bu Temuriy Shahzodani qo'llab-quvvatlab mamlakat ishlariga faol aralasha boshladilar. Buxoro voliyasi Darvesh Muhammad Tarxon Boysung'ur Mirzoni taxtdan tushirib o'rniga Sulton Alini qo'yimoqchi bo'lib fitna ko'targanda, "Otabobosidan tortib Movarounnahr ulug'lari va atroflarining maslahat uchun boradigan kishilari bo'lgan Shayxulislom Xoja Abulmakorim Amir Ahmad Xoji va bir qancha sipohlar va ko'pgina davlat xizmatchilarini yoniga tortib Sulton Ali Mirzo tarafida bo'lgan Tarxoniylarga qarshi qo'zg'olon ko'tarib qal'aga qarab yuradi" [2]. "O'sha vaqtda, - deb yozadi tarixchi Xondamir bu haqda,- Tarxoniylar amirlar unga (Boysung'ur Mirzoga) qarshi dushmanlik kamarini belga bog'lagach mamlakatda parishonlik yuz berdi" [3]. Shayboniylar davrini birinchilardan tadqiq etgan olim R.G.Muqminova bu holatga e'tibor berib "Muhammad Boqi Tarxon va qarindoshlik iplari bilan bog'langan boshqa Tarxonlar so'nggi Temuriylar davrida o'z qo'llariga yirik yer mulklarinigina

emas, balki davlatdagi siyosiy hokimyatni ham egallab olgan edilar”, deb juda to’g’ri baho bergan [4]. Bu ishlarning hammasi, Temuriylarning qo’shnisi bo’lgan, Dashti qipchoq va Sirdaryoning quyi qismidagi shaharlarda o’z hokimyatini mustahkamlab olgan, biroq O’zbek-Qozoq sultonlarining tarkibida va ta’siriga uchrab turgan Shayboniyxonga vaziyatdan foydalanib qolishga, tobora siyosiy inqirozga uchrayotgan Temuriylar davlatini tezda bosib olishga imkon yaratib berdi. Shunday qilib taxt uchun kurash, oliy hokimyatga egalik qilish, ichki bo’linishlar bora bora bu ulkan davlatni parchalanishiga olib keldi. Zahiriddin Muhammad Boburning Samarqand taxtini egallab bobosining davlatini davom ettirish niyati esa ushbu tarixiy davrda, turli sabablar tufayli amalga oshmay qoladi.

505- yilning kuzida Muhammad Shayboniyxon qo’shinlari Amudaryoning janubiy hududlaridagi Xurosonni zabt etib qo’lga kiritish xarakatlarini boshlab Maymana va Faryobgacha qo’shin tortib bordi. 1506-yil 5-mayda Sulton Xusayn Boyqaro vafot etdi. Shundan keyin barcha Temuriylar o’zining barcha kuchlarini birlashtirib Shayboniylarga zarba berish o’rniga hokimyatni Badiuzzamon Mirzo va Xusayin Muzaffar Mirzo bo’lishib olib ikki hokimyatchilik vujudga keldi. 1506-yilda Balx shahri Temuriylarning birlashgan kuchlari yetib kelmasdanoq Shayboniylarga taslim bo’ldi.

Shuni a’lohida takidlab o’tish lozimki, Muhammad Shayboniyxon Xurosonga qarshi keskin harbiy harakatlarni boshlashdan oldin dastlab o’zining piri Mavlono Muhammad Xitoyini elchi qilib yuborib, Temuriy Mirzolarining jang qilmasdan bo’ysinishlarini taklif qiladi. Elchi har ikkala Mirzolar tomonidan Bog’i Jahonro ulangida qabul qilinadi. “Muhammad Shayboniyxon aytadiki, -deychi elchi, - Sizning ota-bobolaringiz boshiga og’ir kunlar tushganda, keyin voqealar yuz berganda (Sulton Abusaid Mirzo, sulton Xusayin Boyqaro nazarda tutulmoqda-Z.M) bizning ulug’ darajali xonadonimiz xoqonlari (Ulug’xon Abulxayrxon) ga borib, itoat shartlarini bajardilar. Sizlar ham otalaringiz qoidasiga amal qilib, bizga bo’yin bo’lib (egib), dushmanlik eshigini bekitsangizlar, oshnolik yo’lidan chetga chiqib ketmasangizlar yaxshi bo’lardi, toki mamlakat obodlik xolicha qolib, tangrining amonatlari bo’lgan fuqarolar g’alabali askarlarga poymol bo’lmasin” [5].

Movarounnahr va Xurosonga dasht o’zbeklarining kelishini keng shahar aholisi mavjud tizimning o’zgartirilishi sifatida emas, asosan Temuriylar sulolasi vakillaridan iborat bo’lgan hukmron doiralarni zo’rlilik bilan almashtirilishi deb qabul qildi. Muhammad Shayboniyxonning qisqa fursatda bunday katta, kuchli davlatni yengib, o’z ta’siri va obrusini kuchaytirgan yana boshqa bir sabab bor edi. Bu Islom dinidagi mazhabchilik kuchayib ketayotganligi va sunniy musulmonlar qirg’in hamda quvg’inga duchor qilinishi boshlanib, ko’pgina kishilarning Movarounnahrda, xususan Shayboniylardan panoh topayotgan davri edi. Jumladan, Muhammad Shayboniyxonning maslahatchisi, ustozi hamda tarixchisi, fiqh ilmi va fors, turk tillarini yaxshi bilgan Ibn Ro’zbexon Isfahoniy Erondan Shialar ta’qibidan qochib Shayboniyxon xuzurida panoh topgan kishilardan edi. Ro’zbexon Muhammad Shayboniyxon timsolida o’z himoyachisi va shialar ta’qibidan xoloskorini ko’rdi. Ana shu voqealarga juda to’g’ri baho berib, Venger olimi X.Vamberi “Mazhabchilik bilan islom vujudiga qoziq qoqdilar” [6] deb haq gapni aytgan edi.

1507 yilning 30 mayida Xirotning Jome masjidida abulxayrxon nomini yodga olib “Zamon imomi va Xudoning yerdagi xalifasi” degan nomni olgan Shayboniyxon nomiga xutba o’qildi hamda yangi kumush tangalar zarb qilishga buyruq berdi. Bu voqea Movarounnahr va Xurosonda uzil-kesil Temuriylar sulolasi o’rniga yangi turk-o’zbek Shayboniylar sulolasining kelganligidan darak berdi. Muhammad Shayboniyxon 1507-1509 yillar mobaynida pul islohatini o’tqazdi [7].

Shu tariqa tarix sahnasidan Temuriylar saltanati barham topdi. Biroq shuni ta’kidlab o’tish joizki, Temuriylar davlati 1500-yillarda Movarounnahr va Xurosonda barham topgani bilan Hindistonda bu sulola vakillari “Boburiylar” nomi ostida yana 300 yildan ko’proq vaqt davomida hukmronlik qildi. Amir Temur va uning avlodlari XIV asrdan to XIX asrgacha ulkan davlatlarni tuzib, boshqarib tarixda o’chmas iz qoldirdi. Muhammad Shayboniyxon tomonidan XVI asrdan Turkiston Zaminida yangi davlatning tashkil topishi, ushbu mintaqada siyosiy holatini o’zgartirdi. Shayboniyxonning davlatchiligimiz tarixidagi eng muhim ishlaridan biri Mazhabchilik muammosini hal etganligidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Ahmedov B. Tarixdan saboqlar. T., “O’qituvchi”. 1994. – 428-b.
2. Mirxond Hovandshox “Ravzat us safo”. // Fors tilidan A.Xazratov tarjimasi. T., 1941.-288 b.

3. Ahmedov B.A. Tarixdan saboqlar. T.o'qituvchi .1994.-347-b.
4. Мукминова Р.Г. К истории аграрных отношений в Узбекистане. XVI В „По материалам “Вақфнаме” Т.,фан.1996,-с.-38.
5. Mirxond Muhammad ibn Xovandshoh “Rauzat us safo”,-Temuriylar davri tarixiga oid materiallar. Fors tilidan O'zbek tiliga A.Xazratov tarjimasi.,2-qism.,T.,1941.,(qo'lyozma)-113-bet.
6. Vamberi. X. Buxoro yohud Movarounnahr tarixi. T.1990.96.
7. Давидович Е.А Денежнаи Реформа Шейбанихана. // Материалы по истории Таджикиков и Узбеков Средней Азии. Выпуск-1.-Сталинабад. Изд-во: АН ТаджССР. 1954.-85-111-стр.

UO'K 93/94

XX ASRNING 90- YILLARIGA QADAR XORAZM TARIXIY-MADANIY MEROSIGA MUNOSABAT

R.O.Otamuradova, tayanch doktorant, Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. XX asrning 90- yillarigacha haqiqiy ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilib, Xorazm vohasining tarixiy-madaniy merosini o'rganilishiga katta hissa qo'shilgan. Bu yo'nalishda Xorazm nikoh to'yi marosimlarida an'analar, taqvimiy bayramlar odatlari va musiqa san'ati tarixi, xalq sayillari va masxarabozlar teatri, qo'lyozma kitobat san'ati va tarixnavislik kulolchilik san'atiga an'analar va yangiliklar masalalari bo'yicha tadqiqotlar olib borilgan.

Kalit so'zlar: tarixiy-madaniy meros, masjid, madrasa, maqbara, dafn marosimi.

Аннотация. До 90-х годов XX века проводились настоящие научные исследования и был внесен большой вклад в изучение историко-культурного наследия Хорезмского оазиса. В этом направлении изучены традиции и обычаи хорезмийских свадеб, обычаи календарных праздников и история музыки, народные песни и театр клоунов, искусство рукописной книги и историографии, традиции и новации в гончарном искусстве. было выполнено.

Ключевые слова: историко-культурное наследие, мечеть, медресе, мавзолей, похороны.

Abstract. Until the 90s of the XX century, real scientific research was carried out and a great contribution was made to the study of the historical and cultural heritage of the Khorezm oasis. In this direction, the traditions and customs of Khorezmian weddings, the customs of calendar holidays and the history of music, folk songs and clown theater, the art of handwritten books and historiography, traditions and innovations in pottery have been studied. has been completed.

Key words: historical and cultural heritage, mosque, madrasah, mausoleum, funeral.

XX asrning 20-30-yillarida ijtimoiy va madaniy hayotning sovetlashtirish, “yangi madaniyat” ni targ'ib qilish, dinga qarshi kurashish natijasida, diniy muassasa va tashkilotlar, masjid va madrasalarning faoliyati to'xtatildi. Chekka joylardagi ziyoratgohlar, maqbara va xonaqohlar qarovsiz qolib, harobalarga aylana boshladi. Shu bilan birga, tarixiy va tabiat yodgorliklarni muhofaza qilish maqsadida, muzey ishlari, qadimgi yodgorliklar, san'at va tabiatni muhofaza qilish O'rta Osiyo qo'mitasi tashkil etila [1:4-5]. (U “Средкомстарис” deb nomlangan,1928 yilda, O'zbekiston qo'mitasi- “Узкомстарис” tashkil topgan).

1922 yilda Xiva shahrida 84 masjid va 64 madrasa bo'lgan, ulardan 12 tasi xarobaga aylangan yoki butunlay vayron etilgan [2:59]. Arxitektura obidalarini to'g'risida ma'lumotlar matbuotga an'anaviy yoritilib turga [3:454-459], ammo yodgorliklarni ta'mirlash imkoni bo'lmagan.

1937 yili Ya.G'.G'ulomov, B.N.Zasipkin, R.N.Nabyev va boshqa mutaxassislar tarkibida ilmiy-tadqiqot guruhi tuzulib, arxeologik tadqiqotlardan tashqari, Ichan qal'adagi an'anaviy turarjoylari, ko'hna arkning ayrim inshootlarida va Polvon darvozasida dastlabki ta'mirlash-tiklash ishlari amalga oshirildi [4:42].

Bu ishlardan ilgari, 1928-1929 yillari A.Yu.Yaqubovskiy rahbarligida ekspeditsiya Ko'hna Urganchning arxeologik va arxitektura yodgorliklarini ilmiy jihatdan o'rganish boshlangan. Me'moray inshootlarning orasida sulton Takash, To'rabek xonim va Najmiddin Qubro maqbaralari hamda Markaziy Osiyoda eng baland o'rta asrlar davri Gurganj Katta minorasi va boshqa obidalar o'rganilgan [5:5-68] (hozirda ular Turkmanistonning Toshxovuz viloyatida joylashgan).

Ma'lumki 995 yili Xorazmni birlashtirgan amir Ma'mun, davlat poytahtini Gurganjga ko'chirgan. Shaharda ko'p sonli masjidlar, madrasalar va boshqa jamoatchilik binolar qurilgan.

Mo'g'ullar Gurganjni butunlay buzub tashlagan, Amir Temur shaharning bir qismini qayta tikladi bu davrga kelib Gurganj "Urganch" deb atalgan, ammo iqtisodiy va madaniy jihatdan o'tgan asrlar singari u gullab yashnadi. XIX asr o'rtalarida Muhammad Aminxon o'zining qarorgohini Ko'hna Urganch hududiga ko'chirish maqsadi bilan, bu yerda "Xorazmbog" degan qal'ani qurdiradi va uning tevaragida suniy sug'orish tizimini qayta tiklashga harakat qildi, biroq Ko'hna Urganch atroflarida suv tanqisligi holati bu ishlarni to'xtatishga sabab bo'ldi [6:212-213].

1936-1937 yillarda Ya.G'.G'ulomov, T.Mirg'iyozov va R.Nabiyevlar Quyi Amudaryoning o'ng sohil yerlaridagi Qubaton tevaragida arxeologik qazishma ishlarini olib borishdi. Natijada, Xorazm vohasida zardushtiylik dafn marosmlaridan dalolat beruvchi ossuariylar, sopol tobutcha-suyakdonlar topildi [7:6].

XX asrning 20-30-yillarida Xorazm vohasining tarixiy-madaniy merosini o'rganish borasida amalga oshirilgan ishlar ichida xalq afsonalari va madaniy an'analariga oid ma'lumotlarning nashr etilganligini qayd etish lozim [8:42-43]. Shuningdek, 1936 yilda sharqshunos P.P.Ivanov, 1873 yilda Peterburgga olib ketilgan Xiva xonlari arxivining hujjatlarini Xalq kutubxonasida topdi. Olim ularni o'rganib, bir qismini tarjima qildi [9:290].

1937 yilda S.P.Tolstov rahbarligida Xorazm arxeologik ekspeditsiyasi tashkil qilindi. Boshdan uning vazifalari Xorazm vohasidagi arxeologik yodgorliklarning xaritasini tuzish va ularning ayrimlarida qazish ishlarini olib boorish bilan cheklangan edi. Ammo, vohani o'rab olgan dashtlarda turli davrlarga oid yuzlab ko'hna xarobalarning mavjudligi aniqlandi [10:155-184]. Shu bois Qadimgi Xorazm tarixi va madaniyatini qaytadan tiklash, arxeologiya fani muammolari qatorida, arxitektura, san'at va din tarixini o'rganish kabi masala ilgari surildi va uning yechish jarayoni 1945 yildan boshlandi.

XX asrning 60-70-yillariga kelib, Xorazm ekspeditsiyasining maqsadli, izchin tadqiqotlari natijasida, qadimgi (antiq) davri Xorazm sivilizatsiyasi namunalari, Jonbosqal'a (mil.avv. III-II asrlar), Qo'yqirilganqal'a (mil.avv. IV-II asrlar), Elxaras (mil.avv. IV asr), Tuproqqal'a (milodiy II-III asrlar) va boshqa yodgorliklar misolida shaharsozlik, saroy va ibodatxonalar me'morchiligi, tasviriy san'at va xorazm yozuvini o'rganishga imkon yaratildi. Qo'lga kiritilgan ilmiy ma'lumotlar vahaga ma'naviy madaniyatning rivojlanish to'g'risidagi tassavvurlarni ancha o'zgartirib, ularni yangi ilmiy qarashlar asosida qayta qurib chiqishga sabab bo'ldi.

Tasviriy san'at kabi ma'naviy madaniyat sohasiga tegishli haykali ossuariylar (balandligi 70-80 sm uzun ko'ylak kiygan, tik turgan yoki o'tirgan holatdagi ayol va kalta nimcha kiygan, o'tirgan erkak kishi haykallari shaklidagi ishlangan zardushtiylarning dafn marosmlariga mansub spool qutilar-suyakdonlar), shuningdek, burjli bino va maqbaralarga o'xshash ossuariylar, mayda spol haykalchalar, saroy va ibodatxonalarda topilgan loy-ganjdan ishlangan katta haykallar hamda devorlardagi rangli suratlar, sopol niqoblar, e'tiqodlar, inson diniy qarashlari, turmush tarzi va xo'jaligi kabi mavzular bilan bog'liq bo'lgan sopol idishlar sirtidagi bo'rtma tasvirlar diqqatga sazovor. Mazkur badiiy madaniyat namunalarining mazmun-mohiyati va qadimgi devor madaniy merosni o'rganishdagi o'rni S.P.Tolstov, M.G.Varoboyeva, Yu.A.Rapoport, M.S.Lapirov-Skoblo ishlarida ochib berilgan [11:126].

Voha yodgorliklardagi eng muhim kashfiyotlardan yana biri – xorazmning yozuvi. U oromiy alifbosi harflari bilan sopol parchalari, charm va yog'och taxtachalarga qora rangga yozilgan bo'lib Qo'yqirilganqal'a, Ayozaqal'a, Tuproqqal'a hamda ossuariylar sirtidagi yozuvlar To'qqal'a, Mizdahkon va boshqa yodgorliklardan topilgan. Mazkur yozuv topilmalari mil. avv. IV - milodiy VIII asrlarga oiddi [12:247-252]. Bularidan biroz qadimgiroq, mil. avv.V-IV asrlarga mansub bo'lgan katta xumning sirtidagi yozuv namunasi hamda mil. avv. IV-III asrlarga oid sopol parchasiga qizil bo'yoq bilan bitilgan yozuvlar nusxasi Katta Oybo'yirqal'a va Xumbuztepadan aniqlangan [13:36-37].

Tadqiqodchilarning fikriga ko'ra, mil. avv. III asrdan boshlab, Xorazm va qo'shni So'g'd, Baqtriya viloyatlarida ish yurituvchi kotiblar yozuv belgilarining oromiy shakllaridan uzoqlashtirib, matnga ona tilidan so'zlar va iboralarni kiritish boshlangan. Natijada, aramey yozuvini xorazm, sug'd, baqtriya tillariga moslashtirish ro'y bergan, bundan beri hujjatlar mahalliy tillarda tuzilgan [14:11-12]. Mil.avv.V asrdan ilk o'rta asrlar davri, VII-VIII asrlarga oid xorazm yozuv

namunalarining mavjudligi, ushbu yozuvning chuqur tarixiy ildizlariga ega bo'lganidan va katta taraqqiyot yo'lini bosib o'tganidan darak beradi.

Xorazm vohasida qadimgi yozuv madaniyati amaliy va ma'naviy ehtiyojlarga xizmat qilga. Ibadatxonalar qoshidagi maktablarda ish yurituvchi kotiblarni tayyorlash maqsadida, yozish va o'qishga o'rgatish darslari olib borilganligi ehtimoldan holi emas.

Ma'lumki, qadimiy ibodatxonalarda samoviy jismlar, quyosh va yulduzlarning davriy xarakterlarini kuzatish ishlari amalga oshirilgan. Shu sababli, astronomiyaga oid bilimlar vujudga kelib, vaqt o'lchovi va yilni hisoblash tizimi yaratilgan. Xorazmda astronomiya qadimdan rivojlangani to'g'risida ma'lumotlar al-Beruniyning asarida keltirilgan. Allomaning ta'kidlashicha, xorazmliklar quyosh taqvimiga asoslangan yil hisobidan foydalanishgan, quyosh va yulduzlar harakatlarini kuzatuvchi munajjimlar "Xorazm tilida "axtarvenik" demakdir. Buning izohi "oy mazillariga qarovchi" demakdir " [15:280-282].

Arxeologik tadqiqotlar natijalariga ko'ra, Qo'qirilganqal'a ibodatxonasida turli vazifalar amalga oshirilgan, jumladan baland inshoot tomi ustidan astronomik kuzatuvlar olib borilgan [16:251-268]. Arxeologik va yozma manbalar ma'lumotlarning qiyosiy tahlili, Xorazm vohasida amaliy bilimlar, ilm-fan, tasviriy san'at va yozuvning tarixi bo'yicha kengroq tassavvurlarga ega bo'lishga imkon yaratadi. Shu tariqa, qadimgi Xorazm Markaziy Osiyoda dastlabki yozuv paydo bo'lgan hamda zardushtiylik dini rivojlangan viloyatlar qatoriga kirganligi aniqlandi.

Shunday qilib, qadimgi xorazmliklar o'z alifbo tizimiga ega bo'lib, vohada yozuv madaniyati shakllangan va o'qimishli odamlar guruhlariga bo'lgan. Tuproqqal'a saroyining devoriy rang tasvirlari (arfa chalayotgan ayol, toklar orasida yurib uzum uzayotgan yoki ip yigirish bilan mashg'ul bo'lgan ayollar suratlari moviy to'lqinlarda suzayotgan baliqlarning tasvirlari) qatorida yozuv o'ramalarini ko'tarib turgan xattot tasviri mohirona ishlangan [17:190-194]. Ushbu surat Markaziy Osiyoda milodiy II-III asrlarga oid yagona betakror rang tasvirdir.

Xorazm ekspeditsiyasi tadqiqotlarida, o'rta asrlar karvon yo'llari bo'ylab joylashgan shaharlar, jumladan, Ko'xna Urganch, Shemahaqal'a, Shohsanam, Shahrluk va boshqalarning moddiy madaniyatini o'rganish katta ahamiyatga ega bo'ldi [18:150-167]. Shuningdek, tarxi va madaniyati fanda cheklangan holda ma'lum bo'lgan Jigarband va Sadbar kabi shaharda tadqiqotlar olib borildi [19:542]. Bu ilmiy ishlar natijasida qo'lga kiritilgan ma'lumotlar, Xorazm vohasida shaharsozlik madaniyatining o'ziga xos jihatlari hamda sivilizatsiya rivojlanishidagi o'rni va ahamiyatini ochib berishga xizmat qildi.

1950-1980-yillar mobaynida moddiy-madaniy merosni o'rganish, arxitektura yodgorliklarni qayta ta'mirlash va ilmiy jihatdan yanada chuqurroq tadqiq etish borasida bir qator muhim ishlar amalga oshirildi. 1967 yilda "Ichon qal'a" Xiva davlat memoriy qo'riqxonasi sifatida e'tirof etildi. Uning zimmasiga ilmiy-tadqiqot va targ'ibot-ma'rifat markazi, tarixiy, me'moray, adabiy va badiiy yodgorliklari saqlovxonasi vazifasi yuklatildi [20:60]. Ushbu qo'riqxonaning tashkil topishida arxeolog, etnograf, san'atshunos va arxitektor olimlar Ya.F.G'ulomov, C.P.Tolstov, R.N.Nabiyev, G.A.Pugachenkova, I.I.Notkin, A.A.Lesnov, L.Monikovskiy va boshqalarning turli yillardagi tadqiqotlari va targ'ibot ishlari muhim ahamiyatga ega bo'lgan. 1960-yillardan boshlab, Xorazm arxitekturasi tarixi va me'moray san'ati mavzulariga doir nashrlar miqdori, tobora o'sib bordi [21:264], biroq o'zbek tilidagi ilmiy hamda ilmiy-ommabop adabiyotlar deyarli chop etilmadi.

Shu bilan birga, rasmiy talablarga ko'ra, Ichon qal'a muzeyida sobiq davr siyosatini amalga oshirish maqsadida, "savet madaniyati" ni keng targ'ib etish ishlari olib borildi va ularga mos ravishda ko'rgazmalar tashkil etildi. Xivadagi bir qator arxitektura yodgorliklari zamonaviy ehtiyojlarga moslashtirilib, ulardan mexmonxona, savdo markazi, "baxt uyi" va choyxona sifatida foydalanildi [22:60-61].

Yozma manbalar va arxeologik ma'lumotlar guvohlik berishicha, IX-XII asrlardan boshlab, Xorazm vohasida amaliy san'atning turlari-badiiy to'qimachilik, gilamchilik, kashtachilik, zargarlik, kulolchilik, kandakorlik va yog'och o'ymakorligi yangi asoslarda rivojlanib, XIX-XX asr boshlarigacha o'ziga xosligi bilan ajralib turgan [23:379-396].

Xorazm arxeologik ekspeditsiyasining tarkibida etnograf olimlar guruxi (T. A.Жданко, М.В.Сазанова, К.Л.Задыхина, Г.П.Снесарев, Г.П.Васильева, Н.П.Лобачева, Ю.В. Кнорозов)

samarali ilmiy izlanishlar olib borishgan. Etnograflarning vazifalari ichida milliy madaniy an'analar, oilaviy-maishiy odatlar, xo'jalik shakllari moddiy mafaniyat, xalq arxitekturasida va amaliy san'atning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish bilan birga, Xorazm vohasida qadimdan izlari saqlanib qolgan e'tiqodlar, urf-odatlar va marosimlarning ko'rinishlarini aniqlash, tarixiy rivoyatlar va afsonalarni to'plash katta ahamiyatga ega bo'lgan [24:21-40].

XX asrning 30-yillari o'rtalarida, Xorazm vohasida tadqiqotlar olib borgan Ya.G'.G'ulomov, Amudaryo qayiqchilaridan Ambar ona o'g'li Hubbi to'g'risida afsonani yozib olgan. Shu afsonaga ko'ra, Jamshid taxtga o'tirgan paytlarda Hubbi g'oyib bo'lgan. Ambar ona Amudaryo sohillari bo'ylab, uzoq vaqt mobaynida Hubbini izlab yurgan. Aytishlaricha, Ambar ona birinchi qayiqni yasab olgan va odamlarni qayiqlardan foydalanishga o'rgatgan [25:30-31].

Etnograf G.P.Snesarev ushbu ma'lumotlarni boyitib, Xorazm vohasida Hubbi bilan bog'liq afsonalarning turli variantlarini yozib olgan. Ularga ko'ra, aslida Hubbi Amudaryo suvlarida g'oyib bo'lgan va suv ostidagi olamining hukmdorligiga aylangan. Sulton Hubbi daryo tagida yashovchi yovuz arvohlar-aranglar bilan kurashib, kemalar halokati ro'y bergan va kemachilarni cho'ktirishga imkon bermagan ekan, shuningdek, Hubbi kaptarga aylanib, g'oyib bo'lgani to'g'risida afsona mavjud, bunda ham kaptar obrizida sulton Hubbi nazarda tutilgan [26:248-255].

G.P.Snesarev afsonalarni to'plash qatorida, uzoq o'tmishda odamlar tevarak-atrofdan ezgu va yovuz g'ayritabiiy kuchlarning mavjudligiga ishongan davrlardan saqlanib qolgan qarashlar, aholi orasida arvohlar haqidagi tasavvurlar va ajdodlar ruhiga sig'inish, suv va hosildorlik e'tiqodiga oid an'analar, shomonlik va sehrgarlik izlarini o'rganib, xorazmliklarning ma'naviy hayotida muhim bo'lgan 130 dan ziyod ziyoratgoh mozorlarni tekshirib, ularning ro'yhatini tuzgan [27:198-203].

Sovet davrida tadqiqotlar olib borgan etnograflar, Xorazm vohasi aholisining urf-odatlari, turmushi, ma'naviy qadriyatlarini va an'anaviy bayramlarini o'rganish va talqin qilish jarayonida, o'sha davr madaniyat sohasida amalga oshirilgan "yangicha sotsialistik" siyosat va rasmiy mafkura talablarini hisobga olishga majbur bo'lishgan.

Shu bois, "xalqning hayoti va madaniyatidagi sotsialistik islohotlariga salbiy mafkuraviy ta'sir ko'rsatib turgan, maxsus ichki tartib va eski an'analarga asoslangan "elat"-jamoalari ichida, yangicha xulq-odat qoidalari va taraqqiyotga qarshi bo'lgan yoshulli-oqsoqollarning aholi jamoalariga ta'sirini kamaytirishi va cheklas" muhim vazifa sifatida ilgari surilgan [28:30-31].

Bunday ko'rsatmalarni inobatga olgan holda, etnograflar mahalliy targ'ibot tashkilotlarining "ommaviy ilmiy-ateistik tashviqoti" va "madaniy ma'rifiy" ishlarida tarixiy-etnografik tadqiqotlarning natijalaridan foydalanish tavsiya etishgan [29:31]. Sobiq davrda "Bilim" deb atalgan jamiyatning faoliyatida "o'tmish aqidalari" va "diniy sarqitlardan ozod bo'lish", xorazmliklarning ma'naviy hayotida katta o'rin tutgan Orolcha bobo, Sulton Uvays, Ismamut ota va boshqa muqaddas qadamjolarga borib, ziyorat qilishga qarshi keng targ'ibot ishlarini olib borish katta ahamiyatga ega bo'lgan [30:3-14]. Rasmiy ma'muriy doiralari tomonidan uzoq o'tmishdan saqlanib qolgan urf-odatlarning an'analari va xalq sayillariga diniy mohiyat berish va ularning ma'naviy ahamiyatini inkor etish talab qilingan.

Shunga qaramay, ko'rib chiqilgan davrda, haqiqiy ilmiy tadqiqotlar ham amalga oshirilib, Xorazm vohasining tarixiy-madaniy merosini o'rganilishiga katta hissa qo'shilgan. Bu yo'nalishda Xorazm nikoh to'yi marosimlarida an'analar, taqvimiy bayramlar odatlari va musiqa san'ati tarixi, xalq sayillari va masxarabozlar teatri, qo'lyozma kitobat san'ati va tarixnavislik kulolchilik san'atiga an'analar va yangiliklar masalalari bo'yicha tadqiqotlar olib borilgan [31:262-270].

Xulosa qilib aytganda, XX asrning 90-yillarigacha, tadqiqot mavzusining ilmiy jihatdan o'rganilishida uch bosqichni ajratish mumkin. Birinchisi XIX asrning 70-yillari-XX asr boshlarini o'z ichiga olib, dastlabki ilmiy ishlarning vujudga kelishi bilan bog'langan.

Ikkinchi bosqich-XX asrning 20-30 yillari, an'anaviy tarixiy o'lkashunoslikning rivojlanishi qatorida, muzeylar faoliyatini yo'lga qo'yish, arxitektura yodgorliklarini o'rganish va dastlabki ta'mirlash-tiklash ishlarini amalga oshirish hamda arxeologik ekspeditsiyalarni tashkil qilish bilan ajralib turadi.

Uchinchi bosqich XX asr 40-yillarining ikkinchi yarmi 80- yillarga to'g'ri keladi. Mazkur bosqich mobaynida Xorazm vohasining tarixiy-madaniy merosiga oid bilimlarning doirasi kengayib,

vohada olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda tarix fanlari sohasining turli yo'nalishlari bo'yicha mutahassislar ishtirok etishdi. Biroq, yuqorida qayd etilgan siyosiy va mafkuraviy kamchiliklar qatorida, mahalliy xalqlar tillarida yoritilgan ilmiy va keng o'quvchilar ommasiga mo'ljallangan ilmiy-ommabop adabiyotlarning kamligi holati, O'zbekistonda va Markaziy Osiyoning qo'shni respublikalarida tarixiy-madaniy merosni keng miqyosda o'rganishga to'siq bo'lib turgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Нечкин Д.И. Задачи и ближайшие цели комитета по делам музеев, охраны памятников старины, искусства и природы в Средней Азии // Известия Средкомстариса. - Тошкент, 1926. Вып. 1. – С. 4-5.
2. Хива минг гумбаз шахри. - Тошкент: Шарк, 1997- Б.59
3. Масальский Э. Хива и ее архитектурные памятники // Новый Восток. - М., 1926. № 13-14. - С. 454-459
4. Гулямов Я. Г. Памятники города Хивы // Труды Института языка, литературы и истории Узбекистанского филиала АН СССР. Серия 1. История, археология. Вып. 3. - Тошкент, 1941. - 42 С.
5. Якубовский А. Ю. Развалины Ургенча // Известия Гос. Академии истории материальной культуры. Т. VI. Вып. 2. - л. 1930. - С. 5-68.
6. Юсупов Х. Выдающиеся архитектурные памятники древнего Гурганджа // Приаралье в древности и средневековье. - М.: "Восточная литература" Фан, 1998. - С. 221-213.
7. Gulom Ya. Otmus izlari (Arxeologik teksirislari) // Guliston. №4. 1937. - б.6.
8. Сатойлович А.Н. Хивинский народный календарь // Народное просвещение. №2. - Ташкент, 1992. - С. 42-43; уша муаллиф. Аистисоловей. Хивинская легенда // Звезда Востока. - М., 1924. №1.
9. Иванов П.П. Архив Хивинских ханов XIX века. Исследование и описание документов с историческим введением. - Л., 1940. - 290с.
10. Толстов С.П. Древности Верхнего Хорезма. (Основные итоги работ Хорезмской экспедиции 1939 г.) // Вестник древней истории. №1. - М., 1941. - С. 155-184.
11. Толстов С.П. Подревлим дельтам Окса и Яксарта. - М.: Изд. Восточной литературы, 1962. - с. 209-215; Варобьева М.Г. Кератика Хорезма античного периода // Тр. ХАЭЭ. Т. IV. - М., 1959. - С. 63-221; Рапопорт Ю.А., Лапиров-Скобло М.С. Башнеобразные хорезмийские оссуарии (К вопросу о домосульманских мавзолеях средней Азии) // История, археология и этнография Средней Азии. - М.: Наука, 1968. - С. 147-156; Рапопорт Ю. А. Из истории религии древнего Хорезма // Тр. ХАЭЭ. Т. VI. - М.: Наука, 1971. - 126 с.
12. Толстов С.П. Подревним дельтом... С. 215-218; Лившиц В.А. Документты. Топрак-калья. Дворец // Тр. ХАЭЭ, Т. XIV. - М., 1984. - С. 256-269; уша муаллиф. Хорезмийские надписи на оссуариях с некрополя Миздахкана // Ягодин В.Н. Ходжайов Т. Некрополь древнего Миздахкана. - Ташкент: Фан, 1970. - С. 247-252.
13. Мамбетуллаев М. Городище Большая Айбуйир- кала // Археология Приаралья, Вып. IV. - Ташкент, 1990. - с. 100-101; уша муаллиф Хумбуз-тепе - кератический центр южного хорезма // Археология Приаралья, Вып. II. Ташкент, 1984. - с. 36-37.
14. Ртвеладзе Э., Лившиц В. Памятники древней письменности. - Ташкент: "Узбекистан", 1985. - с. 11-12.
15. Абу Райхон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар... Б. 280-282
16. Воробьева М.Г. Рожанская М.М. О некоторых астрономических функциях Кой-Крылган-кала // Кой-Крылган-кала- памятник культуры древнего Хорезма. IV. в. до н. э. - IV в. н. э. Тр. ХАЭЭ. Т. V. - М., 1967. - с. 251-268.
17. Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб... Б. 190-194.
18. Вактурская Н.Н. Раскопки городища Ургенча в 1952 г. // Тр. ХАЭЭ. Т. II. - М., 1952. - С. 467-497; уша муаллиф. О средневековых городах Хорезма // Материалы Хорезмской экспедиции. Вып. 7. - М., 1963. - с. 52-56; Вактурская Н.Н., Вишневская О.А. Памятники Хорезма Эпохи Великих Хорезмшахов (XII-XIII вв.) // Материалы Хорезмской экспедиции. Вып. 1. - М., 1959. - С. 150-167.
19. Вишневская О.А. Раскопки Джигербента // Археологические открытия 1975 г. - М.: Наука, 1976. - С. 544; Вактурская Н.Н. Новые данные о городище Садров // Археологические открытия 1975 г. - М.: Наука, 1976. - С. 542.
20. Хива минг гумбаз шахри... Б. 60.
21. Гулямов Я. Г. Памятники города Хивы...; Пугаченкова Г.А. Материалы к истории хорезмского зодчества // Материалы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Вып. 7. - М., 1963. - С. 118-137; Ноткин И.И. Малоизвестные памятники хорезмского зодчества // Искусство зодчих Узбекистана. - Ташкент, 1962. - С. 143-177; Асанов А. А. Памятники архитектуры средневекового Хорезма. Проблемы прочности и обеспечения дальнейшей сохранности. - Ташкент, 1971. - 106 с.; Маньковская Л. Хива. Заповедник хорезмского зодчества. - Ташкент, 1980. - 264 с.
22. Хива минг гумбаз шахри... Б. 60-61.
23. Варонина В.Л. Колонны соборной мечи Хиве // Архитектурное наследие: Т. 11. - М., 1958. - С. 145-180; Аведова Н.А. Живые традиции резьбы по дереву в Хиве // Искусство зодчих Узбекистана. Вып. IV. - Ташкент, 1969. - С. 192-206; Джаббаров И.М. Новые материалы к истории гончарного ремесла Хорезма // Кератика Хорезма. - М., 1959. - С. 379-396.
24. Жданко Т.А. Этнографические исследования Хорезмской экспедиции (народы, проблемы, труды) // Культура и искусство древнего Хорезма. - М.: Наука, 1981. - С. 21-40.
25. Гуломов Я. Г. Хоразмнинг сугорилиш тарихи. - Тошкент: Фан, 1959. - Б. 30-31.
26. Снесарев Г. П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. - М.: Наука, 1969. - С. 248-255.

27.Снесарев Г.П. Материалы о первобытно-общинных пережитках в обычаях и обрядах узбеков Хорезма // Материалы Хорезмской Экспедиции. Вып. 4.-М.,1960.-С. 134-145; уша муаллиф. Обряд жертвоприношения воде у узбеков Хорезма, генетически связанный с культом плодородия // Материалы Хорезмской экспедиции. Вып. 4. –М., 1960.-С.198-203.

28.Жданко Т.А. Этнографические исследования Хорезмской экспедиции...С. 30-31.

29.Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований ...С. 18-21; Жданко Т.А. Этнографические исследования... С.31.

30.Рахмонов А.,Юнусов С. Хоразмда “мукаддас” жойлар ва уларнинг вужудга келиши сирлари.-Тошкент.”Билим” Жамияти,1963.-Б.3-14.

31.Лобачева Н.П. об одном обычае свадебного комплекса хоразмских узбеков // Этнография и археология Средней Азии. –М.:Наука,1970.-140с.; Абидов Т.Т. Театр масхарабозов Хорезма.-Ташкент,1967.-24с.;Рахмонов К. Хива-очаг культуры и науки Хорезма.-Ташкент,1972.-152с.;Киличев Т. Хоразм халк театри.-Тошкент,1988.-71б.; Исмаилова Э.М. о некоторых приетах офортления хивинских рукописей XIX века // Общественные науки в Узбекистане.1974.№3.-С.49-53; Муниров К. Мунис Огахий ва Баёний.-Тошкент,1960.-53б. Сычева Н.С. Традиции и новаторства в современной керамикеХорезма // Культура и искусство древнего Хорезма.-М.:Наука,1981. –С.262-270.

UO’K 93/94

ISTIQLOLCHILIK HARAKATINING VUJUDGA KELISHI:

SHERMUHAMMADBEK QO‘RBOSHI

M.J.Qalandarova, talaba, Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti, Denov

Annotatsiya. *Dunyoda davlat ko'p. Har bir davlatning mustaqillik va mustamlaka davri bo'lgan. Shunday mustamlaka davrni boshdan o'tkazgan xalqlardan biri, bu o'zbek xalqidir. Xalqimiz mustaqillikka erishgunga qadar qator qiyinchiliklarni boshdan kechiradi. XX asr yurtimiz tarixidagi ahamiyatli davr hisoblanadi. Bu vaqtda yurtimizda sovet hokimiyatiga qarshi kurash davri bo'ldi. Xalqmizning bu harakati “qo'rboshilar harakati” nomini oladi. Ushbu maqolada yurtimizdagi harakatlar va qo'rboshilarning yetakchisi Shermuhammadbek haqida ma'lumotlarga ega bo'lasiz.*

Kalit so'z: *Qo'rboshi, bosmachilik, sovet, Farg'ona, Turk islom jumhuriyati, mustamlaka, bolsheviklar.*

Annotatsiya. *В мире много стран. У каждой страны был период независимости и колониализма. Узбекский народ является одним из народов, переживших такой колониальный период. Наш народ пройдет через немало трудностей, прежде чем обрести независимость. XX век – важный период в истории нашей страны. В это время в нашей стране был период борьбы с Советской властью. Это движение нашего народа называется «движение борцов». В этой статье вы получите информацию о Шермухаммадбеке, лидере движений и боевиков в нашей стране.*

Ключевое слово: *корбоши, типография, совет, Фергана, Турецкая Исламская Республика, колония,большевики.*

Abstract. *There are many countries in the world. Every country had a period of independence and colonialism. The Uzbek people are one of the nations that have experienced such a colonial period. Our people will go through many difficulties before achieving independence. The 20th century is an important period in the history of our country. At this time, there was a period of struggle against Soviet power in our country. This movement of our people is called “movement of fighters”. In this article, you will get information about Shermuhammadbek, the leader of movements and fighters in our country.*

Keyword:*korboshi, printing house, sovet, Ferghana, Turkish Islamic Republic, colony, bolsheviks.*

Tarixiy adabiyotlarda yaqin vaqtlarga qadar qo'rboshilar haqida turli xil fikrlar bildirib o'tilgan. Hattoki bazilar “bosqinchi va kallakesar”deb ham tariflashgan. Aslida esa ular o'zbek xalqining harbiy san'ati tarixida muhim rol o'ynaydi.Yurtimizda asosan Turkiston, Xorazm, Buxoro hududlaridagi XX asrning eng asosiy voqealaridan biri qo'rboshilik harakati hisoblanadi. Turkiston mintaqasida bolsheviklar hukmronligidagi sovet rejimiga qarshi istilochilik harakati 1918-yil fevral oyining so'ngi o'n kunligida dastlab Qo'qon atrofida boshlanadi. Farg'ona vodiysida 1918-yilning

o'rtalariga kelib taxmiman 100 ga yaqin qo'rboshi o'z guruhlari bilan qizil armiyaga qarshi kurash olib boradi. Achinarli tomoni shundaki, sovet hokimiyatining rasmiy hujjatlarida milliy ozodlik harakatining mohiyati soxtalashtirilib, u "bosmachilik" harakati, uning ishtirokchilari esa "bosmachilar" deb noto'g'ri talqin qilina boshlanadi.[1]

Turkistonda istiqlochilik harakati vujudga kelishining bosh sababi sovet hokimiyatining o'lkada yuritgan mustamlakachilik va shovinistik siyosati bo'ladi. Bolsheviklar tomonidan amalga oshirilgan dastlabki sotsialistik tadbirlar ya'ni, korxonalarining davlat ixtiyoriga o'tishi, oziq-ovqat razvyorkasi va g'alla monopoliyasi, xususiyl mulkning bekor qilinishi, islom dinning cheklanishi kabi ishlarining amalga oshirilishi hamda qizil armiya jangchilarining talonchilik va bosqinchiliklari istilochilik harakatining toboro kengayishiga uning avj olib ketishiga sabab bo'ladi. Istiqlochilarni birlashtirgan asosiy g'oyalardan biri butun Turkistonning milliy istiqloli va mustaqillik g'oyasi edi. Bunga erishish uchun ular vatan ozodligi orzusi ila harakat qilishdi. Istiqlochilik harakati goh kuchayib goh pasayib turdi, shunga qaramay harakatning asosiy maqsadi Turkiston mustaqilligi uchun kurash bo'lib qolaverdi. Harakatning mohiyatini sovet qomondonligi vakillari ham turlicha izohlab o'tadilar[4]. Turkiston fronti qomondoni M.Frunze: "Bosmachilikka qarshi kurash tamomila yangi, ayrica xususiyati bo'lgan, o'ziga xos dushman bilan kurash demakdir", deb yozgan edi. Uning gapiga ko'ra "Yo'qolsin sovet hokimiyati!" va "Mustaqil bir musulmon davlatini tuzamiz!" iboralari harakatning asosiy maqsadini bildirar edi. Bu vaqtda Farg'ona vodiysidagi istilochilik harakati 1919-yil yozning oxiri va kuzuda o'zining eng yuqori cho'qqisiga chiqadi.[8]

Istiqlochilik harakatining taniqli vakillaridan biri marg'ilonlik Shermuhammadbek qo'rboshi(1893-1970) sanaladi. U 1918-1922 yillarda Farg'ona vodiysidagi milliy ozodlik harakatining yetakchi rahbarlaridan biri, istiqlochilarning tan olingan qomondonlaridan edi. 1919-yilning kuziga kelib Madaminbek qo'l ostida 30 000 nafarga yaqin yigit qizil armiyaga qarshi istiqlol janglarini olib borar edi. Bu paytda Shermuhammadbek qo'l ostida 20 000 Katta Ergash qo'rboshida 8000 nafar askar bo'lgan. Ana shu uchta lashkarboshi vodiydagi jangovar harakatlarni yo'naltirib turadi. 1920-yilning yanvar oyida ustunlik qizil armiya qo'liga o'tadi. Katta Ergash qo'rboshining qo'shini mag'lubiyatga uchraydi. Bu voqaedan keyin Shermuhammadbek asosiy kuchlarini olib Oloy vohasiga chekinadi. Madaminbek vaqtdan yutish maqsadida Farg'ona fronti qo'shinlari qomondonligiga yarash muzokarasi boshlashni taklif qiladi. 1920-yilning 6-mart kuni bitim imzolanadi.[7]

Farg'ona vodiysida istiqlochilik 1920-yil kuzi va 1921-yil boshlarida ikkinchi bor yuqori cho'qqisiga chiqadi. Qurolli harakatning yangidan ko'tarilishiga bolshevistik rahbariyatning oziq-ovqat siyosati ham kuchli qo'zg'atuvchi omil bo'ladi. Farg'ona vodiysi va Samarqand viloyatidagi vatanparvarlar bilan birga Buxoro va Xorazmda ham istiqlochilik harakatlari avj oladi. 1920-yil 3-mayda Shermuhammadbek boshchiligida Turkiston-turk islom jumhuriyati tashkil topadi. Shu yilning may oyida Madaminbek qo'rboshilar o'rdasida noaniq vaziyatda o'ldirilgan edi. Qo'rboshilik harakatiga rahbarlik Shermuhammadbekka o'tadi. 1921-yil iyun-sentabr oylarida Farg'ona vodiysida 200 dan ortiq qo'rboshilar harakat qilar edi. 1921-yil 13-sentabrda Farg'ona vodiysida favqulotda holat e'lon qilindi. "Dushman taslim bo'lmasa, uni yanchib tashlaymiz" shiorini amalga oshirish ishlari boshlab yuboriladi. 1921-yil noyabr oyida Farg'ona viloyatida sovet hokimiyati tomonidan harbiy diktatura o'rnatiladi va Turkiston fronti harbiy inqilobiy kengashi a'zosi P.Baranov Farg'ona viloyatining harbiy diktatori deb e'lon qilinadi. 1922-yil fevralda harbiy diktatura tugatiladi va Farg'ona fronti RVS tuziladi. Sovet qo'shinlari 1921-yil sentabrda Marg'ilonda Shermuhammadbek va Andijonda Isroil qo'rboshilarga qarshi bir vaqtning o'zida kurashni boshlab yuboradi. 1-noyabrda Muhiddinbekka qarshi jang harakatlari boshlanadi. Uch oy davomida qizil askarlar Shermuhammadbekning asosiy qarorgohi bo'lgan Garbuvani ishg'ol qila olmaydi. Janglarda goh u tomon goh bu tomon ustunlikni qo'lga olar edi. Shunday vaziyatda ayyor sovet hokimiyati o'ziga xos taktikani tuzishga kirishadi. Ular qo'rboshilarning o'zidan foydalanadi. Ya'ni vodiydagi o'zbek qo'rboshilariga tog'larda harakat qilayotgan qirg'iz qo'rboshilarni qarshi qilib qo'yadi. Shermuhammadbek va Muhiddinbek o'rtasida o'zaro kelishmovchiliklar va ixtiloflar tug'diriladi, keyinchalik bu ishlar ularning o'rtasida juda kuchli ziddiyatlarni keltirib chiqaradi. Sovet tarixchilari qurolli harakat haqidagi manbalarni mohiyatini soxtalashtirib, uni tor millatchilar to'dasi, shuningdek,

bir-biri bilan o'zaro to'qnashuvlardan ortmaydigan turli etnik guruhlar shaklida ta'riflab ham o'tadi. Shuni aytish ham joizki, Rossiya Federatsiyasining ba'zi olimlari bugungi kunda ham bu noto'g'ri da'volaridan voz kechishgani yo'q. Bu narsa esa achinarli holat desak mubolag'a bo'lmaydi. Rossiyalik etnograf Yurina e'lon qilgan bir maqolasida qurolli harakatning milliy tarkibiga to'xtalib, istiqlochlilar sifatidagi tub xalqlar doimiy ravishda o'zaro janjashlagani xususida haqiqatga zid fikrlarni keltirib o'tadi.[2]

Qo'rboshilar o'rtasidagi o'zaro ziddiyatlar avj olayotgan shunday vaziyatda 1921-yil dekabr oyining boshlarida Shermuhammadbek Kichik Oloy vohasi orqali Buxoroga o'tadi. Bu yerda u Buxoro Respublikasi qo'rboshilari bilan o'zaro hamkorlik qilish to'g'risida muzokaralar olib borishga harakat qiladi. Bu muzokalar ichida Shermuhammadbek va Sherqiy Buxorodagi harakatlar yetakchisi Ibrohimbek o'rtasidagi muloqotlar haqida manbalarda keltirib o'tilgan. Ular o'rtasidagi muzokara muaffaqiyatli o'tadi. Lekin Qorategin bekligida Shermuhammad bilan Fuzayl Maxdum o'rtasida kelishmovchiliklar yuzaga keladi. Shu sababli Shermuhammadbek 1922-yil yanvar oyining boshlarida Qorategin bekligidan dovon orqali Farg'ona vodiysiga qaytib ketadi. Shuni ta'kidlash joizki, bu vaqtda ob-havo sharoiti juda yomonlashgan edi, ammo shunga qaramay Shermuhammadbek u yerni zudlik bilan tark etadi. 1922-yilning 15-20-aprel kunlari Samarqandda qurultoy bo'lib o'tadi. Tarixchi Boymirza Hayitning ma'lumotiga ko'ra bu qurultoyda Shermuhammadbek istiqlol kurashi haqida katta ma'ruza qiladi. Bu qurultoyda Shermuhammadbek boshchiligida 1920-yil may oyida tuzilgan Turkiston muvaqqat hukumati tan olinadi. 1922-yil dekabr oyidan boshlab qizil armiyaning Farg'ona vodiysiga qarshi harakatlari avj olib ketadi. Shermuhammadbek boshchiligida tuzilgan Turkiston muvaqqat hukumati 1922-yil oxiriga kelib tarqalib ketadi. Shermuhammadbekning o'zi esa qator janglardan so'ng ukasi Nurmuhammadbek va qo'rboshi To'xtasin Maqsud bilan umumiy soni 459-500 yigitdan iborat guruhni olib, oldin Buxoroga Respublikasi hududiga, keyinchalik 1923-yilning bahorida Afg'oniston hududiga o'tib ketadi. Shermuhammadbekning vodiya qaytish uchun qilgan barcha urinishlari muvaffaqiyatsiz kechdi. Undan so'ng Farg'ona vodiysidagi istiqlolchilik harakatiga 1923-1924-yillarda Islom Polvon va Yormat Maxsumlar rahbarlik qiladi. Ular kichik guruhlari bilan qizil armiyaga qarash kurashadi. Ammo ularning o'zaro birika olmagan qizil armiya uchun juda qo'l kelar edi.[1]

Xulosa o'rnida shuni aytib o'tishim joizki, yurtimizdagi bu jarayonlar, xalqimiz umri davomida ko'rgan qiyinchiliklari, sovet hokimiyatiga qarshi kurashlar ularning bari yurt mustaqilligi, kelgusi avlodning kelajagi uchun qilindi. Biz hozirgi hayotimiz uchun shukur qilmog'imiz lozim. Bu davrning qo'rqmas qo'rboshilar va vatanparlik hissi ustun bo'lgan har qanday kishi bu kurashda o'zini ko'rsata oldi. Shunday qo'rboshilardan biri Shermuhammadbek edi. U o'zining qo'rqmasligi va har qanday vaziyatda yurtga sadoqati bilan kishilar ko'nglidan joy oldi desak mubolag'a bo'lmaydi. Bolshevik maddohlarning biring e'tirofiga ko'ra "Shermuhammadbek qo'rboshilarning eng xavflisi edi" deya bejizga ta'riflamaydi. Achinarli tomoni shundagi, yurt mustaqilligi uchun qilingan bu harakatlarni sovet hokimiyati "bosmachilik" deya haqoratimiz so'zlar bilan ifodalaydi. To'g'ri hozirgi kunda ularning nomlari oqlandi, ammo bugungi kunda ham ularni nomini yomonga chiqarayotgan tarixchilar ham topiladi. Bu harakat yurtimiz mustaqilligi uchun kichik poydevor bo'la oldi desak mubolag'a bo'lmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Qahramon Rajabov "Shermuhammadbek" (risola). Toshkent-2011.5-25b.
2. Qahramon Rajabov, Akbar Zamonov "O'zbekiston tarixi". Toshkent-2017.37-39 b
3. Ali Bademci. 1917-1934. "Turkiston milliy Istiqlol harakati". B-163.
4. Boymizro Hayit. "Milli Turkiston hurriyet damasi". Anqara-2004.18-21b
5. Дервиш. Ферганская проблема// "Военная мысль". Кн. Ташкент, 1921-С. 108-118.
6. Shamsutdinov R, Qodirov A. "Shermuhammadbek hayotiga chizgilar". Fan va turmush- 1999.
7. Xo'jayev M. Shermuhammadbek qo'rboshi. T: Sharq-2008.34b
8. Norjigimova N. "Bosmachilik harakati" va uning sovet tuzumi davridagi tarixiy adabiyotlarda yoritilishi. T-1996.28-31b.

QOZOG'ISTON TEMIR YO'L TARMOQLARINING ZAMONAVIY HOLATI

O.A.Radjabov, katta o'qituvchi, PhD, O'zbekiston Milliy universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Temir yo'l transporti Qozog'iston iqtisodiyotida muhim rol o'ynaydi. Chunki u mamlakat hududlari o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarni ta'minlaydi. Ushbu maqolada Qozog'iston temir yo'l tarmoqlari holati tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: "Qozog'iston temir yo'li", xalqaro tranzit koridorlari, "Nurli yo'l" dasturi.

Аннотация. Железнодорожный транспорт играет важную роль в экономике Казахстана. Потому что он обеспечивает экономические связи между регионами страны. В данной статье анализируется состояние железнодорожных сетей Казахстана.

Ключевые слова: «Казахстанская железная дорога», международные транзитные коридоры, программа «Нурли ёл».

Abstract. Railway transport plays an important role in the economy of Kazakhstan. Because it provides economic connections between the regions of the country. This article analyzes the state of railway networks in Kazakhstan.

Key words: "Kazakhstan Railway", international transit corridors, "Nurli Yol" program.

Sovet Ittifoqi parchalanganidan keyin postsovet respublikalarida iqtisodiyotni bozor mexanizmlariga ko'ra qayta tashkil etishni nazarda tutuvchi tizimli islohotlar boshlandi. Shunday qilib, 1997-yilda temir yo'llar sohasida ham islohatlar boshlandi. "Qozog'iston temir yo'li" Respublika davlat korxonasi 1997- yilda Qozog'iston Respublikasi Hukumatining 129-sonli "Qozog'iston Respublikasi temir yo'l korxonalarini qayta tashkil etish to'g'risida"gi qaroriga asosan tashkil etilgan. Qarorga binoan 3 ta Olmaota, Tselinnaya va G'arbiy Qozog'iston temir yo'li boshqarmalari yagona davlat korxonasiga birlashtirildi. Ushbu birlashtirishdan ko'zlangan maqsad transport tuzilmasi jarayonini tartibga solishni takomillashtirish va ortiqcha birliklarni bekor qilish edi. Endilikda temir yo'l xo'jaligini, transport logistikasini boshqarish ilmiy asosda amalga oshirila boshlandi.

Bugungi kunda Qozog'iston temir yo'l tarmog'ining zamonaviy konfiguratsiyasi va uning xalqaro tranzit koridorlarga nisbatan o'rni yuk va yo'lovchi tashish hajmi bo'yicha dunyoda dengiz transportidan keyin ikkinchi, Qozog'istonda esa birinchi o'rinda turadi. Bugungi kunda respublikada yuk aylanmasining 70 foizga yaqini temir yo'l transporti hissasiga to'g'ri keladi. Qozog'istonning okeanga chiqish imkoniyati yo'qligi, mamlakat hududining katta maydonga ega ekanligini hisobga olsak, temir yo'l transporti turi uzoq masofalarga yuk tashishda va qisqa masofalarga yo'lovchi tashishda asosiy tarmoq ekanligi anglashiladi[1].

1991-yilda Qozog'iston Respublikasi mustaqilligi e'lon qilingandan so'ng "Aqsu – Degelen", "Xromtau – Oltinsarin", "Shar – Ust-Kamenogorsk", "O'zen – Turkmaniston bilan davlat chegarasi", "Jetigen - Korgas" kabi yangi temir yo'l liniyalari qurildi. Aqsu-Degelen hamda Xromtau-Oltinsarin uchastkalari mamlakat shimolini mos ravishda sharq va g'arb bilan bog'lagan. 2005-yilda boshlanib, 2008-yilda qurib bitkazilgan "Shar-Ust-Kamenogorsk" uchastkasining qurilishi Sharqiy Qozog'istonni Turkiston-Sibir temir yo'li bilan bog'ladi. Ushbu uchastka qurilishidan oldin davlatning boshqa hududlari bilan aloqada qiyinchiliklar va noqulayliklar mavjud edi, chunki temir yo'l orqali oxirgi nuqtaga borish uchun Lokot stantsiyasida Qozog'iston-Rossiya chegarasini ikki marta kesib o'tish kerak edi. Shar-Ust-Kamenogorsk uchastkasini yotqizish ishlari tugallangach, mazkur muammo muvaffaqiyatli hal qilindi. 2009-yildan 2011-yilgacha 2 ta obyekt – "O'zen – Turkmaniston bilan davlat chegarasi" va "Jetigen – Korgas" temir yo'l liniyalari barpo qilindi. Bu loyiha Qozog'iston, O'zbekiston, Eron hukumatlarining hamkorligi asosida amalga oshirildi.

Qozog'iston hukumati "Nurli yo'l" dasturi va "2015-2020-yillarga mo'ljallangan Transport strategiyasi" doirasida "O'zen-Bereket-Go'rgan", "Jezkazgan-Beyneu", "Borjakti-Ersai", "Olmaota-Shu", "Xorg'os-Sharqiy darvoza" kabi yangi temir loyihalarining, Qurik portidagi parom majmuasining qurilishi yakunlandi. Shunday qilib, 1998-yildan 2016-yilgacha bo'lgan davrda 2,5

ming km dan ortiq yangi temir yo'l liniyalari qurildi va temir yo'l tarmog'ining optimal konfiguratsiyasi shakllantirildi[2].

Temir yo'llarning foydalanish uzunligi bo'yicha Qozog'iston MDHda Rossiya Federatsiyasi va Ukrainadan keyin 3-o'rinda turadi. Bugungi kunga kelib, temir yo'llarning ekspluatatsiya uzunligi 16104 km bo'lib (Qozog'iston Respublikasi hududidagi boshqa mamlakatlar avtomobil yo'llari va Qozog'istonning boshqa davlatlar hududidan o'tuvchi avtomobil yo'llari bundan mustasno). 16104 km temir yo'lning 4900,3 km qismi yoki 33,7 foizi ikki va ko'p koleynli temir yo'l liniyasi, temir yo'lning 4217 km lik qismi yoki 29 foizi elektrlashtirilgan yo'llardir[3].

2011-yildan 2017-yilgacha ekspluatatsiya qilingan temir yo'llarning uzunligini tahlil qilsak, Qozog'iston temir yo'llari uzunligi qariyb 1700 km ga oshgan degan xulosaga kelish mumkin. Biroq, alohida hududlarda o'sishni hisobga oladigan bo'lsak, faqat ayrim hududlarda o'sish kuzatilmoqda. O'sish ko'rsatkichlarining eng yuqori darajasi Qarag'anda viloyatida kuzatilib, yangi qurilgan temir yo'l masofasi 527 kmni tashkil qilgan bo'lsa, Aqto'be viloyatida 395 km, Mang'istau viloyatida 171 km, Olmaota viloyatida 302 km, Qizilo'rda viloyatida 116 km yangi temir yo'l izlari yotqizilgan. Qozog'istonning mazkur viloyatlarida temir yo'l liniyalari uzunligining ortishi shu davrda bir-biridan uzoqda joylashgan olis stansiyalarni bog'lovchi temir yo'llar qurilishi bilan izohlanadi.

Temir yo'l tarmoqlarida umumiy o'sish kuzatilgan bo'lsada, barpo etilgan temir yo'l izlari butun mamlakat bo'ylab notekis taqsimlangan. Qozog'istonda temir yo'llarning zichligi 2016-yil oxirida 1000 kv.km.ga 5,7 km ni tashkil etdi. Bu miqdorning o'zi 2015-yilga nisbatan 3,6 foizga o'sish holatini ko'rsatgan. Ba'zi hududlarda zichlik 4,2-7,9 km / 1000 kv.km orasida o'zgarib turadi. Eng past tarmoq zichligi G'arbiy va Markaziy mintaqalarda, eng yuqori tarmoq zichligi Shimoliy va Janubiy hududlarda kuzatiladi[4].

Umumiy foydalanishdagi temir yo'llarning foydalanish uzunligi (shu jumladan Qozog'iston hududidagi boshqa davlatlarning avtomobil yo'llari va Qozog'istonning boshqa davlatlar hududidan o'tuvchi avtomobil yo'llari, km hisobida)[5]

Yillar	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Qozog'iston Respublikasi	14 892	15 333	15 341	15 341	15 341	16 104	16, 614
Oqmola	1 559	1 559	1 559	1 559	1 559	1 559	1 559
Oqtobe	1 444	1 444	1 444	1444	1444	1 499	1839
Olmaota	1 099	1 394	1 402	1 402	1402	1401	1401
Oltirau	742	742	742	742	742	742	742
G'arbiy-Qozog'iston	431	431	431	431	431	431	431
Jambul	1 103	1 104	1 104	1 104	1 104	1 104	1 104
Qaraganda	1 940	1 940	1 940	1 940	1 940	2 467	2467
Kostanay	1 271	1 271	1 271	1 271	1 271	1 336	1 336
Qizilo'rda	755	755	755	755	755	871	871
Mangistau	785	926	926	926	926	926	1097
Janubiy-Qozog'iston	552	552	552	552	552	552	552
Pavlodar	925	925	925	925	925	925	925
Shimoliy-Qozog'iston	807	807	807	807	807	807	807
Sharqiy-Qozog'iston	1206	1209	1209	1209	1209	1209	1209
Qozog'iston Respublikasining boshqa davlatlar hududidan o'tuvchi yo'llari	275	275	275	275	275	275	275

Temir yo'l tarmog'ining zichligi bo'yicha Qozog'iston Vetnam, Hindiston kabi davlatlardan 1,5-3 marta, Yevropa davlatlaridan o'nlab marta orqada. Tarmoqning past zichligi (xususan, berk yo'llarning mavjudligi va to'g'ridan-to'g'ri yo'nalishlarning mavjud emasligi) yaqin o'tmishda hududlar miqyosida transportda yuk tashish hajmining pasayishiga va transport xarajatlarining oshishiga olib keldi. Bu holat ayniqsa Markaziy va Shimoliy mintaqalarning G'arbiy hududlar bilan iqtisodiy munosabatlariga xos edi. Vaholanki, 2000-yillarning boshidan hozirgi kunga qadar mamlakatimizning chekka hududlarini bog'lovchi temir yo'l liniyalari yotqizildi.

Qarag'anda viloyatidagi Arkaliq-Shubarko'l, Qarag'anda va Aqto'be viloyatlari o'rtasidagi Jezkazgan-Saksaul, Aqto'be va Mangistau viloyatlaridagi Shalkar – Beyneu temir yo'l liniyalari hududlarni geografik jihatdan bir-biriga bog'lab, savdo-sotiq uchun istiqbollarni ochadi. Barpo qilingan yo'llarning eng muhim jihati mamlakat eksport salohiyatini oshirishda ishtirok etishidadir.

Olmaota viloyatidagi Korgas-Jetigen, Mang'istov viloyatidagi "Uzen– Turkmaniston bilan Davlat chegarasi" liniyalarining qurilishi tufayli yuklarni tashish masofasi sezilarli darajada qisqardi.

Bu hududlarda liniyalar qurilishi puxta o'ylangan transport-logistika strategiyasini amalga oshirish asosidagi yuqori tranzit salohiyati bilan izohlanadi.

Temir yo'l transporti tarkibini tahlil qilishda quyidagi ko'rsatkichlar aniqlandi: tarmoqning 59 foizi - ichki yuk tashish, 30 foizi eksport yetkazib berish, 10 foizdan kamroq qismi import va tranzit tashishga ixtisoslashgan. Bundan xulosa qilish mumkinki, Qozog'iston magistral temir yo'l tarmog'ining tranzit salohiyati past. Bu esa respublikada temir yo'l texnikasi va vagonlar tarkibining yuqori darajada eskirganligi, ta'mirlash sifatining pastligi bilan bog'liq. Temir yo'l tarmog'ining amortizatsiya xarajatlari umumiy byudjetning 60 foizini tashkil qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Балгабеков Т.К. Транспортные коридоры Казахстана: проблемы и перспективы //Труды БГТУ, научный журнал. – 2012. – № 2 (149). – С. 103–106.
2. Балгабеков Т.К., Келисбеков А.К., Абетов Д.Б. О Транспортных коридорах Казахстана // Мир транспорта. – 2012. – №4. – С. 96–101.
3. Железнодорожный транспорт//Официальный сайт Комитета по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан//<http://stat.gov.kz/getImg?id=ESTAT099950/> (был доступен 15 мая 2019 г.)
4. Плотность железных дорог//Официальный сайт Статистической базы данных ЕЭК ООН//<https://w3.unece.org/PXWeb/ru/Table?IndicatorCode=47#lastperiod-0> (был доступен 19 мая 2019 г.)
5. Железнодорожный транспорт//Официальный сайт Комитета по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан//<http://stat.gov.kz/getImg?id=ESTAT099950/> (был доступен 15 мая 2019 г.)

UO'K 93/94

XX ASRNING BOSHLARIDAN IKKINCHI JAHON URUSHIGACHA BO'LGAN DAVRDA O'ZBEKISTONDA YOQILG'I-ENERGETIKA SANOATINING SHAKLLANISHI

U.A.Sattorov, o'qituvchi, Qarshi Davlat Universiteti, Qarshi

Annotatsiya. *Ushbu maqola O'zbekiston SSRda XX asrning boshlaridan ikkinchi jahon urushigacha bo'lgan davrda dastlabki neft gaz korxonalarining topilishi va ishga tushirilishi, ularning mamlakat xalq xo'jaligidagi o'rni haqida tadqiqotlar tahliliga qaratilgan.*

Kalit so'zlar: *O'zbekiston SSR, neft-gaz sanoati, rangli, nodir, radioaktiv, metal, ko'mir koni.*

Аннотация. *Данная статья посвящена анализу исследований об открытии и функционировании первых нефтегазовых предприятий в Узбекской ССР с начала XX века до Второй мировой войны, их роли в народном хозяйстве страны.*

Ключевые слова: *Узбекская ССР, нефтегазовая промышленность, цветные, редкие, радиоактивные металлы, угольная шахта.*

Abstract. *This article is focused on the analysis of researches about the discovery and operation of the first oil and gas enterprises in the Uzbek SSR from the beginning of the 20th century to the Second World War, their role in the country's national economy.*

Key words: *Uzbek SSR, oil and gas industry, non-ferrous, rare, radioactive metals, coal mine.*

Jahonda muhim o'rin kasb etuvchi neft sanoati har bir mamlakat iqtisodiyotining asosiy bog'inlaridan bo'lib, mamlakatimizda neft-gaz sanoatining rivojlanishi, muommolari va natijalari tarixini o'rganishning ahamiyati kattadir. Sanoatda barcha sanoat korxonalarini elektr energiya bilan uzluksiz ta'minlashga o'sib borayotgan xalq xo'jaligining ehtiyojlarini qanoatlantirishga qodir bo'lgan energetika bazasini barpo etish, mahalliy yoqilg'i resurslar sanoatning va qishloq xo'jaligining yoqilg'iga bo'lgan talabini oshirish uchun ko'mir qazib chiqarishni tashkil qilish hamda neft qazib chiqarish muhim ahamiyat kasb etadigan jarayon hisoblanadi.

O'zbekiston neft-gaz sanoati mamlakat energetika xavfsizligini ta'minlash nuqtai-nazaridan iqtisodiyotning strategik sohalaridan biri hisoblangan. O'zbekistonda neft va gaz zahiralari, ularni qidirish va o'zlashtirish mamlakatning energetika xavfsizligini ta'minlash imkonini bergan. O'zbekistonda Mendeleev davriy jadvalining deyarli barcha elementlari topilgan. Hozirda ham,

respublikada 2900 dan ortiq foydali qazilma konlari va ular namoyon bo'lgan istiqbolli joylar, 100 xilga yaqin mineral xom ashyo qidirib topilgan, shulardan taxminan 65 turidan sanoat va xo'jalik hayotida foydalanib kelinadi. 1000 ga yaqin kon, shu jumladan, 168 ta neft, gaz va kondensat koni, 51 ta qimmatbaho metallar koni, 41 ta rangli, nodir va radioaktiv metallar koni, 3 ta ko'mir koni, 22 ta kon-ma'dan, 14 ta kimyoviy va 24 ta yarqirama tosh xom ashyosi koni, 522 ta turli maqsadda foydalaniladigan qurilish materiallari va 151 ta quruk va mineral er osti suvlari konlari qidirib topilgan. Hozirda ularning 45 foizi ishlatishga jalb qilingan. Respublikaning umumiy mineral ashyo salohiyati taxminan 3.5 trillion dollarni tashkil qiladi. Ishlatish uchun tayyorlab qo'yilgan foydali qazilmalar zahiralarini 1025 mlrd. AQSh dollariga baholanmoqda. Shuni qayd qilish kerakki, respublikada nisbatan qisqa muddat ichida 200 mlrd dollar miqdorida xom ashyo qazib olindi[1]. Shu o'rinda ta'kidlash lozimki, O'zbekiston yer bag'rida juda ko'p katta neft va tabiiy gaz konlari bo'lib, bu borada fan sohasida yutuqlar ham qo'lga kiritildi. O'zbekistonda uchta institut – neft va gaz zahiralarini geologiya va razvedka instituti (IGIRNIGM), Gaz sanoati O'rta Osiyo ilmiy –tadqiqot insituti (SredazNIIGAZ), Neft sanoati O'rta Osiyo ilmiy –tadqiqot instituti (SredazNIPIneft) faoliyat ko'rsatdi[2]. SredazNIPIneft O'rta Osiyoda neft qidirish ishlarini olib borishda bir qator loyihalar ustida ish ham olib bordi.

Respublikamiz yer osti va yer usti boyliklariga nihoyatda boydir. O'zbekistonda Mendeleyev davriy sistemasining deyarli barcha elementlari topilgan bo'lib, umuman mineral xom-ashyo potentsiali 3,3 trillion AQSH dollaridan ortiqroqni tashkil etadi[3].

O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida yer osti boyliklarimiz orasida yoqilg'i sanoatining alohida o'rni bor. Respublika yoqilg'i sanoati yer qabulidan topilgan va qazib olinayotgan ko'mir, neft, tabiiy gaz konlari negizida shakllandi va rivojlanib bormoqda. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda 160 ga yaqin neft-gaz koni ochilgan, ularning 115 tasi Buxoro-Xiva geologik mintaqasida, 27 tasi Farg'ona vodiysi, 10 tasi Surxondaryo, 7 tasi Ustyurtda joylashgan[4].

Mamlakatimiz iqtisodida muhim o'rin tutuvchi neft sanoati o'z tarixiga ega. Qadimgi yunon tarixchisi va faylasufi Plutarx Aleksandr Makedonskiyning Hindistonga yurishi davrida Amudaryo oqimining bir qancha yerlarida yerning yuzasini moyga o'xshagan, qora suyuqlik qoplab yotganini uchratgani haqida ma'lumotni yozib qoldirgan[5]. Rossiya imperiyasi davrida O'zbekiston yer osti qazilma boyliklari, xususan neft va gaz zahiralarini o'rganish borasida ko'plab olimlar izlanishlar olib borishdi. Jumladan, I.V.Mushketov (1879), V.N.Veber (1897), S.N.Mixaylovskiy (1914) larning faoliyati bunga misol bo'la oladi. O'zbekistonda dastlabki neft koni 1885 yilda Farg'onada ochilgan edi. Bu Chimyon neft koni bo'lib, 278 metr chuqurlikdan 130 tonna neft olingan edi. Korxona 1905 yildan o'z faoliyatini boshlagan edi[6].

Surxon vohasida dastlabki neft va gaz konlarini aniqlash ishlari XX asrning boshlarida olib borildi. 1912 yilda rus geolog olimi Mixaylovskaya vohaning tog'li hududlari va Sherobod tog'larida hamda cho'lli hududlar, xususan Jarqo'rg'on amlakdorligida yer osti zahira konlarini aniqlash borasida qidiruv ishlari olib bordi. Olib borilgan qidiruv ishlari natijasida Hovdak, Kakaydi, Oqtosh, Qo'shcheka va Dasman maydonlarida yer osti boyliklarining katta zahirasi borligini aniqladi[7].

Ammo boshlanib ketgan birinchi jahon urushi va Rossiya imperiyasidagi siyosiy voqealar vohadagi bu ishlarni bir muncha vaqt orqaga surilishiga sabab bo'ldi. Oktyabr to'ntarishidan keyin neft konlari va neftni qayta ishlash korxonalari xalq mulki deb e'lon qilinib, neft konlarini izlash, ishga tushirish uchun O'zbekistonga boshqa respublikalardan, ayniqsa, Rossiyadan ko'plab mutaxassislar kela boshladi. 1919 yil Chimyon neft korxonasida 44-54 quduqlardan bir kunda 800 puddan ortiq neft olingan bo'lsa, 1920 yil boshida ishga tushirilgan 69-71 quduqlardan kuniga 400 puddan neft qazib olina boshlandi[8].

XX asrning 20-yillarida respublikamizda neft ishlab chiqarish bilan asosan Santo va Chimyon neft konlarida amalga oshirildi. 1924-1925 yilda neft ishlab chiqarish rejasi 73,4 foizga bajarildi. Elektro energiya tanqisligi, quduqlarda neft zahirasi tugashi belgilangan reja bajarilmasligiga olib keldi. O'z navbatida boshqaruv idoralari tomonidan korxonalar oldiga bajarib bo'lmaydigan rejalarining qo'yilishi natijasida neft quduqlari faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatdi.

Masalan, 1924 yilda respublikamizda 526 ming pud neft 270 ming rublga sotilgan bo'lsa, 1925 yilda 1117 ming pud neft 758 ming rublga sotildi[9].

Neft mahsulotlariga bo'lgan talabning oshib borishi, mazkur mahsulot zahirasi bor bo'lgan hududlarda ilmiy izlanishlarni kuchaytirish lozimligini kun tartibiga qo'ydi. Respublika yoqilg'i sanoatida o'z o'rniga ega bo'lgan, voha yer osti boyliklarini izlash ishlari ham aynan biz yuqorida ta'kidlagan davrdan boshlandi.

1930 yilda Sovet hukumati O'zbekistonning foydali qazilma boyliklaridan foydalanishni ko'paytirish maqsadida yildan-yilga sohaga ajratilgan mablag'lar miqdorini oshirib bordi. Ayniqsa neft sanoatini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratdi. Agarda 1938 yil 45 mln. rubl ajratgan bo'lsa, 1939 yilda bu raqam 60 mln. rublni tashkil etdi[10].

Albatta davlat miqyosida neft sanoatini rivojlantirishga bo'lgan e'tibor qisqa muddatda o'z samarasini bera boshladi. Surxon vohasidagi Xovdak va Uchqizil korxonalarida ko'p miqdorda neft qazib chiqarila boshlandi. 1939 yildan Kakaydida 2 ta yangi neft konidan sanoat nefti olindi. 1939 yilda faqat Xovdak neft konining o'zidan 1938 yilga nisbatan 3 marta ko'p neft qazib olindi. 1940 yilda Respublikada neft qazib olinadigan konlar soni 11 taga yetdi[11].

Xovdak neft koni jamoasi 1935-1940 yillarda 8855400 tonna sanoat nefti qazib chiqarib, respublika neft sanoati xodimlari orasida munosib o'rinni egalladi[12]. 1940 yilda O'zbekiston neftchilari mamlakatga 119 ming tonna neft yetkazib berdilar[13].

Mamlakatimiz iqtisodida ko'mir sanoati ham muhim ahamiyatga egadir. O'zbekistonda ko'mirni sanoat usulida qazib olish 1930-yillar oxiridan boshlangan edi. Respublikamizning ko'mir zahirallari bo'yicha Markaziy Osiyoda ikkinchi o'rinda turadi. O'zbekistonda ko'mir asosan Angren, Sharg'un va Boysun konlarida qazib chiqariladi. Ularning umumiy zahirasi 2 milliard tonnani tashkil etadi[14].

Vohada ko'mir konlarini aniqlash ishlari ham o'tgan asrning 30-yillaridan boshlangan. 1934 yilda yuksak yonuv xususiyatiga ega bo'lgan Sharg'un ko'mir koni aniqlandi. Shundan so'ng bu konni ishga tushirish ishlari olib borildi. Biroq urush sabab uzoq vaqtdan so'ng bu kon 1943 yilda ishga tushdi. Sharg'un ko'mir konining ishga tushishi respublikada ko'mir qazib chiqarishning ortishiga olib keldi. Misol uchun respublikada 1940 yilda 3,4 ming tonna ko'mir qazib olingan bo'lsa, 1945 yilga kelib bu ko'rsatkich 103 ming tonnani tashkil etdi[15]. Sharg'un shaxtasi osma sim yo'lining uzunligi jihatidan MDH va Yevropada yetakchi o'rinda turadi[16].

Hududdagi ikkinchi ko'mir koni bo'lmish To'da konini ishga tushirish ishlari 1942-1944 yillarda amalga oshirildi. 1942 yil 4 sentyabrda Boysun rayon ijroqo'mining 43-sonli qaroriga asosan To'da ko'mir koni temir yo'li qurilishi uchun 264,23 gektar yer ajratildi. Sayrob qishloq kengashiga qarashli "Lenin" nomli jamoa xo'jaligi (kolxoz) dan 80 gektar, "Kalinin" jamoa xo'jaligi (kolxoz) dan 35 gektar, "Voroshilov" jamoa xo'jaligi (kolxoz) dan 13 gektar, Xo'jabul'g'on qishlog'i hududidagi "Telman" jamoa xo'jaligi (kolxoz) dan 23 gektar, "Zarbdor" jamoa xo'jaligi (kolxoz) dan 38, 68 gektar, "Traktor" jamoa xo'jaligi (kolxoz) dan 50 gektar, "Molotov" jamoa xo'jaligi (kolxoz) dan esa 23 gektar yer ajratildi[17].

Bu yerga mamlakatimizning turli ko'mir sanoati korxonalaridan yuzlab mutaxassislar oilalari bilan ko'chirib keltirildi. To'da temir konini Boldir temir yo'li bilan birlashtirish uchun temir yo'li qurilishi ham boshlab yuborildi. Hozirgi Muzrabot va Sherobod tumanlari orqali To'daga temir yo'li olib borish ishida viloyatning ming-minglab mehnatkashlari safarbar qilindi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Абдурахимов Д.А. Минтакалар минерал хом ашё ва табиий заҳираларидан самарали фойдаланиш // Иқтисод ва молия. 2016, №3. - 29 б.
2. Ходжаев А. Настойчиво и целеустремленно вести поиски нефти и газа // Экономика и жизнь. 1973 год 1 январь. -С.43.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Тошкент: "Ўзбекистон", 1997.- Б. 230.
4. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти. – Т., 1998. – Б. 36.
5. Левитин, Ходжиматов. История нефтяной промышленности Узбекистана. – Ташкент, 1987. – С.32.
6. ЎзМА. Р-25-фонд, 1-рўйхат, 816-иш, -Б. 275.
7. Ишчи кадрлар ўчоғи. – Жарқўрғон, 1992. – Б. 4.
8. ЎзМА. Р-17-фонд, 1-рўйхат, 499-иш, -Б. 19.

9. Дурмашкина В. Предварительные итоги работ госпромышленности Средней Азии в 1924-1925 гг. и в первом квартале 25-26 гг. // Народное хозяйство Средней Азии, 1926, №3. – С. 55-56.
10. Шаднамкулов И.П. Деятельность Советов Узбекистана по развитию промышленности республики (1933-1941 гг). Автореф. канд ист.наук. - Т., 1985. - С. 13.
11. Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёти. – Тошкент. 1998. –Б. 37.
12. Жарқўрғон нефть компаниясининг жорий архиви. 2000 й. – Б.1.
13. ЎзССР тарихи. II том, - Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1958. – Б. 370.
14. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Тошкент: "Ўзбекистон", 1997. 230-бет.
15. Турсунов С. Қобулов Э. ва бошқалар. Сурхондарё тарих кўзгусида. – Тошкент:"Шарк", 2001. - Б. 198
16. Турсунов С. Қобулов Э. ва бошқалар. Сурхондарё тарихи. – Тошкент: "Шарк", 2004. - Б. 378.
17. Бойсун тумани жорий архиви. М-90-жамғарма, 1-рўйхат, 18-иш.

UO‘K: 94 :316.422.42(575.151) “1939/1945”

IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA SURXONDARYO VILOYATIDAGI MAKTAB, TA'LIM-TARBIYA VA MADANIY HAYOTDAGI MUAMMOLAR

K.T.Toshov, PhD, Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. Ushbu maqolada ikkinchi jahon urushi yillarida Surxondaryo viloyati maktab, ta'lim-tarbiya va madaniy hayotdagi muammolar, aholining moddiy turmushi va surxondaryolik jangchilarning g'alabaga qo'shgan hissasi yoritiladi.

Kalit so'zlar: fashizm, front, mudofa jamg'armalari, maorif, madaniyat xodimlari, moddiy yordam, safarbarlik, jangavor texnika, mardlik.

Аннотация. В данной статье освещаются проблемы школьной, образовательной и культурной жизни Сурхандарьинской области в годы Второй мировой войны, материального быта населения и вклада сурхандарьинских борцов в Победу.

Ключевые слова: фашизм, фронт, фонды обороны, образование, деятели культуры, материальное обеспечение, мобилизация, военная техника, храбрость.

Abstract. This article highlights the problems of school, educational and cultural life of the Surkhandarya region during the Second World War, the material life of the population and the contribution of Surkhandarya fighters to the Victory.

Key words: fascism, front, defense funds, education, cultural figures, material support, mobilization, military equipment, courage.

Dunyoning bir qator davlatlarida Ikkinchi jahon urushi tarixini o'rganish bo'yicha yirik tadqiqotlar olib borilmoqda. Xususan, Sovet Ittifoqining urushga tortilishi, uning ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va siyosiy holati, yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklari, muammolarni mukammal o'rganish muhim masala sifatida qaralmoqda. Bu izlanishlar O'zbekiston xalqining Ikkinchi jahon urushi yillaridagi ishtiroki, uning mislsiz qahramonliklari, shijoati, mehnatdagi fidoyiligini ochib berish hamda shu asosda millat faxrini yosh avlodga ibratli qilib ko'rsatish imkonini beradi.

Yangi O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar asosida xalqimizning ma'naviy salohiyatini oshirish, milliy o'zlikni yuksaltirish, yurtparvarlik, insonparvarlik tamoyillariga alohida e'tibor berilmoqda. Qolaversa, o'zbek xalqi mardonavor bosib o'tgan Ikkinchi jahon urushi tarixini xolisona o'rganish dolzarb vazifa hisoblanadi. Shuningdek, "Buyuk G'alabaga hissa qo'shgan vatandoshlarimiz hayoti, jasorat va matonatini yanada chuqurroq o'rganishimiz, bu haqda yangi ilmiy tadqiqotlar, badiiy asarlar, kinofilm va spektakllar yaratishimiz kerak" [1]. Ayni urush yillarida millat, xalq taqdiri bilan bog'liq jarayonlar sarhisob qilinsa, asrlarga teng, ulkan ahamiyatga molik vatan ozodligini ta'minlash ishlari amalga oshirilganining guvohi bo'lishimiz mumkin.

Ikkinchi jahon urushi xalq ta'limi tizimi va madaniyat muassasalari ishini harbiy izga ko'chirishga majbur etdi. Erkak o'qituvchilarning frontga ketishi, o'quv qurollarining yetishmasligi, maktab binolarining harbiy maqsadlarda foydalanilishi, 6-11 sinf o'quvchilari uchun majburiy mehnat kunlari joriy etilishi ta'lim sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Bularning barchasi darslarning to'laqonli o'tilishida jiddiy muammolarni yuzaga keltirdi.

Og'ir sharoitda ko'pchilik maktab o'quvchilari yosh bo'lishiga qaramay, o'z ixtiyorlari bilan sanoat korxonalari va kolxoz dalalarida chiqib ishlashga qaror qildilar. Jumladan, 1941-yil iyul oyida

termizlik 17 nafar o'quvchi "Progress" artelida, uch nafar o'quvchi "Ittifoq" kolxozi dalalarida ishlashga qaror qildi [2]. Lekin urush cho'zilib ketgach, 1-6 sinf bolalari, hatto undan ham kichikroq bolalar majburiy ravishda dalaga olib chiqildi. Ular dalada kattalar bilan birga mehnat qilishar va o'zlariga tegishli bo'lgan payokni olishar edilar. Dalalarda bug'doy o'rimi tugaganidan so'ng yerga tushgan boshqni terib olish uchun maktablarning yosh bolalari o'zlariga yuklangan kunlik normani bajarishar, belgilangan miqdordagi boshqni tergani uchun 200 gramm zog'ora non bilan "taqdirlanar" edilar. Keksalarning guvohligiga ko'ra, kunlik normani bajara olmagan go'daklarga hech narsa berilmagan. Buning oqibatida vohada juda ko'plab bolalar ochlikdan nobud bo'lgan. Ana shunday sharoitda maktab ta'limini yo'lga qo'yishning o'zi bo'lmas edi.

Urush sharoitida bolalarning tinimsiz dala ishlariga jalb qilinishi, o'qituvchilarning frontga va ishlab chiqarishga safarbar etilganligi, o'quv qurollarining surunkali yetishmovchiligi, bularning hammasi maktab ta'limi uchun jiddiy sinov bo'ldi.

Maorif va madaniyat xodimlari og'ir sharoitga qaramay, jonbozlik ko'rsatdilar. 1942-yilning dekabr oyida Denov rayispolkomida bo'lib o'tgan majlisda rayONO mudiri Hakimovning ma'ruzasidan keyin rayonda o'qituvchilar tayyorlaydigan 2 va 4 oylik kurslar ochildi. Unga jami 105 kishi jalb etildi. Tinglovchilarga kundalik oziq-ovqat ehtiyojlari uchun, kolxozlarning daromadidan 400 gramm non, 100 gramm un, 0.25 gramm guruch, 0.25 gramm moy berildi [3].

Och qolgan bolalar maktabga borib o'qiy olmas edilar. Ocharchilik, yuqumli kasalliklar va og'ir turmush natijasida ko'pchilik bolalar halok bo'lishdi. Shahar va qishloqlarda ota-onasidan ajralib qolgan bolalar soni ham ko'paydi. Buni inobatga olgan Sherobod rayispolkomi, urush tufayli yetim va qarovsiz qolgan bolalar uchun 1943-yilning 5-fevralida Sherobod rayon markazida 120 o'rinli bolalar uyini tashkil etish to'g'risida qaror qabul qildi. Barcha kolxoz va sovxozlarga bolalar uyiga g'amxo'rlik qilish vazifasi yuklandi. Oblispolkomdan bolalar uyi uchun zarur bo'lgan xarajatlarga mablag' ajratish so'raldi [4]. Ushbu bolalar uyi tarbiyalanuvchilariga rayon aholisi xuddi o'z bolalaridek g'amxo'rlik qildi. Boshqa rayonlarda ham xuddi shunday bolalar uylari tashkil etildi.

1943-yil bahoridan boshlab Sherobod rayoni Xatak qishlog'idagi maktab direktori Bobomurod Boymanovning tashabbusi bilan har kuni katta qozonda atala pishirilib, och qolgan bolalarga ulashilgan. Shu yo'l bilan bolalarni maktab ta'limiga jalb etishgan. Uning hamqishlog'i, brigadir Rahmonqul Eshtoxtarov bolalarning ochlikdan qirilib ketishlariga yo'l qo'ymaslik uchun Aral tog'ining tepasida g'alla ektirib, bir qismini davlatga, qolganini maktabga berib turgan. Ularning tashabbusidan ruhlangan Jarqo'rg'ondagi "Qizil Oktyabr" kolxozi (hozirgi Surxon xo'jaligi) rahbariyati Tojikiston SSR, Qabodiyon rayonidagi "Mehnat-rohat" kolxozining raisi, mashhur paxtakor Eshmurod Bobogulovdan ikkita doshqozon olib keltirdi. Shundan keyin to urush tugaguncha har kuni Surxon daryosi bo'yida atala pishirilib, och qolgan odamlar va bolalarga tarqatildi. Termiz pochtaoning boshlig'i Shmayser (millati nemis) o'z ishchilarining och qolayotgan bolalarini qo'llab-quvvatlash maqsadida xodimlar uchun ishda tushlik tayyorlashni buyuradi va tushlikka ularning bolalari ham kelishiga ruxsat berdi [5, B71].

Maktab ta'limining izdan chiqishi, qarovsiz bolalarning ko'payishi voyaga yetganlar o'rtasida jinoyatchilikning keskin ko'payishiga olib keldi. 1943-yilda Surxondaryo ichki ishlar xodimlari tomonidan 106 nafar bola jinoyat ustida qo'lga olindi. Ulardan 15 nafari qarovsiz, 40 nafari o'qiydigan, 48 nafari maktabga qatnamaydigan bolalar edi. Shuni inobatga olib 1944-yil 18-fevralda Surxondaryo oblispolkomi va obkomi voyaga yetmagan hamda qarovsiz bolalar o'rtasida jinoyatchilikning avj olishining oldini olish maqsadida maxsus qaror qabul qildi. Unga ko'ra, 1944-yilning 25-fevraliga qadar barcha maktablarda ota-onalar majlislarini o'tkazish, 15 martga qadar maktablarda sinfdan tashqari to'garaklar tashkil etish va ularga yuqori malakali o'qituvchilarni birlashtirish, ota-onalarni bu ishga jalb etish, barcha rayonlarda pionerlar uyini ochish, har yakshanba kunlari bolalar va o'smirlar uchun kinoseanslar tashkil etish belgilandi[6].

Frontdagi g'alabalar va mamlakat harbiy-iqtisodiy quvvatining o'sishi ta'lim tizimidagi vaziyatni yaxshilashga imkon berdi. SSSR XKS 1944-yil 5-martdagi 242-sonli qarori bilan 1944-yil 1-iyulga qadar barcha oblispolkomlar, avtonom va ittifoqdosh respublikalarning hukumatlariga boshqa maqsadlarda ishlatilayotgan maktab binolarini hukumatning tegishli ruxsati bo'lmagan taqdirda bo'shatib qo'yish buyurildi. Bundan faqat gosptal maqsadida foydalanilayotgan maktab

binolarigina mustasno qilib qo'yildi [7]. O'zXKS ning 1944-yil 22-aprelda qabul qilgan 464-sonli qaroriga ko'ra, harbiy qismlar, gospihallar, korxonalar, muassasalar va boshqa tashkilotlar tomonidan bo'shatilayotgan maktab binolari to'lig'icha maktablarga qaytarilishi belgilanib, ularga ushbu maktablarga tegishli bo'lgan uskuna va jihozlarni olib ketish qat'iyan ta'qiqlab qo'yildi [8].

Hukumat tomonidan qabul qilingan qarorlar ijrosini ta'minlash maqsadida Surxondaryo oblispolkomi barcha rayonlarda maxsus tekshiruv o'tkazdi. Ma'lum bo'lishicha, 1943-1944-o'quv yilida Surxondaryoda 3000 nafar bola maktab ta'limiga tortilmagan edi. 4000 nafar o'quvchi esa o'zlashtira olmaganligi uchun maktabdan chiqarib yuborilgan. Hukumat va oblispolkomning qator ko'rsatmalariga qaramay, Sho'rchi, Uzun, Sariosiyo rayispolkomlari va raykomlari kolxozlardagi maktab ta'limini barbod qilib, o'zboshimchalik bilan o'quvchilarni muntazam ravishda dala ishlariga jalb etishgan. 1944-yil 6-aprelda o'tkazilgan tekshiruv jarayonida Sho'rchi rayonidagi 6-sonli maktabda 305 nafar o'quvchidan 22 nafari, Uzun rayonidagi 9-sonli maktabda 89 nafar o'quvchidan atigi 10 nafari bo'lganligi aniqlangan. "Mehnat" kolxozi raisi Meliboy Jo'rayev va "Frunze" nomli kolhoz raisi Mullatar Nurmatov doimiy ravishda o'qishni barbod qilib, o'quvchilarni maktabga qo'yishmagan edi. «Yangi kuch» kolxozining raisi O'rinboy Yo'ldoshev va "Qizil g'uncha" kolxozi raisi O'rmon Nurmatov maktab binolarini pilla qurtini boqish uchun olib qo'yishgan edi [9].

Bunday noxush holatlar boshqa rayonlarda ham ko'plab uchragan edi. Ta'lim tizimini inqirozli holatdan chiqarish uchun Surxondaryo oblispolkomi va obkomi 1944-yil 12-mayda yig'ilish o'tkazib, ushbu masalani muhokama qildi. Yig'ilish so'ngida qabul qilingan qarorga ko'ra, rayispolkomlar va raykomlarga, rayon xalq maorifi bo'limlariga maktab o'quvchi va o'qituvchilarini dars vaqtida dala ishlariga olib chiqish qat'iyan man qilindi. Maktab direktorlari va RayONO mudirlarini o'z vazifasiga tegishli bo'lmagan boshqa ishlarga jalb qilish ham ta'qiqlab qo'yildi. Maktab o'quvchilarini to'liq tarkibda saqlab qolish maqsadida ularni maktabdan chiqarib yuborish amaliyoti bekor qilindi. 1943-1944 o'quv yili 2 oy kechikib boshlanganligi munosabati bilan darslar 1944-yil 15-iyulga qadar uzaytirildi. 1944-yil 25-avgustiga qadar barcha maktablar to'liq tamirdan chiqarilishi belgilandi. Denov va Termiz tumanlaridagi maktab binolarini egallab olgan partiya kabinetlariga inshootlarni 1944-yil 1-iyunga qadar tamir qilib, yana maktablarga qaytarib berish vazifasi qo'yildi [10].

Pedagog kadrlar yetishmasligini inobatga olib, Surxondaryo oblispolkomi va obkomi 1944-yil 12-may kuni maxsus qaror chiqardi. Qarorga binoan pedagogika bilim yurtlariga 90 kishi, o'qituvchilarni tayyorlash kurslariga 510 kishi, jami 600 kishini qabul qilish belgilandi. Maktablarda rus tilini o'rgatish maqsadida 1944-yil 1-sentyabrdan boshlab Termiz pedagogika bilim yurtida 30 kishilik kurs ochildi. Bundan tashqari, qo'shimcha ravishda rus tili o'qituvchilarini tayyorlovchi 6 oylik kurs tashkil qilinib, unga 35 kishi jalb qilindi [11].

Surxon vohasidagi maktablarni o'qituvchi kadrlar bilan ta'minlash maqsadida 7-sinfni bitirgan iqtidorli o'quvchilar Sherobod va Termiz tumanlaridagi yarim yillik o'qituvchilar tayyorlash kurslariga jo'natildilar. Shunday hol bo'lganki, hukumatning yuqoridagi qarorini bajarish maqsadida rayispolkomning ko'rsatmasi bilan Sherobod tumanidagi 6 sinf o'quvchisi 4 sinfga dars berishga qo'yilgan. O'qituvchilarni moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlash maqsadida 1943-45 yillar davomida ularga har oy 25 kgdan bug'doy berishgan. O'quvchilarni ta'limga jalb etish uchun maktabda atala pishirish an'anasi davom ettirilgan [5, B72].

Har qancha choralar ko'rilishiga qaramay, ta'limdagi inqirozli jarayon davom etaverdi. Bunga ko'p jihatdan sovet davlatining o'zi ham sababchi bo'ldi. O'zbekiston SSR Xalq Komissarlari Sovetining 1944-yil 23-avgustdagi 1005-sonli Qaroriga ko'ra, O'zbekistonning barcha qishloq joylaridagi maktablarda 1-4 sinflar, shaharlardagi 1-5 sinf o'quvchilari 1944-yilning 1-sentyabridan o'qishni boshlashi, undan yuqori sinflar esa 1944-yilning 1-oktyabriga qadar paxta yig'im-terimiga safarbar etilishi ko'zda tutildi [12]. Amalda esa, ko'pgina sovet, partiya va xo'jalik arboblarning tazyiqi bilan yosh bolalar-yil davomida dala ishlariga safarbar etilganlar. Bu holat ta'lim sifatining pasayishiga sabab bo'lgan edi.

Urushning boshida Termiz shahriga evakuatsiya qilingan Ukrainadagi Xarkov musiqali drama teatrlarining V.Mevashtuch, A.Ya.Milman, I.Lindina va Branskiy kabi san'at ustalari Surxon vohasi san'atkorlari bilan yelkama-yelka turib ijodiy mehnat qildilar va turli-tuman pesalarni sahnaga qo'ydilar. O'zbekistonga ko'chirib keltirilgan ko'pgina mashhur artistlar - Arkadiy Raykin, Rina

Zelyonskaya, Maksim Shtraux, Lidiya Ruslanova va boshqalar o'z konsertlari bilan chiqib, xalqning olqishiga sazovor bo'ldilar [5, B74]. Mehnatkash xalqning ruhiyatini ko'tarishda san'atning roli beqiyos bo'ldi. Respublika bo'yicha tuzilgan 30 dan ziyod konsert brigadalari frontlarda jang qilayotgan jangchilarga, kolxoz, sovxoz, zavod va fabrika ishchilariga konsertlar qo'yib berdilar. Ayniqsa, Tamaraxonim, Halima Nosirova, Tavakkal Qodirov singari san'atkorlar Surxon vohasining har bir qishlog'iga qadar bordilar. Ammo respublikada tanilgan san'atkorlar hamma vaqt ham vohaga tashrif buyuravermas edilar. Bunday vaqtlarda xalq baxshilarining roli har qachongidan ham ortdi. 1920-1930 yillardagi repressiyalar vaqtida baxshichilik san'ati juda qattiq tazyiqqa duch kelgan edi. Urush boshlanganidan keyin esa baxshilarni ta'qib etish to'xtab qoldi. Ularning ijodiga talab kuchaydi. Baxshilar mehnatkash xalq oldida Alpomish, Go'ro'g'li, Kuntug'mish singari xalq dostonlarini kuylab, ularning g'alabaga bo'lgan ishonchini mustahkamlaganlar.

Xulosa qilganda, voha maorif va madaniyat xodimlari har qancha qiyinchiliklarga qaramay, ta'lim-tarbiya yo'lida matonat bilan mehnat qildilar. Mahalliy aholi sharoitlari og'ir bo'lsa-da, ko'chirib keltirilgan yetim bolalarni o'z tarbiyalariga oldilar va yuksak insoniylik fazilatlarini ko'rsatdilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2019-yil 9-may otira va qadrlash kuniga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi // <https://uza.uz/uz/posts/zbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyevning-khot-09-05-2019>
2. Ilg'or Surxon uchun. 1941-yil, 5-avgust.
3. Denov tuman davlat arxivi, 6-fond. 1-ro'yxat, 89-ish, 113-varaq.
4. Sherobod tuman davlat arxivi. 42-fond, 1-ro'yxat, 371-ish, 279-varaq.
5. Soatov O., Tursunov S., Umarov I., Toshov K. Frontdan kelgan xatlar... - B.71.
6. Surxondaryo viloyat davlat arxivi. 45-fond, 1-ro'yxat, 161-ish, 205-206-varaqlar.
7. Surxondaryo viloyat davlat arxivi. 45-fond, 1-ro'yxat, 159-ish, 114-varaq.
8. Surxondaryo viloyat davlat arxivi. 45-fond, 1-ro'yxat, 160-ish, 236-varaq.
9. Surxondaryo viloyat davlat arxivi. 45-fond, 1-ro'yxat, 161-ish, 279-varaq.
10. Surxondaryo viloyat davlat arxivi. 45-fond, 1-ro'yxat, 161-ish, 280-varaq.
11. Surxondaryo viloyat davlat arxivi. 45-fond, 1-ro'yxat, 161-ish, 280-varaqning orqasi.
12. Sherobod tuman davlat arxivi. 42-fond, 1-ro'yxat, 373-ish, 60-varaq.

UO'K 902

CHUST MADANIYATI TARIXIGA BAG'ISHLANGAN ARXEOLOGIK TADQIQOTLAR

M.Turdixo 'Jayeva, doktorant, Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Bugungi kunda zamonaviy hayotda tarixiy-madaniy obidalarni saqlash, sivilizatsiyalar taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega bo'lgan manzilgohlarni tadqiq etish orqali tarixni tiklash masalasi muhim hamiyat kasb etmoqda. Shundan kelib chiqqan holda, Farg'ona vodiysining boy madaniy meroslarini arxeologik jihatdan o'rgangan farg'onashunoslarning ilmiy tadqiqotlarini tahlil etish dolzarbdir. Maqolada, Chust madaniyati tarixi va tarixshunosligi masalalari yoritishga harakat qilingan. M.E.Voronets, V.I. Sprishevskiy, Yu.A. Zadneprovskiy, B.X. Matboboyev kabi arxeolog-tarixchilar xulosalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Chust madaniyati, ilk dehqonchilik madaniyati, tarixshunoslik, arxeologiya, Farg'ona arxeologiyasi, Eylaton-Oqtom madaniyati, Dalvarzintepa, arpa, sopol ko'za.

Аннотация. Сегодня в современной жизни все большее значение приобретает сохранение памятников истории и культуры, восстановление истории через изучение поселений, имеющих важное значение в развитии цивилизаций. Исходя из этого, представляется актуальным анализ научных изысканий ферганских ученых, изучивших в археологическом отношении богатое культурное наследие Ферганской долины. В статье сделана попытка уточнить историю и историографию чустской культуры. М.Е. Воронец, В.И. Спрышевский, Ю.А. Заднепровский, Б.Х. Матбобоева археологов-историков представлены такие выводы.

Ключевые слова: чустская культура, раннеземледельческая культура, историография, археология, ферганская археология, Эйлатон-Октомская культура, Дальварзинтепа, ячмень, гончарный кувшин

Abstract. *Today, in modern life, the preservation of historical and cultural monuments, the restoration of history through the study of settlements that are important in the development of civilizations, is becoming increasingly important. Based on this, it seems relevant to analyze the scientific research of Fergana scientists who have studied the rich cultural heritage of the Fergana Valley in archaeological terms. The article attempts to clarify the history and historiography of the Chust culture. M.E. Voronets, V.I. Spryshevsky, Yu.A. Zadneprovsky, B.Kh. Matboboev archaeologists-historians presented such conclusions.*

Key words: *Chust culture, early agricultural culture, historiography, archeology, Ferghana archeology, Eilaton-Oktom culture, Dalvarzintepa, barley, pottery jug.*

Farg'ona vodiysi qadimgi dehqonchilik va dasht qabilalari hayotida chuqur ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarni vujudga keltirgan manzilgohlari mavjudligi bilan ajralib turadi. O'rta Osiyo hududidagi tarixiy murakkab jarayonlarni tushunish uchun vodiyni qadimgi dehqonlari tomonidan ishlab chiqilgan bronza davri manzilgohlarini o'rganish muhim ahamiyatga kasb etadi. Shuningdek, Farg'ona vodiysi arxeologik yodgorliklarga boy hududlardan hisoblanadi. Shunday yodgorliklardan biri hisoblanmish Chust madaniyati o'ziga xos tarixga ega ekanligi bilan e'tiborlidir. Chust madaniyatiga taalluqli yodgorliklar, asosan, Farg'ona vodiysining shimoliy-sharqiy qismlarida uchraydi, ularning soni hozirda 80 dan ortiq. Ular daryolar bo'yida bir-biridan odatda 20-30 kilometr uzoqlikda joylashgan. [3: P.4] E'tiborli jihati, Markaziy Osiyoning boshqa bironta vohasida ilk temir davriga oid bunchalik ko'p yodgorlik topilmaganligidadir. Ushbu madaniyatga tegishli dastlabki yodgorlik 1950 yil arxeolog M.E. Voronets [2: C.93-97.] tomonidan o'rganilgan. M.E. Voronets mazkur yodgorlikda ikki marta tekshiruv ishlari olib bordi. Uncha ko'p bo'lmagan sopol parchalari, bronza buyum bo'laklariga asoslangan tadqiqotchi Chust yodgorligini mil. avv. I mingyilliklar bilan belgiladi. Shundan so'ng Chust yodgorligi uzoq yillar mahsus tadqiqotlar maydoniga aylandi.

M.E. Voronetsdan so'ng bu yerdagi qazishma ishlarini akademik Ya.F. G'ulomov rahbarligida V.I. Sprishevskiy muvaffaqiyatli davom ettirdi. [4: C.69-76., C.40-49.] 1953-1961 yillarda ushbu tadqiqotchi yodgorlikning deyarli barcha joylarida keng miqyosli arxeologik qazishmalar olib bordi. Ta'kidlash joizki, V.I. Sprishevskiyning Chust yodgorligini o'rganishdagi xizmatlari beqiyosdir. 1953-61 yillarda Sprishevskiy Chust madaniyatida muntazam arxeologik tekshirish ishlari olib borgan va o'zining xulosalarini chiqargan. U Farg'ona vodiysi qadimgi madaniyatining o'ziga xos xususiyatlarini to'g'ri baholay olgan. V.I. Sprishevskiyning Chust qarorgohi haqidagi tadqiqotlarini o'sha vaqtlar uchun Farg'ona arxeologiyasida muhim yangilik deb hisoblash mumkin.

1956-1958 yillarda Farg'ona va Andijon o'lkashunoslik muzeylarining (qo'shma ekspeditsiyasi) uyushtirilib, ochib o'rganilgan qabrlardan Chust madaniyati va bronza davri Qayroqqum dasht madaniyatiga oid topilmalar bir joydan aniqlandi Chust madaniyatining o'rganilishida N.G. Gorbunova, Yu. A. Zadneprovskiy, V. Masson, G.P. Ivanov, B.A. Latinin, B.X. Matboboyev, M. Issomiddinov, A. Anorboyev, Y. Qosimov, A. A. Asqarov va boshqa bir qator arxeologlarning o'rni beqiyosdir. Ayniqsa, Yu.A. Zadneprovskiyning mehnatlari katta hisoblanib, olim qadimgi Chust madaniyati to'g'risida bu madaniyat asl shu yerning o'zida vujudga kelgan va mahalliy aholi tomonidan yaratilgan, degan fikrni bildiradi, V.V. Masson, Zadneprovskiyning ushbu fikrga qo'shilgan holda, Chust madaniyati so'nggi bronza davriga taalluqli, u eramizdan avvalgi X-VIII asrlarga to'g'ri keladi, cho'l ko'chmanchi aholining ko'chishi va o'troqlashuvi natijasida shakllangan degan fikrni ilgari suradi. Ammo Zadneprovskiy Chust madaniyatiga qadar qadimgi Farg'onada asl dehqonchilik madaniyati bo'lmagan, deb noaniq fikr yuritadi. Bu fikrga e'tiroz bildirib G.P. Ivanov shunday dalilni ilgari suradi: "Qadimgi Qayroqqum manzilgohlari ilk va keyingi davrlarga ajratiladi, keyingi manzilgohlardan topilgan sopol buyumlar Eylaton kulolchiligiga o'xshash keladi," - deb yozadi. Ushbu madaniyat aholi sonining keskin ortishiga olib kelgan o'troq dehqonchilik xo'jaligi rivojlanishi bilan bog'liq. Matboboyevning aytishicha, aynan shu davrda vodiyni sharqiy qismida, Andijon viloyatining Oyim qishlog'idan 2 km sharqda joylashgan Dalvarzin, undan shimoli-sharqda joylashgan Ashqaltepa va boshqa shu kabi ilk shahar ko'rinishidagi yodgorliklar shakllana boshlagan. Miloddan avvalgi VII asrga kelib Chust madaniyati tugaydi va rivojlanishning yangi-ilk temir asri Eylaton madaniyati yodgorliklariga o'z o'rnini beradi. Ushbu davr materiallarida har ikkala

madaniyatlarning (dehqonchilik va dasht chorvachiligi) o'zaro uyg'unlashish jarayoni yaqqol ko'zga tashlanganini payqash mumkin. Farg'ona vodiysidagi Chust madaniyati yodgorliklaridan olingan suyak qoldiqlariga etibor qiladigan bo'lsak, unda yirik shoxli qoramollarning soni ko'pchilikni tashkil etadi. Yu.A. Zadneprovskiyning xulosalari, yirik shoxli qoramollarni ko'paytirish dehqonchilik xo'jaliklarida muhim ahamiyat kasb etganligini anglatadi.[5: 328 c.] Ana shundan kelib chiqib, aytish mumkinki, Farg'ona vodiysida yirik shoxli qoramollarni qo'lga o'rgatish Chust davrigacha ma'lum bo'lgan[1:B.44.].

Farg'ona arxeologiyasiga oid adabiyotlarda Chust madaniyati o'rniga Eylaton – Oqtom madaniyati kelishini yuqorida aytdik, bu eramizdan oldingi VII-IV asrlarga to'g'ri kelib, keskin madaniy o'zgarishlarni ifodalaydi: bronza o'rniga temirdan yasalgan qurollari, kulolchilik muhitida ishlab chiqilgan buyumlar, sopol idishlarga chizilgan turli xil sur'atlar, alohida qabrlar, ko'tarilib quriladigan mozarlar, qabrlarga turli xil ashyo, mol-mulk bilan kuzatish kabi rasm-rusumlar madaniyatga yaqinlashib keladi[6:C.29-45]. Topilgan qora kulrang sirlangan idish tovoqlar Chust madaniyatining eng muhim belgilaridan biridir. [3:P.4-5] Eylaton–Oqtom madaniyati ko'chmanchi aholinining sekin asta o'troqlashuvi natijasida shakllangan va mahalliy aholining o'troq dehqonchilik madaniyati bilan tenglasha olgan. B.A.Latinin [7:C.90-92.] fikricha, Eylaton–Oqtom hodisasi faqat chorvachilik aholisini kelishi va chustliklarni yerlaridan siqib chiqarilishi bilangina bog'liq bo'lmasdan, yer maydonlarini qayta ishlash bilan ko'proq bog'liq hisoblangan. Bronza davriga kelib Markaziy Osiyoning dehqonchilik vohalarida ko'plab qishloqlarga asos solindi va uning natijasida ilk shahar madaniyati vujudga keldi. Xususan, Farg'ona vodiysida ham bu davrning so'ggiga kelib mahalliy dehqonchilik ildizlari asosida Chust madaniyatga asos solindi. Shuningdek, Eylaton–Oqtom madaniyatining shakllanishiga mahalliy Chust madaniyati bilan bir qatorda janubi-g'arbiy dehqonchilik vohalari ya'ni So'g'd, Baqtriya, hamda ko'chmanchi chorvadorlar madaniyati ham sezilarli ta'sir o'tkazib borgan[8:]. Farg'ona vodiysida ilk shahar belgilari Dalvarzinda shakllangan edi va bu arxeologik davrlashtirish bo'yicha vodiydagi qadimgi dehqonchilik madaniyatining 2-bosqichigayani aynan biz tadqiq etayotgan Chust madaniyatiga to'g'ri keladi. Ushbu madaniyatning eng ko'hna materiallarini Janubiy Turkmaniston komplekslari bilan solishtirish natijasida Chust-Dalvarzinning xronologik Yoshi aniqlangan. Ilk temir davrida Markaziy Osiyoning bu davrdagi madaniy va iqtisodiy aloqalari shu darajada yaqin ediki, hatto yirik olimlardan Yu.A. Zadneprovskiy va A.A. Asqarov bu davr madaniyati tarqalgan barcha hududlarni “Chust irqiy-madaniy birligi” deb atashdi. O'rta Osiyoning ilk temir davri madaniyatini o'rganishda Farg'onaning Chust madaniyati yodgorliklaridan topilgan temir buyumlarga asoslanib turib ilk temir davrining boshlang'ich davrini miloddan ilgari I ming yillikning boshlari bilan davrlashtirildi V.M. Massonning ilk temir davrini davrlashtirish bo'yicha qilgan ishlari yaqin paytlargacha o'z kuchini yo'qotmasdan keldi. B.X. Matboboyevning fikricha, Chust madaniyatida to'liq shakllangan ilk temir davrining qo'lda sopol idishlarni yasash texnologiyasi Eylaton davri komplekslarida ham davom etdi yoki saqlandi. Faqat idishlarning ostini dumaloq qilib tayyorlash, yasalgan idishning rangini ko'proq och jigarrang yoki och sariq bo'lishi, uning ustidan qizil rangda geometrik naqshlarni berilishi bu komplekslar So'g'd bilan nihoyatda yaqin ekanligini ko'rsatadi. [9: C.34] Chust madaniyatiga oid sopol idishlar bir biriga juda ham o'xshashligi bilan ajralib turadi. Sopol idishlarning asosiy qismi qo'lda yasalgan. Lekin Chust va Dalvarzintepadan kulolchilik charxida yasalgan sopol buyumlar ham topilgan. Topilgan sopol idishlarni tahlili ularning 73% qizil rangda, 18% jigarrang, 1,2% naqshli idishlar ekanligini ko'rsatadi. Bitta piyolada odam gavdasi qora rangga bo'yalgan holda topilganligi antrozoomaf usulidagi topilma ekanini anglatadi. Sopol idishlardan ko'zalar ham mavjud. Ayrim idishlarga tutqichlar ham qilingan. Chust madaniyatning xo'jaligi dehqonchilik-chorvachilikni tashkil etgan bo'lib, dehqonchilik Farg'ona vodiysida Chust madaniyatidan oldingi davrda paydo bo'lgan. Chustdan topilgan tariq urug'lari dehqonchilikda tariq ko'p ekanligini ko'rsatdi. Don va boshqa qishloq xo'jalik mahsulotlarini saqlash uchun o'ralar qazilib, ularda 200 kg dan 1 tonnagacha, katta o'ralarda 2 tonna va undan ko'proq ham don saqlanishi mumkin bo'lgan. Donni bunday saqlash usuli faqat Farg'onaga xos bo'lib, bu usul ushbu davrda Turkmaniston va Xorazmda mavjud bo'lmagan.

Y.Qosimovning “Namangan tarixidan lavhalar” nomli 1990 yilda chop etilgan risolasi Namangan shahrining vujudga kelishi, iqtisodiy va madaniy hayotiga bag'ishlangan bo'lib, 55

sahifalik kitobning 1-qismi ya'ni shaharning paydo bo'lishi va ularning nomlanishiga bag'ishlangan qismida shaharning arxeologik o'rganishi aks etgan bo'lib, kitobda [10:B.6.] Chust arxeologik yodgorligidagi izlanishlar xulosalarining keltirilishi bilan bir qatorda uning lokalizatsiyasi masalasida ham fikrlar bildirilgan. Chust shahridan 2.5 km shimolda joylashgan Buonamozor yodgorligi dan arxeologlar hududan 600 dan ortiq mehnat va ishlab chiqarish qurollari topilganligi haqida ma'lumotlar berilgan. Fan haqida suhbatlar nomli kichik to'plamda 1989 yil nashr etilgan Y. Qosimovning "Chust manzilgohlari izidan" nomli kichik tadqiqoti to'laqonli arxeologik materiallar tahliliga bag'ishlangan [11:B.3-16]. Chustning arxeologik o'rganilishini yorituvchi ushbu tadqiqotda Buonamazordan topib o'rganilgan sopol buyumlar tahlili berilgan. Farg'ona vodiysida Buonamozor bronza davriga oid yaxshi o'rganilgan yodgorliklardan biri bo'lib, unga tegishli manzilgoh Andijon viloyati Jalolquduq rayonidagi Dalvarzintepadadir. Ushbu yodgorlikni qazish jarayonida arxeologlar 35 xil shaklga ega bo'lgan sopol buyum namunalari topganlar. Muallif keltirishicha, buonomozorliklar kulolchilik charxini bilmaganlar va ikki qavatli sopol pishirish xumdonlaridan ham behabar bo'lganlar. Topilgan idishlar asosan qo'lda yasalganligiga urg'u bergan olim ushbu yodgorlikdan maxsus sharxlarda yasalgan sopollar ham topilganligi haqida ma'lumotga ega bo'lmagan ko'rinadi [11: B.3-16]. Qazilmalar vaqtida ushbu hududdan suyakdan yasalgan moki, juda ko'p miqdorda qadoq toshlari toshlari, urchuqlar, idishlardan esa mato izlarining topilishi bu yerda yashagan aholining turmushida to'quvchilik katta o'ringa ekanligidan dalolat beradi. Shuningdek, manzilgohdan chustliklar mahorat bilan qo'lda yasagan guldor sopol qozon va tovoqlar, turli shakldagi piyolalar, xurmachasimon idishlarning topilishi bronza davrida yashagan aholining ijtimoiy hayoti rivoj topganligini anglatadi [10: B.6] Najmiddin Fazliddin o'g'li hamda Muhammad Hakim Jo'raxon Muhammad Hofiz o'g'lining "Chust tarixi" [10:B.6] nomli 1995 yilda nashr etilgan O'zbekiston Respublikasining mustaqilligiga bag'ishlangan kitobining aynan 1-bobida Chust qishloq jamiyatining dastlabki bosqichi yillarida Qadimgi Chust haqida hamda Chust nomi haqida, shuningdek, Chust madaniyatining o'rgangan arxeologlar faoliyati bilan ham tanishtirilgan. Muallif risolada Chust shahrining Farg'ona vodiysining o'troq aholisining shimoliklar bilan bog'lochi shahar sifatiga alohida e'tibor beradi. Chustda yashagan aholi faqat dehqonchilik bilan emas, ot, yirik shoxli hayvon, qo'y, echki va boshqa chorva mollari boqich bilan shug'ullanganligi kitobda aks etadi. shu bilan birga Chust aholisi o'rtasida to'qimachilik sanoatining rivojini mualliflar qazish paytida topilgan turli matolardan ishlangan uy-ro'zg'or buyumlarini topilishi bilan izohlaydilar. Kitobning 1-bobi arxeologik tadqiqotlar tahliliga bag'ishlangan bo'lib, arxeologik tadqiqotlar natijalari haqida muhim ma'lumotlar beradi. Xususan, qiziqarli ma'lumotlardan biri qadimgi Chust aholisining o'zini-o'zi mudofa qilish istehkomlari bo'lganligi haqidagi ma'lumotlar berilgan. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, B.X. Matboboyev, A.A. Anorboyev, Z. Mashrabovning tadqiqotlaridan tashqari B.J. Eshovning doktorlik ishi va bir qator ilmiy maqolalarida Chust yodgorligi ilk shahar shaklidagi yodgorlik sifatida ta'kidlanadi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, qadimgi madaniyatimiz tarixini o'rganar ekanmiz, Farg'onaning Chust madaniyati misolida qadimgi an'analarni qanchalik xalq xotirasida uzoq saqlanib qolishi mumkin ekanligiga guvoh bo'lamiz. Bugungi kunda Chust madaniyati va u bilan bog'liq bo'lgan topilmalarni har tomonlama tadqiq etish dolzarb masalalardan biriligidan qolmoqda. Ayniqsa, tarixshunoslik nuqtai nazaridan bir qancha arxeolog-tarixchilarning ilmiy ishlari hamda arxeologik tadqiqot natijalari o'zaro qiyosiy tahlil qilingan holda ba'zi muammoviy masalalar yechilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Aloxunov.A., Farmonova K. Qadimgi Farg'ona madaniyatini davrlashtirish masalasiga doir –F., 2018.
2. Воронец М.Э. Археологическая рекогносцировка по Наманганской области. –Т.,1951 ИАВУЗССР, № 5, –С.93-97.
3. Frederick Starr , Beshimov B, I. Bobokulov, Shozimov P. Ferghana Valley The Heart of Central Asia –L., 2011. 465 p
4. Спришевский В.И. Чустская стоянка эпохи бронзы (раскопки 1953 г.). 1954- СЭ, № 3, –С.69-76.; Спришевский. В.И. Чустское поселение эпохи бронзы (раскопки 1954 г.) - КСИИМК, .-М., 1957 .Вып.69, –С.40-49,; Спришевский В.И. Чустское поселение (К истории Ферганы в эпоху бронзы).Автореф.кан.дис.–Т.,1963. 17 с
5. Заднепровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы. –М.Л., 1962. Наука. 328 с.
6. Заднепровский Ю.А. Гордище Эйлатан (К вопросу о датировке памятника).–М.,1960 СА, №3,–С.29-45.

7. Латынин Б.А. Эйлатанская расписная чаша. –М.,1960, Вып.80, –С.90-92.
8. Matboboyev B.X. Marg'ilon shahrining jahon sivilizatsiyasi tarixidagi o'rni // Marg'ilon shahrining 2000 yillik yubileyiga bag'ishlangan xalqaro ilmiy konferensiya materiallari –Т.,2001.
9. Матбабаев Б.Х. Классификация керамики Чустского поселения. –Т.,1984 - ОНУз, № 7, –С.34-39
10. Қосимов Й. Наманган тарихидан лавҳалар. –Т.,1990. 56 б.
11. Қосимов Й. Чуст манзилгоҳлари изидан. –Т., 60 б.

UO'K 930.1

QATAG'ON QURBONLARI – VATAN FIDOYILARI

M.U.Xolbekova, katta o'qituvchi, Jizzax politexnika instituti, Jizzax

Annotatsiya. Ushbu maqolada oktyabr to'ntarishidan boshlab to SSSR parchalanib ketgunga qadar siyosiy qatag'onlar jarayoni ochib berilgan. ovet jamiyatining ajralmas tarkibiy qismi bo'lib keldi. Maqolada vatanimiz tarixida, ayniqsa 30-40 yillardagi tariximizda qatag'onlar mutlaqo yoritilmaganligi ochib berilgan. Mustaqillikka erishilmasdan avvalroq O'zbekistondagi siyosiy qatag'on va uning qanday kechgani, fojeali oqibatini ochib berish, begunoh qatag'on qurbonlarini oqlash maqsadida olib borilgan islohotlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: Siyosiy qatag'on, qamoq, O'zbekiston SSSR Ichki ishlar xalq komissarligi, "Vatan va xalq ozodligi", "Shahidlar xotirasi", xayriya jamg'arma, yodgorlik majmuasi, o'zbek xalqi, O'zbekiston Respublikasi.

Аннотация. В данной статье раскрывается процесс политических репрессий от Октябрьского переворота до распада СССР который стал неотъемлемой частью общества. В статье раскрывается не освещённые части истории репрессии в нашей страны. Освещаются политические репрессии в Узбекистане до обретения независимости и реформы, проведенные с целью выявления их трагических последствий и оправдания невинных жертв репрессий.

Ключевые слова: Политические репрессии, тюрьма, НКВД Узбекистана СССР, «Родина и свобода народа», «Мемориал шехидов», благотворительный фонд, мемориальный комплекс, узбекский народ, Республика Узбекистан.

Abstract. This article reveals the process of political repression from the October Revolution to the collapse of the USSR, which has become an integral part of society. The article reveals the uncovered parts of the history of repression in our country. The political repressions in Uzbekistan before gaining independence and the reforms carried out in order to reveal their tragic consequences and justify the innocent victims of repressions are highlighted.

Key words: Political repressions, prison, NKVD of Uzbekistan of the USSR, "Homeland and freedom of the people", "Memorial of martyrs", charitable foundation, memorial complex, Uzbek people, Republic of Uzbekistan.

Kirish. O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti Islom Karimov mustaqillikning ilk kunlaridan, o'zbek xalqining buyuk tarixi borligini, uni yosh avlodga chuqur, mukammal o'rgatish lozimligini, ochilmagan sahifalarini xolisona, haqqoniy o'rganishni, haqiqiy Vatan tarixini yozishni tarixchilar oldiga vazifa qilib qo'ygan edi. O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.Karimov "Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q" nomli risolalarida "O'zlikni anglash tarixni bilishdan boshlanadi"[1], - deb ta'kidlagan, Vatan tarixi va uni tadqiq etish, o'qitish davlat siyosati darajasiga olib chiqilishini uqtirgan edi, chunki tariximizning katta qismi haqqoniy ochib o'rganilmagan. Tariximizning ayanchli, hasratli, fojeali sahifalarinigi chuqur va atroflicha o'rganilishida bor haqiqatni, achchiq bo'lsada, yoritish, aks ettirish kerakligi ta'kidlandi. Tariximizning ana shunday armonli sahifalaridan biri sovetlar davlatining O'zbekistonda olib borgan qatag'on siyosati va uning fojeali oqibatlaridir. Vatanimiz istiqloli, xalqimizning ozodligi va erkinligi, kelajak avlodlarning tinch va farovon hayotini ta'minlash yo'lida mardona kurash olib borib aziz jonlarini fido qilgan, mustabid tuzum davrida qatag'on qilingan ajdodlarimiz xotirasini abadiylashtirish, ularning faoliyati va merosini o'rganish hamda targ'ib etish borasida bir qator ishlar amalga oshirilmoqda. Tarixiy haqiqatni qaror toptirish, xalqimizning Vatanimiz ozodligi va erkinligi yo'lida qurbon bo'lgan

suyukli farzandlari nomini tiklash, ularning hayoti va faoliyatini o'rganish, tadqiq va targ'ib etish maqsadida mamlakatimizning birinchi Prezidenti tashabbusi bilan 2000-yil 12-mayda poytaxtimizning Yunusobod tumanida "Shahidlar xotirasi" yodgorlik majmui ochildi. Bu ko'p kutilgan tarixiy voqea edi. Shundan buyon har yili 31 avgust — Qatag'on qurbonlarini yod etish kuni "Shahidlar xotirasi" yodgorlik majmui va "Qatag'on qurbonlari xotirasi" muzeyi poytaxtimizning eng gavjum ziyoratgohlaridan biriga aylanadi. Mazkur yodgorlik majmui, "Qatag'on qurbonlari xotirasi" muzeyi bu yerga tashrif buyuruvchilarda, ayniqsa, yoshlarda katta taassurot qoldiradi. Milliy me'moriy an'analar asosida barpo etilgan muzeyga kirishingiz bilanoq Chor Rossiyasi va sho'rolar mustamlakachiligi davrining fojiali manzaralari ko'z oldingizda gavdalana boshlaydi.

Mavzuning dolzarbligi. Mudhish oktyabr to'ntarishidan boshlab to SSSR parchalanib ketgunga qadar siyosiy qatag'on sovet jamiyatining ajralmas tarkibiy qismi bo'lib keldi. Biroq bu fojea vatanimiz tarixida, ayniqsa 30-40 yillardagi tariximizda mutlaqo yoritilmagan edi, bu davr bamisoli ustiga kafan tashlangan, kafanga o'ralgandek holatda, o'rganish uchun yopiq mavzu bo'lib qolgandi. Mustaqillikka erishilmasdan avvalroq O'zbekistondagi siyosiy qatag'on va uning qanday kechgani, fojeali oqibatini ochib berish, begunoh qatag'on qurbonlarini oqlash choralari ko'rish tashabbusi bilan chiqildi. Bu o'rinda I.Karimovning mana bu fikrlari diqqatga loyiqdir: "1937-1939 yillarda Ichki ishlar xalq komissarligi idoralari inqilobiy qonunchilikni juda qo'pol tarzda buzdilar va oyoq osti qildilar. Bunday bedodlik keyingi yillarda ham, to 50-yillarga qadar davom etdi. Sira aybi bo'lmagan, halol odamlar ko'plab qamoqqa olindi va qirib tashlandi. Stalin shaxsiga sig'inish yillari O'zbekiston xalqlari boshiga og'ir kulfatlar soldi. 1937-1939 yillarning o'zidagina O'zbekiston SSSR Ichki ishlar xalq komissarligining "uchlik"lari tomonidan 41 ming nafardan ko'proq kishi qamaldi. Shulardan 37 ming nafardan ko'prog'i sudlandi, 6 ming 920 kishi otib tashlandi. Asossiz qamalib, jinoiy javobgarlikka tortilgan kishilar orasida partiya, sovet, xo'jalik xodimlari, harbiylar, ziyolilar va kolxozchilar juda ko'p edi"[2].

Tajriba qismi. Qatag'on butun sobiq ittifoq xalqlari qatori Turkiston, O'zbekiston xalqi boshiga ham mislsiz og'ir kulfatlar yog'dirdi. Jadidchilikni, Turkiston muxtoriyatini, "bosmachilik" deb atalmish milliy harakatni bostirishda, yer-suv islohotini o'tkazish, kollektivlashtirish davrida qatag'on siyosati katta ko'lamda olib borildi. "o'nglar"ga, "milliy ittihadchilar"ga, "o'n sakkizchilar"ga, "badriddinovchilar"ga, "qosimovchilar"ga, "inog'omovchilik"ka qarshi kurash niqoblari ostida O'zbekistonda aholining turli qatlamlariga, milliy arboblarga, xodimlarga qarshi qatag'on qo'llanildi.

Qatag'on eng yuqori bosqichga ko'tarilgan 1937-1938 yillardagi "katta terror" kampaniyasida ham O'zbekistondan minglab odamlar qatag'on qilichidan o'tkazildi, konslagerlarga tashlandi. Qatag'on qurbonlari hayotini o'rganish, ularning nomlarini abadiylashtirish O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1999-yil 12-mayda e'lon qilingan farmoyishi va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining shu yili 22-iyulda "Vatan va xalq ozodligi yo'lida qurbon bo'lgan fidoyilar xotirasini abadiylashtirish to'g'risida" qabul qilingan qarorlaridan so'ng keng yo'lga qo'yildi. Ana shu hujjatlar asosida "Shahidlar xotirasi" xayriya jamg'armasi tuzildi. Toshkentda "Shahidlar xotirasi" yodgorlik majmuasi barpo etildi.[3]

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2001-yil 1-mayda qabul qilgan "Qatag'on qurbonlarini yod etish kunini belgilash to'g'risida"gi farmoni ham mazkur mavzuni tadqiq etish uchun katta imkoniyatlar ufqini ochib berdi. Ana shu farmonda mana bu satrlar bor: "El-yurtimiz ozodligi va erkinligi yo'lida, xalqimizning qadr-qimmatini, or-nomusini, milliy an'alarimizni himoya qilishda, bosqinchi va yovuz kuchlarga qarshi mashaqqatli kurashlarda qurbon bo'lganlar xotirasi minnatdor avlodlar yodida abadiy saqlanib qoladi. Mustabid tuzim davrida millionlab begunoh insonlarning umri xazon bo'lganini, qancha-qancha oilalar xonavayron bo'lib, qancha-qancha go'daklar yetim qolganini tarix, bugungi va kelajak avlodlar hech qachon unutmaydi"[4].

2022-yil 19 dekabr kuni O'zbekiston Oliy sudi jinoyat ishlari bo'yicha sudlov hay'ati apellyatsiya instansiyasi mustabid sovet tuzumi davrida qatag'on qurboni bo'lgan va hozirgi kunga qadar oqlanmagan 173 nafar shaxsga oid 4 ta jinoyat ishini apellyatsiya tartibida ko'rib chiqdi. Unda Bosh prokuror o'rinbosari tomonidan yuqorida ko'rsatilgan jinoyat ishlari yuzasidan Oliy sudning jinoyat ishlari bo'yicha sudlov hay'atiga apellyatsiya protestini berish muddatini tiklash haqidagi

iltimosnomalar hamda apelyatsiya tartibida protestlar keltirilgan. Qatag'on qurbonlari xotirasi muzeyi direktori, tarix fanlari doktori, professor Baxtiyor Hasanov "Yangi O'zbekiston" gazetasining 2022-yil 21-dekabr, 259-sonida "Oliy sud raisi o'rinbosari Ikrom Muslimov raisligida o'tkazilgan ochiq sud majlislarida ushbu iltimosnomalar va protestlar ko'rib chiqilib, qanoatlantirildi hamda Jinoyat-protsessual kodeksining 83-moddasiga asosan, jami 4 ta jinoyat ishi bo'yicha 173 nafar shaxsga nisbatan oqlov hukmi chiqarildi",- deb yozgan.

Mamlakatimizda keyingi besh yilda Harakatlar strategiyasi hayotimizning barcha sohalariga izchil joriy etildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2020-yil 8-oktyabrdagi "Qatag'on qurbonlarining merosini yanada chuqur o'rganish va ular xotirasini abadiylashtirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi farmoyishi ham ana shu dasturulamal hujjatning mevasidir. Farmoyishga muvofiq, qatag'on qurbonlarining merosini yanada chuqur o'rganish, ular xotirasini abadiylashtirish ishlarini tashkil etish va muvofiqlashtirish bo'yicha Respublika ishchi guruhi tashkil etildi. Ishchi guruhning tarkibi tasdiqlanib, asosiy vazifalari belgilab berildi. Ularga qatag'on qurbonlari nomlarini aniqlash va ularning xotirasini abadiylashtirish bilan bog'liq ishlarni amalga oshirish uchun keng imkoniyatlar yaratildi. Eng asosiysi, bu ishga davlat organlari va boshqa tashkilotlar, ilmiy-tadqiqot muassasalarining yuqori malakali mutaxassislari, ekspertlar, shuningdek, xorijiy davlatlardagi diplomatik vakolatxonalarimiz vakillarini jalb etish huquqi berildi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, davlatimiz rahbarining ayni yo'nalishdagi oqilona va jasoratli siyosati tufayli, birinchi navbatda, barcha maxfiy arxivlarning eshiklari tadqiqotchilar, olimlar, tarixchilar, huquqshunos va mutaxassislari uchun keng ochildi. Mazkur sohadagi arxiv hujjatlari nainki Toshkentda, balki butun yurtimizning olis hududlaridagi arxiv idoralarida mavjud ekani aniqlandi. Mazkur arxiv hujjatlarini o'rganish, xolisona yoritish, shu orqali tarixiy haqiqatni tiklash kelajak avlodlar oldida yuzimizni yorug' qilishi shubhasizdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. I.Karimov. "Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q". Toshkent "Sharq" nashryot-matbaa konserni bosh tahriyati. 1998-yil. 5 bet.
2. "Yangi O'zbekiston" gazetasining 2022-yil 21-dekabrdagi 259-soni.
3. I.Muslimov. "Yangi O'zbekiston" gazetasi, 2022-yil 31-yanvar.
4. "O'zbekiston ovozi" gazetasi. 1991yil 15-sentyabr.

УЎК 930.23(47)(091)

ЎЗБЕКИСТОНДА ДАВЛАТЧИЛИК ВА ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ ТАРИХИНИНГ ТАРИХШУНОСЛИГИ

Д.Б.Абдуазимов, ўқитувчи, Жиззах ДПУ, Жиззах

Аннотация. Ушбу мақола Ўзбекистонда давлатчилиги, давлат бошқаруви тарихининг тарихишунослигига бағишланган бўлиб, унда қадимги даврдан мустақилликкача бўлган давлатчилик ва бошқарув тарихига оид маълумотлар мавжуд ёзма ва археологик манбалар асосида таҳлил қилинди.

Калит сўзлар: давлатчилик, бошқарув тарихи, "Авесто", Қадимги Хоразм давлатчилиги, "Аҳамонийлар", "Кушонлар давлатчилиги", Ўрта Осиёнинг бронза даври тарихишунослиги

Аннотация. Данная статья посвящена историографии истории государственности и государственного управления в Узбекистане, в которой на основе существующих письменных и археологических источников проанализированы сведения по истории государственности и управления с древнейших времен до обретения независимости.

Ключевые слова: государственность, история управления, «Авеста», древнехорезмская государственность, «ахемениды», «кушонская государственность», историография Средней Азии бронзового века.

Abstract. This article is devoted to the historiography of the history of statehood and state administration in Uzbekistan, in which information on the history of statehood and administration from ancient times to independence was analyzed on the basis of existing written and archaeological sources.

Key words: *statehood, administration history, "Avesta", Ancient Khorezm statehood, "Achaemenids", "Kushon statehood", Bronze Age historiography of Central Asia".*

Жаҳон халқлари тарихининг тарихшунослигига назар ташлайдиган бўлсак, давлат бошқаруви, давлатнинг шакллари ва турли масалалари бўйича кўплаб қарашлар ва назариялар мавжуд. Таъкидлаш жоизки, советлар даврида Ўзбекистон ҳудудларидаги энг қадимги, қадимги ва ўрта асрлар даври давлатчилик жараёнлари илк давлатлар, илк шаҳар маданияти, шаҳар-давлатлар, давлатчиликнинг дастлабки тараққиёт босқичлари, ўрта асрлар даври давлатчилиги ва бошқаруви масалалари археолог, тарихчи, шарқшунос, тангашунос, тилшунос, ҳуқуқшунос олимлар томонидан маълум даражада тадқиқ этилган.

Аммо, ушбу масала юзасидан “Ўрта Осиё тарихини формацияли даврлаштириш, Ўрта Осиё илк синфий муносабатларнинг шаклланиши”, “Аҳамонийлар империясига қадар Ўрта Осиё кечган давлатчилик муносабатлари”, “Аҳамонийлар” ёки “Кушонлар давлатчилиги” каби мавзулар олимлар томонидан баҳс-мунозараларга тортилган бўлса-да, ўлкамиз ҳудудларида кечган давлатчилик жараёнлари маҳаллий халқларнинг миллий давлатчилиги тарихи сифатида талқин қилинмади[1].

Эътибор бериш лозимки, узоқ ўтмишга бориб тақалувчи улкан тарихимизда ечимини кутаётган тарихий-илмий муаммолар кўп. Ана шундай фундаментал ҳамда катта эътибор берилиши лозим бўлган масалалардан бири – Ўзбекистон халқи давлатчилиги ҳамда давлат бошқаруви тарихидир. Шу ўринда таъкидлаш керакки, XIX асрнинг охиридан бошланган давлатчилик ҳамда бошқарув тарихини тадқиқ этишда ҳозирги кунга қадар бирмунча жиддий ютуқларга эришилган[2,3]. Аммо, давлатчиликнинг илк шакллари, бошқарув тизимининг шаклланиши, унвонлар ва мансаблар масалалари яхлит диссертациявий тадқиқот объекти сифатида ишланмаган. Бугунги кунга қадар мавжуд бўлган тадқиқотлар муайян давр, муайян ҳудудлар билан боғланади.

Жаҳон цивилизациясининг ажралмас қисми бўлган Ўзбекистоннинг қадимги даврлардан бугунги кунга қадар бўлган давлатчилиги ва давлат бошқаруви эволюцияси масалаларини ҳар томонлама, хронологик кетма кетликда тадқиқ этиш мазкур ишнинг асосий мақсади ҳисобланади. Ўрта Осиё, умуман, Қадимги Шарқдаги қадимги даврлардан бошлаб бўлиб ўтган тарихий-маданий жараёнлар қарвон йўллари кесишган ҳудудларда жойлашган қадимги Ўзбекистонга ҳам сезиларли таъсирини ўтказганлиги тарихшунослик таҳлиллари асосида намоён бўлади.

XX асрнинг 50-60-йилларига келиб, минтақанинг турли ҳудудларида амалга оширилган археологик тадқиқотлар натижасида олинган маълумотларни ёзма манбалардаги маълумотлар билан таққослаш имконияти юзага келди. Шунга қарамасдан давлатчилик ва ҳуқуқ мавзуси маҳаллий халқларнинг миллий давлатчилиги тарихи сифатида талқин этилмади. Ҳатто, олий ўқув юртиларида, унинг тарих факультетларига мўлжалланган Ўрта Осиёда бошқарув тизими ва илк давлатчиликка оид фан ва ўқув дастурлари ишлаб чиқилмади.

Ўзбекистон тарихида бошқарув тизими ва илк давлатчилик муаммоси масалалари илмий-назарий жиҳатдан тарих фанида етарли даражада ўз аксини топмаган. Шунингдек, қадимги жамиятда бошқарув ва илк давлатчилик тарихининг ўрганилиши натижалари Ўрта Осиё тарихшунослигида умумлаштирилмаган, мавжуд ёндашувлар ва асосий назариялар илмий адабиётларда етарли даражада танқидий таҳлил қилинмаган.

Мазкур мақолада Ўрта Осиёда қадимги бошқарув ва илк давлатчилик тарихи тўғрисида тўпланган маълумотлар, мавжуд илмий ёндашувлар, фикр ва хулосалар, мавзунинг ўрганилиши натижалари тарихшунослик нуқтаи назаридан ёритилди. Мустақиллик йилларида мавзунинг ёритилиши муҳим аҳамиятга эга бўлиб, Ўрта Осиёда қадимги бошқарув ва давлатчиликнинг келиб чиқишига оид асосий назарияларни чуқур ўрганиш имконияти вужудга келди. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримовнинг бир гуруҳ тарихчилар билан 1998 йилдаги суҳбати чоғида ҳамда давлатчилик тарихи муаммоларига бағишланган асарида билдирилган фикрлари мазкур масалани янгича ёндашувлар асосида ёритишга кенг имконият очиб берди[4]. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, XX асрнинг 90-

йилларида минтақа давлатларида қадимги давлатчилик тарихини қайта кўриб чиқиш ва баҳолаш жараёни бир-бирларидан мустақил равишда бошланди. Айрим кўшни давлатларда баъзи тарихчилар томонидан ўз халқи давлатчилиги тарихини минтақада энг қадимги қилиб кўрсатиш ғояси кенг ўрин олди.

Илмий адабиётларнинг тарихшунослик таҳлили шуни кўрсатадики, Ўрта Осиёда давлатчиликнинг вужудга келиши ва ривожланиши муаммосининг ўрганилиши тарихи алоҳида тадқиқ этилмаган. Минтақадаги қадимги бошқарув тизими ва илк давлатчилик муаммоси тарихшунослиги масаласига бағишланган махсус монография ёхуд тадқиқот ҳозирга қадар мавжуд эмас.

Дастлаб, С.П.Толстов ва М.М.Дьяконовлар ўз тадқиқотларида мавжуд маълумотларни таҳлил қилиб давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва унинг ўрганилиши муаммосини Хоразм ва Бактрия мисолида илмий жамоатчилик эътиборига ҳавола қилдилар[5]. Муаллифлар Ўрта Осиё ҳудудларидаги илк давлатчилик муаммосига тегишли маълумотларни археологик тадқиқотлар натижалари билан қиёслаб, адабиётларда мавжуд ёндашувларни таҳлил қилганлар.

XX – асрнинг 50 – йилларига келиб Ўрта Осиёда илк давлатчилик тарихи ўрганилишининг айрим масалалари умумлашма тадқиқотларда қисман ўз аксини топди. В.М.Массон асарининг қадимга давлатлар уюшмалари муаммосига бағишланган бўлимида мавжуд адабиётларда ўз ифодасини топган илмий қарашлар таҳлил қилинган. В.М.Массон Ўрта Осиёдаги илк давлатлар масаласидаги И.Маркварт, С.П.Толстов ва И.М.Дьяконовларнинг қарашларини танқидий мушоҳада қилиб, Хоразм подшолигининг аҳамонийлар давригача (мил.авв. VI асргача) вужудга келганлигини инкор этади.

Ўтган аср 60–йилларининг юошларида С.П.Толстов тадқиқотчиларнинг Хоразм давлатчилиги тарихига оид ёндашувлари ва ҳулосаларини таҳлил қилиб, ўз қарашларини илгари суради. Юқорида кўрсатилган тадқиқотлар ва мавзунинг аниқ моҳиятини акс эттирувчи турли маълумотларнинг нашр этилиши масаласини ўрганишдаги дастлабки қадам эди.

“Тожиқ халқи тарихи” номли монографияда Ўрта Осиё илк давлатлари тарихининг ўрганилиши ҳамда минтақанинг “Авесто”да тасвирланган қадимги жамияти тўғрисидаги маълумотлар ёритилган[6].

М.Д.Жўрақулов ва Н.А.Аванесоваларнинг “Ўрта Осиёнинг бронза даври тарихшунослиги” номли асарида минтақадаги бронза даври ёдгорликларининг тадқиқ этилиши, топиб текширилган маълумотлар асосида ижтимоий-иқтисодий тарих муаммосининг ўрганилиш натижалари кўриб чиқилган[7].

XX асрнинг 80 – йилларининг охирида А.С.Сагдуллаев мавзунинг ўрганилиши ва шунга оид назарияларга ўз эътиборини қаратган[8]. Унда А.С.Сагдуллаев Ўрта Осиёдаги давлатчилик тараққиётининг уч даври- бронза, темир асрига ўтиш (мил.авв X-VIII асрлар) ва илк темир даври (мил.авв. VIII-VI асрлар) масаласини ўртага кўяди.

Совет даври тарихшунослигида илк ёзма манбаларда жамият ва бошқарувга оид маълумотларнинг ўрганилиши ёритилган бўлиб, у ёзма манбалар ва археология маълумотлари асосида қиёсий таҳлил этилган[9].

Бу давр тарихшунослигининг камчиликларидан бири давлатчилик ва ҳуқуқнинг келиб чиқиши тўғрисидаги мавжуд қарашларнинг хилма – хиллигини тан олмаслик эди. Тарихий жараёнлар ривожланишининг муҳим хусусиятларини бирёқлама баҳолашда марксистик дунёқараш асосида шаклланган назарий қарашлар ва тарихий материализм концепцияси ажралиб турарди. Бу назарияга кўра, давлат – зўравонлик аппарати бўлиб, у бевосита ҳукмрон синфнинг тобе синфларни эзиш воситаси сифатида вужудга келган. Шўро даври тарихшунослигида давлатнинг ташкил топиши мавзусини ўрганиш ва ёритишда иқтисодий омиллар ва синфларнинг ролини ҳаддан ташқари бўрттириб кўрсатиш тамойили устунлик қилиб, давлатнинг келиб чиқиши тўғрисидаги муқобил назариялар тан олинмаган. Ўтган асрнинг 90 – йилларидан бошлаб Ўзбекистонда археология ва қадимги манбашунослик жабҳасида кенг қамровли тадқиқотлар олиб борилмоқда. Жумладан, А.А.Асқаров,

Ю.Ф.Буряков, Э.В.Ртвеладзе, Р.Х.Сулаймонов, Т.Ш.Ширинов, А.С.Сагдуллаев, В.Н.Ягодин, М.И.Исҳоқов, М.Ҳ.Исомиддинов, С.С.Қудратов, Б.Матбобоев, Ш.Шайдуллаев каби олимларнинг тадқиқотлари мазкур муаммони ўрганишда муҳим аҳамият касб этади[10,11,12].

А.А.Асқаров ва Т.Ш.Шириновларнинг монографиясида минтақада давлатчиликнинг вужудга келиши бронза даври билан боғланиб, ушбу масала бўйича мавжуд ёндашувлар таҳлил қилинган[13]. Э.В.Ртвеладзе ва А.Ҳ.Саидовлар ўз асарларида қадимги Ўзбекистон давлатчилиги тарихи, ҳуқуқ ва дипломатия масалаларини таҳлил қилдилар[14]. Бу тадқиқотлар илк давлатчилик масаласини ўрганиш тарихида янги босқичнинг юзага келишига, шунингдек, кўп йиллик тадқиқот натижаларининг қайта кўриб чиқишига асос бўлди.

Азамат Зиёнинг монографиясида Ўзбекистон ҳудудларидаги қадимги давлатлар тўғрисидаги маълумотлар ёритилди[15].

Э.В.Ртвеладзе, А.Ҳ.Саидов, Е.В.Абдуллаевларнинг монографиясида “Давлатчилик келиб чиқиши масаласига цивилизациявий ёндашув”, “Давлатнинг келиб чиқиши тўғрисидаги назарияларнинг хилма-хиллиги” каби муҳим масалалар таҳлил қилинган. Олдинги йилларда бу масалалар етарлича ўрганилган эмас.

“Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари” деб номланган тўпламда[16] (муҳаррирлар Д.А.Алимова ва Э.В.Ртвеладзе) давлатчилик масаласида шўро давридаги ёндашувга муносабат билдириб, мустақиллик йилларида мавзунинг янги илмий-услубий асосларда ўрганилишининг асосий йўналишлари таҳлил этилган.

“Ўзбекистонда тарих фани: ютуқлар ва ривожланиш муаммолари” тўпламида Д.А.Алимова ва Ш.И.Асадовларнинг чоп этилган мақолаларида ҳозирги босқичда тарихшунослик олдида турган устувор йўналишлар таҳлил қилинган. И.В.Пьянковнинг Ўрта Осиёда қадимги бошқарув ва илк давлатчилик тарихига бағишланган асарларида тарихшунослик ва манбашунослик муаммолари таҳлил этилиб, мавзу юзасидан мавжуд адабиётлар рўйхати келтирилган. Булардан ташқари, О.А.Вайнберг, О.А.Вишневская, Ю.А.Рапопорт, В.Н.Ягодинларнинг Хоразм давлатчилиги тарихи ва тарихшунослигига доир тадқиқотларга ҳам эътибор қаратиш лозим[1].

Қадимги Хоразм давлатчилиги тарихининг ўрганилиши масалалари Ғ.Ходжаниязовнинг монографиясида ҳам қисқача ёритилган. Ушбу мавзуга оид маълумотлар янги нашр қилинган мақолаларда ҳам ўз аксини топган. А.А.Асқаровнинг 2007 йилда чоп этилган ўқув қўлланмасида Хоразмда давлатчиликнинг вужудга келиши муаммоси, “Хоразм” атамасининг тарихий илдизлари масаласи таҳлил қилинган[17,18].

Шундай қилиб, XIX асрнинг иккинчи ярмида ғарб олимлари Ўрта Осиёда қадимги давлатчиликнинг пайдо бўлиш муаммосини Бақтрия мисолида кўрсатиб бердилар, лекин мавзунинг тарихшунослик таҳлили юзасидан дастлабки уринишлар XX асрнинг XX асрнинг 30-40 – йиллари охирларидан бошланган, деб айтиш мумкин. 50-60 – йилларда тадқиқотчилар Бақтрия ва Марғиёнанинг сиёсий бирлашуви мил.авв. VII –VI асрларда рўй берган деган қарашни олдинга сурдилар. Шу йиллардан бошлаб Ўрта Осиёнинг катта қисмини бирлаштирган Хоразм подшолигининг вужудга келиши тўғрисидаги баҳс кенг ёйилди. Илк давлатчиликнинг Хоразмда пайдо бўлганлигини В.В.Бартольд томонидан эътироф этилди. Ёзма манбаларни ўрганиш асосида юзага келган бу қарашнинг И.Маркварт ривожлантирди ва кейинчалик (“Катта Хоразм” тўғрисида маълумот) В.Б.Хеннинг, И.Гершевич томонидан ишлаб чиқилди. С.П.Толстов эса қадимги Хоразм подшолиги қабилаларнинг ҳарбий-сиёсий бирлашмаси сифатида юзага келган бўлиб, босқичма-босқич давлат бирлашмасига айланган, деган қарашни билдирган эди[1].

Хулоса қиладиган бўлсак, XX асрнинг 70-80 – йиллари, кейинчалик 90- йилларда археологик маълумотларнинг кенгайиши ва уларнинг ёзма манбалар билан таққосланиши натижасида Ўрта Осиёдаги илк давлатларнинг хронологияси ва типологияси тўғрисидаги хулосалар қайта кўриб чиқилди. Бироқ, аслида ҳокимиятнинг пайдо бўлиши ва минтақадаги илк давлатларда бошқарув тизими таҳлиliga оид тадқиқотлар яратилмаган эди.

Ўрта Осиёнинг қадимги тарихи билан боғланувчи ёзма манбалар XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошланиб, минтақанинг илк давлатчилигини ўрганишга пойдевор бўлган. XX

асрнинг 40-йилларидан бошлаб олиб борилган археологик тадқиқотлар ва уларни ёзма манбалар билан солиштириш илк давлатчилик масалалари бўйича қимматли маълумотларни берди.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ:

- 1.Эшов.Б. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи. Биринчи китоб. Тошкент. : Янги аср авлоди. 2019. Б.3. (432)
- 2.Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Тошкент: 2000
- 3.Ртвеладзе Э.В.; Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. – Тошкент: 2005
- 4.Каримов И.А Тарихий хотирасиз келажак йўқ – Т.: Шарқ, 1998. – Б.3-31
- 5.Толстов С.П. Древний Хорезм. - М: МГУ, 1948 - 352 с.; Уша муаллиф.По следам древнехорезмийской цивилизации. - М. - Л: АН СССР, 1948. - 328 с.;
6. История таджикского народа. - М.: Изд. вост. лит., 1963. Т. 1. - С. 139-150.
- 7.Джуракулов М.Д., Аванесова Н.А. Историография эпохи бронзы Средней Азии. - Самарканд: СамГУ, 1983. - 70 с.
- 8.Сагдуллаев А.С. Оседлые области юга Средней Азии в эпоху раннего железа (генезис культуры и социально-экономическая динамика). Автореф. дисс. ... докт. истор. наук. - М., 1989. - 45 г.
- 9.Толстов С.П. Кадимги Хоразм маданиятини излаб. - Т.: Фан, 1964. - 441 б.;
- 10.Сагдуллаев А.С. Вопросы типологии и хронологии древнейших государств Средней Азии // Средняя Азия и мировая цивилизация: Гез. докл. международной науч. конф. - 1., 1992. - С. 132-133;
- 11.Аскарлов А.А. Урта Осиё қадимги дунесининг асосий хусусиятлари // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. - 1994. - № 6. - Б. 31-35;
- 12.Кудратов С.С. Марказий Осиё ҳудудида илк давлатларнинг пай-до булиши. - Гулистон: 1998. - 48 б
- 13.Аскарлов А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. - Самарканд: Институт арх. АН РУз. 1993. -162 С..
- 14.Ртвеладзе Э.В. Эволюция художественной культуры и развитие государственности в Узбекистане // Санъат. - 1998. - № 1. - С. 8-10
- 15.Азамат Зиё Ўзбек давлатчилиги тарихи (Энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар). - Т.: Шарқ. 2000. - 368 б
- 16.Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари. - Т.: Шарқ, 2001. - Б. 3-6.
- 17.Ширинов Т. Раннегородская культура эпохи бронзы юга средней Азии: Автореф дисс. .. докт. истор. наук. - М., 1993. - 49 с
- 18.Аскарлов А. Новые подходы к изучению истории Древнего Хорезма // O'zbekiston tarixi. - 2007. - № 4. - С. 11-21

УЎК 75.04

ХОРАЗМ ЁҒОЧ ЎЙМАКОРЛИК МАКТАБИ

Д.К.Бабожонов, катта илмий ходими, Хоразм Маъмун академияси, Хива

Аннотация. Мақолада муаллиф Хоразм ёғоч ўймакорлик мактаби тарихи, услубияти, моҳир усталар ҳаёти ва фаолияти тўғрисида фикр билдирган

Калим сўзлар: Марказий Осиё, Хоразм ёғоч ўймакорлик санъати, устун, эшик, гирих ва ўсимликсимон нақшлар.

Аннотация. В статье автор прокомментировал историю и методологию Хорезмской школы резьбы по дереву, жизнь и деятельность мастеров-ремесленников.

Ключевые слова: Центральный Азия, Хорезмская резьба по дереву, колонны, дверь, геометрический и растительные узоры.

Abstract. In the article, the author commented on the history and methodology of the Khorezm woodcarving school, the life and work of craftsmen.

Key words: Central Asia, Khorezm wood carving, columns, door, geometric and floral patterns.

Ўзбек халқининг кўп асрлик тарихида халқ ҳунармандчилигини ҳар хил турлари гуллаб яшнаган, ҳозиргача ўзбек ҳунармандчилиги ўзининг хилма хиллиги ва бетакрорлиги билан дунё аҳлини лол қолдирмоқда. Хоразм қадимдан ўзининг моддий ва маънавий маданияти билан маҳшур бўлиб келган. Айниқса, халқ амалий санъати кўпчиликни ром қилиб келмоқда. Шу жумладан ёғоч ўймакорлик санъати ҳунармандчиликнинг санъат даражасига кўтарилган турларидан бири бўлиб унинг тарихи жуда қадим ўтмишга бориб тақалади. Шу кунгача

археологик топилмалардан аниқланишича, ёғоч ўймакорлигига мансуб топилган буюмлар қадимги даврларга мансуб эканлиги ва алоҳида ажралиб туриши билан кишида ўзгача бир ажиб туйғу уйғотади.

Қаерда марказлашган давлат шаклланган бўлса шу жойда ҳунармандчилик, илм-фан, санъат гуркираб ривожланади. Янги-янги саройлар, уй-жойлар, мадраса-масжидлар қурилган, албатта уларни қурганда бинони мустаҳкамлигини, гўзаллигини ошириш мақсадида устунлар, дарвозалар, эшиклар ёғочдан ишланган. Уларнинг кўпчилиги нақшинкор бўлиб, ҳозиргача кишиларни ҳайратга солиб келмоқда.

Ёғоч ўймакорлиги санъати тарихи сўнгги палеолит даврига бориб тақалса-да, энг қадимги даврларга оид намуналар сақланмаган. Хоразм ҳудудида ёғоч ўймакорлигининг қадимий намуналари X-XIV асрларда ишланган Жума масжиднинг 25 та устунидир. Хоразм ёғоч ўймакорлигини Хива шаҳрида сақлаиб қолган обидалар ва буюмлар орқали ўрганишимиз мумкин. Хивадаги ёғоч ўймакорлигига тўхталишдан олдин унинг умумий ва фарқли хусусиятларини кўриб чиқамиз.

Ёғоч ўймакорлигида нақш ёки тасвир тахта ёки ёғоч буюмларга чизиб, кесиб ва ўйиб ишланади. Ёғоч ўймакорлигида бирор ёғоч ишлатилишдан олдин унинг хусусиятлари ўрганиб чиқилади. Дарахтлар баргли ва нина барглиларга бўлинади. Ўймакорликда асосан нина барглилар ишлатилади. Чунки уларда смола бўлиб бу тез чиримаслигини таъминлайди, танаси тўғри ва силлиқ бўлади.

Хоразмда асосан гужум-сада қайрағоч, қоромон, чинор, тут, ёнғок, терак, шумтол, ўрик каби маҳаллий дарахтлардан кўп фойдаланганлар. “Ёғочга нақш солишда унинг сувда сақланиши (6 ойдан бир йилгача) ва сояда қуритилишига (10-15 йил) алоҳида эътибор бериш керак” [1]. Агар бунга эътибор берилмаса ёғоч ёрилиб кетади.

Умумий тасвирласак, ёғоч тайёрланиб улги (ахта) қўйиб чизиб чиқилади ва замин ўйилади. Ўймакорликда геометрик ва ислимий (ўсимликсимон) нақшлардан фойдаланилади.

Хива ёғоч ўймакорлиги нақшларининг майдалиги, юзалиги, заминининг камлиги, нақшларининг зичлиги ҳамда бадий тузилишининг ўйноқчилиги билан бошқа ҳудудлардан фарқ қилади. Хоразмлик ўймакорлар ёғоч табиий рангини сақлаб қолганлар ва бу бошқа ҳудудларда деярли учрамайди. Табиий рангни сақлаш учун юзасига ва заминига пахта, зиғир ёғи (оқ ёғ) берганлар. Хива нақшларининг гўзаллиги нақшларнинг турли чуқурликда ўйиш орқали катта аниқликка ва уйғунликка эришишидандир. Хивалик усталар ўйма юзасини силлиқлаш, бўёқ суртиш усулини қўлламаганлар.

Махшур хивалик наққошлар Ота Полвонов, уста Боғибек, Нурмуҳаммад, Маткарим позачи, уста Абдурахмон, Сапо Боғибек, Абдулла Болтаев, Рўзмат Машарипов ва бошқалар қалб кўри билан яратилган ёдгорликлар ҳозир ҳам чет эл сайёҳларини ҳайратга солмоқда. Ёғоч ўймакорлиги меъморчилик ва уй-рўзгор буюмларида кенг қўлланилган. Жумладан: эшик, дарвоза, устунлар, тўсин, стол, хонтахта, қутича, сандиқ, қаламдон, лавҳ ва бошқалар.

Ҳар бир ўйма нақш замирида қандайдир рамзий маъно яширинган бўлади. Қуйида Хоразмда кенг ишлатилган ва ишлатилаётган нақш турларини санаб ўтамиз. Ислимий (ўсимликсимон) нақшлар: рапида, турғунча, панжара, ғунча, мурчгул, мадохил, қўчқоршоҳ, тожигул ва бошқалар. Нақшларни тўлдирувчи “япроқлар” шаклидаги безаклар бўлиб, Хивада 137 тури мавжуд [5].

Гирех (геометрик) нақшлар: юлдуз, бўғирсоқ, ўқ-ёй ва бошқалар киради.

Ёғоч ўймакорлиги намуналари сўнгги ўрта асрларда деярли ҳар бир хонадонда мавжуд бўлган. Энг камбағал кишилар ҳам устун ва эшикларни ўймакор қилиб ишлатишган. Ҳозирда “Ичонқалъа” турар жойларида ҳам ўймакор эшиклар кўп учрайди.

Ёғоч ўймакорлигининг энг кўп, қадимий ва гўзал намуналари Жума масжид устунларидир. Улар X-XIX асрларга оид. Бу устунлар ҳақида турли хил ривоятлар ҳам мавжуд. Унда устунларнинг Кат ёки Қўхна Урганчдан (Хоразмнинг собиқ пойтахтлари) келтирилганлиги айтилади. Устунлар умумий таҳлил қилинса, уларнинг ўймалари, нақшлари ҳар хил. Бу уларнинг турли даврларда ва ҳудудларда ясалганлигини кўрсатади. Масжид томини 213 та устун кўтариб туради. Устунларнинг бошқа ҳудудлардан келтирилганлигини уларни

қирқиб ёки уланиб масжидга мосланганидан билиш мумкин. Хоразм наққошларининг маҳорати нақшларнинг такрорланмаслигидадир. Масжид устунлари ҳам ҳар бири ўзига хос бўлиб бошқасига ўхшамайди. Эшик ҳам ўзига хос ислимий нақшлар билан безатилган, ҳижрий 1203 (милодий 1780) санаси битилган.

XIX аср бошларида Хива хонлиги тахтига Қўнғирот сулоласи вакиллари келганларидан кейин Хива шаҳрини қайта қуриш ишлари бошланиб кетди ва шаҳарда бир талай янги иншоотлар барпо қилинди. Хива хонлари ва амалдорлари томонидан қурилган биноларни Хоразмнинг ёғоч ўймакор усталари ўзларининг чиройли, улуғвор устунлари ва бежирим дарвоза ҳамда эшиклари, панжаралари билан безаганлар. Бу санъат асарларини яратган усталарнинг ишларини ҳозирда фарзандлари ва шогирдлари давом қилдирмоқдалар. XIX асрда яратилган меъморий иншоотлардаги санъат асарларида куйидаги ёғоч ўймакор усталарнинг исмлари ҳар замонда ислимий нақшлар орасида учраб туради. Машҳур халқ устаси кошинпаз, наққош Абдулла жин Шайхлар қишлоғидан, Машариф наққош Мевастон маҳалласидан, яна Маткарим наққош, Момит ўрачи ва ўғиллари Болта ўрачи, Хўжа ўрачи, Абдурахмон уста Маткарим уста ўғли (Сапо Боғбековни бобоси), Ота Полвонов, Боғибек Абдурахмонов каби усталар ўз ҳунарлари ила хон ва унинг амалдорлари томонидан қурилган иншоотлардаги дарвоза, эшик ва устунларни қалб қўрлари ила яратганлар.

Қадим Хоразмда ҳар бир уста ёғоч ўймакорлигининг маълум бир соҳаси бўйича ижод қилган. Масалан: машҳур усталар авлодидан бўлган Сапо Боғбеков, отаси Боғбек Абдурахмонов, бобоси Абдурахмон Маткаримовлар фақат қўштабақали ўйма дарвоза ва эшиклар ишлаш билан шуғулланганлар, усталардан Момит ўрачи ва унинг ўғиллари Болта, Хўжа ўрачилар фақат нақшиндор устунлар ишлаганлар, Хиванинг машҳур халқ устаси Ота Полвонов кўпинча ўймакор устун ишлаб, айрим вақтлардагина қўштабақали эшиклар ясаган, Шайхлар қишлоғида яшаган машҳур халқ устаси Абдулла жин бир вақтда ўймакор устунлар учун тут ва гужум дарахтларидан устун тагликлари ҳамда кошинпазлик, наққошлик санъати билан шуғулланган. Ёғоч ўймакорлиги билан шуғулланадиган усталар наққошлар билан ҳамкорлик қилиб такрорланмас санъат асарларини яратганлар. Дешон қалъанинг Мевастон маҳалласида яшовчи Машариф наққош устун ва устун тагликлари учун “улги”лар чизган, ичонқалъалик наққош Абдулла Болтаев бир вақтнинг ўзида қўштабақали дарвоза, эшик, устунларга улгилар чизиб қолмасдан, сангтарошлар ва ганчкорларга ҳам ислимий ва гирех нақшларни Хоразмни айланма нақшлари билан уйғунлаштириб улгилар чизиб берган. Машҳур халқ устаси Ота Полвонов шогирди Сапо Боғбеков билан биргаликда наққош Абдулла Болтаев улгиси асосида 1937 йилда устун тайёрлаган, ушбу устун Париждаги халқаро кўргазмага юборилган ва юқори баҳо (олтин медаль ва 1-даражали диплом билан тақдирланган) олган.

Ота Полвонов 1867 йилда Хиванинг Гандимиён қишлоғида қурувчи уста Полвон оиласида туғулган. Унинг бобоси Абдусаттор ва отаси Полвон усталар ўз замонасининг қўли гул усталари бўлиб бир талай ҳунарларни (қурувчилик, ёғоч ўймакорлик, дурадгорлик, ганчкорлик) ривожлантириб, халқ хизматига кўплаб шогирдларни етказиб берганлар. Уларнинг қадок қўлларида сайқал топган қўштабақали дарвозалар, эшиклар, кичик ва улуғвор ўймакор устунлар бугунги кунларимизда ҳам уларга тикилган кўзларни ҳайратга солиб Хоразмлик усталар санътини нақадар бетакрор эканлигини яна бир бора исботлаб турибди. Ота Полвонов 13-15 ёшларга кирганда ёғоч ўймакорлик сирларини бобосидан ўргана бошлаган. Кейинчалик катта-катта қурилишларда усталарни ёнларида юриб уста бўлиб етишган. У ёғоч ўймакорлигида жуда кўп нақш турларидан фойдаланиб, такролланмайдиган нақш композицияларини яратган. Ота Полвонов ўз ижодий фаолияти давомида “беш қиррали”, “турунж”, “қўштаноп” нақшлар ва айланма чексиз нақшлар устида иш олиб борган, ҳамда бу нақшларни жойида, ўз вақтида қўллаб билган. Инқилобдан кейин 1935 йилда Хива шаҳрида очилган “Умид” артели қошида наққошлик, ўрачилик цехи очилиб унга Абдулла Болтаев ва ўрачиларнинг бош устаси Ота Полвоновлар бошчилик қилганлар, шу орада уларга Тошкентдан нодир бир устун ишлаш тўғрисида таклиф келган, устун нақшини Абдулла Болтаев тайёрлаб қолган ишларни Ота Полвонов ишлаган. Бу устун 1937 йилда Париждаги

халқаро кўргазмага юборилган ва юқори баҳо олган. (Устун тақдири тўғрисида усталар фақат 1948 йилда хабар топганлар) Шу орада Абдулла Болтаев кекса уста Ота Полвоновга нафақа тайинлаш тўғрисида ҳукумат раҳбарлари билан суҳбатлашиб бунга эриша олган. Уста бундан қувониб янгича иштиёқ билан ёш авлодни қадимги ананаларни севишга, ҳурматлашга, ардоқлашга ва давом қилдиришга жон дили билан киришган. 1943 йилда Тошкентдан инженер-қурувчи С.Н.Полупанов келиб “Умид” артели билан шартнома тузиб Алишер Навоий театри учун ўйма нарвон(зинапоё), эшик ва бошқа нақш ишларини буюрган. Бу ишларни нақшлари Абдулла Болтаев қўлидан чиққан. Ота Полвонов ва унинг шогирдлари Дадажон Абдуллаев, Сапо Боғбеков, Хўжа Аҳмад Оллаевларнинг самарали меҳнатларини маҳсули тайёр бўлгач, Абдулла Болтаев уларни Тошкентга юборган. Кейинчалик (1947) усталар Алишер Навоий театрининг “Хива” залини ёғоч ўймакорлиги санъатнинг энг яхши намуналари билан безаганлар. Қуйида биз сизга журналист, “Ичан-қалъа” давлат музей кўрикхонаси “Амалий санъат” музейини илмий ходими мархум Анвар Исмаиловни “Халқ усталари” деб номланган илмий мақоласидаги Ота Полвоновнинг сўзларини келтирамиз: “Қадимда ёғоч ўймакор усталари фақат буюртма асосида ишлашган. Ёғоч ишланишдан олдин маҳсус тайёрланган, аввалига бўйига томон қараб шоҳлари кесилган ва гўнг ёки сомонга кўмиб қурилган. Дарахтлар навига қараб уч йилдан етти йилгача қурилган. Кейин ишлаш жараёни бошланган. Хива усталари ёғочнинг табиийлигини сақлаш ва узоқ муддатга чидамли ҳамда чиройли бўлиб туриши учун унга ҳеч қандай бўёқ уришмаган. Ёғоч ўймакорлигида ота-боболаримиз қадимдан ҳар-ҳил ёғочлардан турли мақсадларда фойдаланиб келганлар. Ёғоч материаллари табиий гулига, рангига, товланишига, хидига қараб аниқланади. Хива усталари ўз ишлари учун энг яхши гуҷум, қайроғоч, тут, кўк терак, ўрик, олмурут, қорамон каби маҳаллий дарахтларнинг энг аъло навларини ишлатганлар. Ёғоч ўймакорлигида нақш композицияларини чизиш, ўлчаш ва бошқа ишларда бир қанча ўлчов асбоблари ишлатилган. Масалан, чизғичлар, паргор (циркул), қаламлар, кнопкалар, ўчирғич, учбурчаклар, транспортёр ва бошқалар”.

Кўпчилик ҳолларда ўймакор усталар нақш улгисини наққошлардан олишган, шунинг учун улар наққошлар билан ҳамкор бўлиб ишлаганлар. Лекин айрим ҳолларда устанинг ўзи ҳам наққош, ҳам ҳаттот ва ўймакор бўлган. Ота Полвоновнинг шогирди машҳур халқ усталарининг зуриёди Сафо отанинг айтишича, наққошлар мадрасани тамомлаган, тарихни билган, музика ва адабиётдан яқиндан таниш бўлганлар. Улар «улги» чизиш учун 5-7 йил устага шогирд туришган. Кўпчилик ҳолларда ҳунар отадан болага мерос тариқасида ўтган.

Ёғоч ўймакор халқ устаси Маткарим ибн Муҳаммад (1768-1859) Хивадаги Гандумкон қишлоғида ёғоч ўймакори оиласида туғилган. Наққош ва ўймакор. Унинг ўғли Абдурахмон (1832-1928) Гандумкон қишлоғида туғилган. Хоразмда машҳур ёғоч ўймакори ва наққош Боғбек Абдурахмон ўғли (1873-1954) Гандумкон қишлоғидан бўлиб, отасидан ҳунарини ўрганиб, 16 ёшида уста даражасига етган. У Ота Полвонов, Абдулла Болтаевлар билан ҳамкорликда Асфандиёрхоннинг қабулхонаси, почта, хастахона (касалхона), Ислохўжа мадрасаси ва минораси қурилишида қатнашган. Ўғли Сафо Боғбеков (1904-1978) ота-боболарини анъанасини давом қилдириб кўзга кўринган уста бўлиб етишади ва 1920 йилдан кейин мустақил эшик ва устунлар ишлаб бошлаган. Машҳур уста Ота Полванов ва Абдулла Болтаевлардан наққошлик сирларини янада пухта ўрганган, улар билан бирга ишлаб жуда кўп санъат асарларини яратган, ҳамда авлодлар ишини давом қилдириб кўплаб шогирдлар тайёрлаган. 1972 йилда унинг ташаббуси ила Хива шаҳрида очилган “Ёғоч ўймакорлик” гуруҳида ҳар йили ўнлаб ёшлар ўқиб-ўрганиб, қадимги Хоразм санъатини бугунги кунларимизгача асраб авайлаб келмоқдалар.

Хива шаҳри ёдгорликларидаги ўйма нақшли эшик, дарвоза, ўра (устун) ва ўра тош (устун таги)лардаги нақшларни таҳлил қилиб қаралса, уларнинг нақшларидан қайси юз йилликка мансуб эканлигини билиш мумкин. Чунки бу ўйма нақшлар бир-биридан нақши билан фарқ қилибгина қолмай, уларнинг кўпчилигида ишланган йили ва устанинг номи, Қуръон оятлари ва ҳадислар ҳамда алломаларни ибратли сўзлари битиларди.

Раҳматли Сапо ота Боғбеков шогирдларига шундай деб айтарди: - “Биз ишлаган буюмлар

бошқа мактабларниқидан тубдан фарқ қилади. Чунки бизлар нақшнинг энг кичик қисмларини ҳам ниҳоятда нозик қилиб ишлов берардик. Бухороликлар ва эронийларнинг асосий нақшларидан бири Тожиғул деб аталади. Хива нақшлари: - Мадохил, олмағул, битав нақш, айланма нақш, арқон, тирноқ ва хоказо. Буларнинг сони юздан зиёддир. Энг чиройли нақш икки қатлам, баъзан уч қатлам қилиб бажарилади. Хива усталари ҳеч қачон бир нақшни иккинчи марта такрорлашмаган ва бошқа устадан нусха олмаганлар. Шунинг учун ҳам ишлари ниҳоятда чиройли чиққан, ҳар бир ўйма нақш заминиди рамзий маъно яширинган бўлади, яна уста “ уста шогирд” масаласига тўхталиб, шогирд ҳунар ўрганиб устасини тан олмай ва устасини оқ фотиҳасини олмасдан ўзим устадан деб ғўдайса эл ўртасида бебурд бўлган, шогирдсиз устани эл орасида мевасиз дарахтга ўхшатишган”.

Ҳозирда усталарнинг авлодлари Машариф, Абдушариф, Хайитбой Боғбековлар, Рўзмат Отажонов, неваралари Қўзибой, Болтавой, Ҳурмат, Анвар, Ойбеклар, уларнинг шогирдлари Баҳром Одамбоев, Отаназар Исмоилов (1958-2006), Қуръонбой Исмоилов, Одамбой Машарипов, Комилжон, Қахрамон, Мақсуд, Орифжон, Бахтиёр Собиров, Илҳомбек, Эргашбек, Ҳамрожонлар ҳамда чевара шогирд Темурбек ота-боболарини, устозларини ишларини давом қилдириб, хивалик ёшларга бу ҳунарни сир-асрорларини асраб-авайлаб ўргатиб келмоқдалар.

Энг гўзал нақш ўймакорлиги Тошҳовли (1830-38) устун ва шипларида учрайди. Шиплар “ҳовузак” ва ўйма шаклда ишланган. Хивадаги Паҳлавон Маҳмуд, Саййид Алоуддин мақбаралари, Қўҳна Арк, карвонсарой, кўпгина мадрасалар, масжидлар устун, эшик ва дарвозалари ёғоч ўймакорлиги билан безатилган. Ҳозирда ҳам Хивада ёғоч ўймакорлиги ишлари давом қилдирилмоқда. Турли хил меъморчилик ва уй-рўзғор, безак буюмлар халқимиз ва сайёҳлар эътиборини тортиб келмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Булатов С. Ўзбек халқ амалий безак санъати. — Т., 1991
2. Ю.А.Рапопорт “Культура и искусство древнего Хорезма” Москва 1981.г
3. Atlas of Central Asian Artistik grafts and trades. Volume I. Uzbekistan. — Т.: Sharq, 1999.
4. Хоразм тарихий – маданий ёдгорликлари: ҳолати, таъмирлаш ва фойдаланиш мавзусидаги Республика илмий-амалий семинари материаллари. — Хива., 2003 йил.
5. Боғбеков Ҳ. Меморчилик обидалари қурилишида Хива наққошлик санъатининг аҳамияти. /“Хоразм тарихий – маданий ёдгорликлари: ҳолати, таъмирлаш ва фойдаланиш” мавзусидаги Республика илмий-амалий семинари материаллари. — Хива., 2003 йил.
6. Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. — Т.: Ўзбекистон, 1998.
7. Хива “Ичон қалъа” давлат музей кўрикхонаси фонди.
8. Қўзибой уста Сапаев билан суҳбат (наққошлик, ёғоч ўймакорлиги ҳақида).
9. Д.Бобожонов, М.Абдуллаев “Хоразм амалий санъат усталари” 2010 й.Хива.

УЎК 94

ХІХ АСР ИККИНЧИ ЯРМИ–ХХ АСР БОШЛАРИДА САМАРҚАНД ВИЛОЯТИДА САНИТАРИЯ ХИЗМАТИ ВА ЭМЛАШ ТАДБИРЛАРИ

Ж.Бўтаев, PhD, Аниқ ва ижтимоий фанлар университети, Тошкент

Аннотация. Мустамлака даврида Самарқанд вилояти ижтимоий ҳаётида бир қатор ислохотлар амалга оширилди. Хусусан, вилоят тиббиёт тизимининг муҳим йўналишлардан бири санитария ва эмлаш тадбирлари бўлган. Мақолада ХІХ аср иккинчи ярми–ХХ аср бошларида Россия империяси томонидан Самарқанд вилоятида санитария соҳасида ўтказилган ислохотлар, санитария ва эмлашга оид статистик маълумотлар, мазкур соҳалар билан боғлиқ ўша даврдаги муаммолар аниқланди. Шунингдек, ҳудуд Зарафшон округи ва кейинчалик Самарқанд вилояти деб номланган тарихий даврда ушбу соҳада империя маъмурияти томонидан амалга оширилган ўзгариш ҳамда янгиликлар таъсири баҳоланди. Шу билан биргаликда, эмлаш тадбирларига оид статистик маълумотлар қўшни вилоятлар билан таққосланган ҳолда кўриб чиқилди.

Калит сўзлар: вилоят, округ, империя, уезд, санитария, чечак, ирригация, дезинфекция, тиббий экспертиза, шифокор, губернатор.

Аннотация. В колониальный период в общественной жизни Самаркандской области был осуществлен ряд реформ. В частности, одним из важных направлений региональной медицинской системы были санитарно-профилактические и вакцинопрофилактические мероприятия. В статье реформы, проведенные Российской империей в области санитарии в Самаркандской области во второй половине 19 века - начале 20 века, статистические данные по санитарии и вакцинации, и проблемы, связанные с этими областями в то время были идентифицированы. Также было оценено влияние изменений и нововведений, осуществленных администрацией империи в этой области в исторический период под названием Зарафшанская область, а затем Самаркандская область. Кроме того, были рассмотрены статистические данные о деятельности по вакцинации в сравнении с соседними регионами.

Ключевые слова: провинция, округ, империя, уезд, санитария, оспа, орошение, дезинфекция, врачебная экспертиза, врач, губернатор. **Abstract.** During the colonial period, a number of reforms were carried out in the public life of the Samarkand region. In particular, one of the important areas of the regional medical system was sanitary and preventive measures. In the article, the reforms carried out by the Russian Empire in the field of sanitation in the Samarkand region in the second half of the 19th century - early 20th century, statistics on sanitation and vaccination, and the problems associated with these areas at that time were identified. The impact of the changes and innovations carried out by the administration of the empire in this area during the historical period called the Zarafshan region, and then the Samarkand region was also assessed. In addition, statistical data on vaccination activities were reviewed in comparison with neighboring regions.

Key words: province, district, empire, county, sanitation, smallpox, irrigation, disinfection, medical expertise, doctor, governor.

Кириш. Самарқанд вилояти Россия империяси томонидан истило қилинган вилоят соғлиқни сақлаш тизими соҳасида ҳам бир қатор ислохотлар амалга оширилди. Мазкур ислохотлар подшо ҳукуматининг ўлкада ўз ҳукмронлигини мустақамлаш ва таъсир доирасини кучайтиришдаги воситалардан бири сифатида хизмат қилган. Яъни, тиббиёт соҳасидаги тадбирлар ва янгиликларда ҳам асосий ўринда аҳоли соғлиғи эмас мустамлакачилик манфаатлари кўзланганини кўриш мумкин.

Мавзунинг долзарблиги ва ҳозирги ҳолати. 1868 йил “Зарафшон округини бошқаришнинг муваққат қоидалари” қабул қилинди. “Муваққат қоидалар” 5 та қисмдан иборат бўлган: 1. Маъмурий тузилиш; 2. Суд тузилиши; 3. Солиқлар, йиғимлар ва мажбуриятлар; 4. Даромадларнинг қирими ва чиқими, ҳисоблар ва жўнатилган пулларни юритиш; 5. Тиббиёт қисмининг тузилиши.

Мазкур “Муваққат қоидалар”да нинг 90-моддасига кўра округ ҳарбий-халқ бошқаруви хизматчилари, шунингдек, маҳаллий аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш учун ҳар бир бўлимга алоҳида шифокор тайинланиши, бўлимдаги шифокор вазифасини, тиббиёт ходимлари етишмаслиги боис, баталён шифокорларидан бири бажариши мумкинлиги (бунда унга штатга мувофиқ қўшимча маош тайинланади) ва бўлимдаги шифокорлар устидан назорат округ шифокорига (У бир вақтнинг ўзида Зарафшон округида жойлашган қўшинларнинг бош шифокори ҳам ҳисобланган) юкланиши белгилаб олинган [1].

Туман ва шаҳар шифокорлари зиммасига аҳолига тиббий ёрдам кўрсатиш, суд-тиббий экспертизадан ташқари ҳудудларда санитария назорати ва бошқа вазифалар ҳам юклатилган. Шаҳарларда бозорлар, кўчалар, хиёбонлар ва ҳоказоларнинг тозаллиги ҳамда санитария ҳолатини кузатиш маҳаллий шаҳар округи ва полиция бўлимларига юклатилган. Мазкур мансабдор шахслар ёлғиз ўзи ёки шифокор ва савдогарлар синфидан бўлган вакил билан биргаликда йилига бир неча марта ҳовлиларни, бозорларни, турли савдо ва саноат корхоналарини текширганлар ва уй эгалари томонидан санитария қоидалари бузилиш ҳолатлари аниқланса тузатишни талаб қилганлар. Аммо полиция расмийлари ҳамда шаҳар ва туман шифокорларининг шаҳарда доимий яшаш жойи бўлганлиги сабабли, озми-кўпми тўғри санитария назорати фақат ушбу шахсларнинг яшаш жойларида амалга оширилган.

Тажриба қисми. Минтақанинг кишлоқ аҳолиси, айниқса кўчманчи аҳолининг санитария масалалари муқаррар равишда ўзларига қолдирилган, чунки фуқаро шифокорлари ва полиция ходимларининг сони етарли эмаслиги сабабли ўлканинг юқори сиёсий маъмурияти шаҳарлардан ташқаридаги санитария ҳолатини кузатишининг имконияти деярли йўқ эди [2]. Шифокорлар томонидан маҳаллий кишлоқ маъмуриятига кўчалар ва ҳовлиларни тоза сақлашга, ариқлардаги сувнинг ва истеъмол маҳсулотларининг сифатли бўлиши масаласида тушунтириш ишлари олиб борилган. Маҳаллий аҳоли бундай кўрсатмаларни қанчалик оқилона ва сидқидилдан бажараётганини назорат қиладиган масъул шахс бўлмаган [3].

Вилоятда мавжуд бўлган терини қайта ишлаш, совун тайёрлаш ва бошқа турли хил маҳаллий корхоналар асосан қўлбола хўжалик хусусиятига эга бўлган. Заводларда махсус шифокорлар, шифохоналар ва шошилиш тиббий ёрдам бўлимлари мавжуд бўлмаган ва улар устидан санитария назорати шаҳар ва туман шифокорларига юклатилган. Кўпгина фабрикалар шаҳарлар ташқарисида жойлашган ва шунинг учун улар аҳолига катта зарар етказмаган. Заводларда касал бўлиб қолган ишчилар тиббий ёрдам учун шаҳар ва туман шифокорларига ёки ҳарбий шифокорларга мурожаат қилишган. Оғир касалликлар бўлса, ишчилар шаҳар касалхонасида ёки ҳарбий тиббий муассасада даволаниш учун жўнатилган [4].

Уезд шифокорлари аҳолини даволаш ишларидан ташқари суд-тиббий экспертиза хизматларини ҳам амалга оширган. Жумладан, 1889 йилда вилоят бўйича уезд ва шаҳар шифокорлари 106 та жасадни тиббий экспертиза қилган [5]. 1902 йилда Сирдарё, Самарқанд ва Фарғона вилоятларида уезд шифокорларининг вазифалари суд-тиббий ва тиббий-полиция бўлинмаларига раҳбарлик қилиш кераклиги белгилаб олинди [6]. 1914 йилда вилоятдаги суд-тиббий экспертиза актлари сони 603 та бўлиб, ҳудудлар кесимида қуйидагича бўлган: Самарқанд уездида 172 та, Каттақўрғон уездида 247 та, Жиззах уездида 43 та ва Хўжанд уездида 141 та [7]. Мазкур рақамлардан тиббий актлар сони 1914 йилга келиб 1889 йилдагига нисбатан деярли 6 бараварга яқин ортганлигини кўришимиз мумкин.

Империя томонидан шаҳар жойларда ичимлик сувлари орқали турли юқумли касалликлар тарқалишини олдини олиш мақсадида тадбирлар ўтказиб турилган. Жумладан, Ички Ишлар вазирилиги Бош тиббий бошқарма инспектори 1910 йил 4 ноябрда губернаторларга 1513-сонли циркуляр юбориб, империядаги санитар ҳолатни билиш учун 1911 йил 1 мартга қадар рўйхатга олиш карточкасини (52 та саволдан иборат) тўлдириб тақдим этишни сўраган. Бунда аҳолини ичимлик суви билан таъминлаш даражаси ва ичишга яроқсиз сувлар бор жойларни йўқ қилиш бўйича аниқ ва тўлиқ маълумот олиш мақсад қилинган [8].

Империя томонидан ўлка чегарасини кесиб ўтувчилар учун тиббий-санитар тартиб жорий этилган. Хусусан, Туркистон генерал-губернаторининг 1903 йил 5 июлдаги 174-сонли буйруғига биноан мусулмон-зиёратчилар учун ўрнатилган вақтинчалик қоидада Ҳажга кетаётган зиёратчилар портлар (Каспий ва Қора денгиз портлари) ва чегара пунктларида тиббий-санитар тозаликдан ўтиши ва қайтаётганда паспортидаги талонга ўтганлиги тўғрисида белги қўйдириш мажбурий белгилаб қўйилди. Чет элдан кириб келмоқчи бўлган мусулмонлар фақатгина империя Ички ишлар вазирлигининг рухсати билан порт ва чегара пунктларидан ҳамда тиббий-санитар назоратидан ўтиши мумкин бўлган [9].

Ўлкада юқумли касалликлар ривожланиши билан округ ва ҳарбий шифокорлар тегишли идоралар томонидан ушбу ҳудудларга инфекцияни йўқ қилиш, касал аҳолига тиббий ёрдам кўрсатиш, тегишли чораларни кўриш учун дори, дезинфекцияловчи воситалар, зарур маблағ билан таъминланган ҳолда фельдшерлар билан биргаликда юборилган ва етарли миқдорда таъминлаб турилган. Аҳолини турли юқумли касалликлардан ҳимоя қилиш ва эпидемия тарқалишининг олдини олиш мақсадида эмлаш тадбирлари ўтказиб турилган. Уезд ва шаҳар шифокорлари чечакка қарши эмлашни амалга ошириши ва бу жараёнга маҳаллий ёшларни жалб қилиши, уларга вилоятларнинг маблағлари ҳисобидан ушбу ишни ўргатиши шарт эди.

Аҳолини турли юқумли касалликлардан ҳимоя қилиш ва эпидемия тарқалишининг олдини олиш мақсадида эмлаш тадбирлари ўтказиб турилган. Эмлаш Туркистон ўлкасининг барча шаҳар ҳамда туманларида амалга оширилган, аммо бу борада ҳамма жойда ҳам бир хил муваффақиятга эришилмаган. Хусусан, Туркистон ўлкаси бўйича чечакка қарши эмланганлар

сони қуйидагича бўлган: 1883 йил – 30964, 1884 йил – 34213, 1885 йил – 35227, 1886 йил – 35989 [10]. Бу даврда Самарқанд вилояти бўйича эса, чечакка қарши эмланганлар миқдори қуйидагича бўлган: 1883 йил – 1580, 1884 йил – 955, 1885 йил – 2271, 1886 йил – 2204 [11]. Шунинг қайд этиш лозимки, 1883–1884 йилларда округнинг Тоғли туманларида чечакка қарши эмлаш тадбирлари ўтказилмаган ва 1885–1886 йиллардаги эмлаш жараёнларида эса округнинг Самарқанд ва Каттақўрғон бўлимлари билан таққослаганда охириги ўринда турган.

Самарқанд вилоятида бошқа вилоятлар билан таққослаганда чечакка қарши эмлаш даражаси паст бўлган. Шифокорларнинг фикрича, ушбу ҳудудларда чечакка қарши эмлашнинг суғурувчи ривожланишининг сабаби: 1) маҳаллий аҳолининг баъзилари чечакка қарши эмлашга етарлича ишонмаслиги; 2) эмловчиларнинг етишмаслиги; 3) баъзи ҳудудларнинг катта майдонни эгаллаганлиги; 4) аҳолининг кўп қисми кўчманчи турмуш тарзида яшаши; 5) уездлар атрофида чечакка қарши эмлаш учун қулай алоқа йўлларининг йўқлиги [12]. Мазкур сабаблар аҳолини турли эпидемик ҳолатлардан сақлаш учун эмлаш тадбирларини ўтказишга тўсиқ бўлган.

Вилоятдаги маҳаллий эмловчилар уезд ва шаҳар шифокорлари томонидан ўқитилиб, улар ҳар ойда шаҳар ва земство маблағлари ҳисобидан 15 рублгача ойлик олишган. Бундан ташқари улар турли мажбуриятлардан озод қилинган. Эмлаш ишлари билан маҳаллий эмловчилардан ташқари, фельдшерлар ҳамда баъзида уезд, шаҳар шифокорларининг ўзлари шуғулланишган [13].

Олинган натижалар таҳлили ва хулоса. XIX асрнинг иккинчи ярми–XX аср бошларида Самарқанд вилояти аҳоли ижтимоий таркиби ўзгариб, янги қатламлар вужудга келди, аҳоли сони кўпайиб борди ва янги миллатлар миллатлар кўчиб келди. Сиёсий бошқарув, иқтисодий ва маданий ҳаётдаги ислохотларлар туфайли аҳоли даволаниши, санитария тизими ва эмлаш тадбирларида янгиликлар кузатилди ҳамда асрий қадриятлар ўзгариб, империя манфаатларига мослаштирилди. Бу даврда замонавий тиббий хизмат тизими йўлга қўйилган бўлса ҳам, маҳаллий аҳоли замонавий тиббиёт ютуқларидан фойдаланиш имкониятидан фойдаланишдан табибларни мурожаат қилишни афзал кўришган.

Хуллас, вилоят истило қилингач санитария соҳасида қуйидаги ўзгаришлар содир бўлди: юқумли касалликларнинг олдини олиш ўлкада санитария назорати йўлга қўйилди; санитария назорати фақатгина империя маъмурияти мавжуд марказий шаҳарлар ва ҳудудларда йўлга қўйилиб, чекка жойлардаги аҳоли ўз ҳолича қолдирилди; эпидемиялар тарқалишини олдини олиш учун эмлаш тадбирлари амалга оширилди; тиббий кадрлар билан боғлиқ муаммо борлиги сабабли маҳаллий аҳоли орасидан ҳам эмловчилар тайёрлаш тизими ишлаб чиқилди; шифокорларга аҳолини даволашдан ташқари санитария назорати, тиббий экспертиза ва бошқа бир қатор вазифалар юклатилиши уларга беморларни сифатли даволашларига имкон бермади; империя томонидан шаҳар жойларда ичимлик сувлари орқали турли юқумли касалликлар тарқалишини олдини олиш мақсадида тадбирлар ўтказиб турилган; империя маъмурияти ўлка чегарасини кесиб ўтувчилар учун тиббий-санитар тартибни жорий этган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. ЎзМА И-22-фонд, 1-рўйхат, 3-йиғмажилд. 18-варақ.
2. ЎзМА И-1-фонд, 11-рўйхат, 616-иш, 17-варақ.
3. ЎзМА И-1-фонд, 11-рўйхат, 616-йиғма жилд, 18-варақ.
4. ЎзМА И-1-фонд, 11-рўйхат, 616-йиғма жилд, 24-варақ.
5. ЎзМА И-1-фонд, 11-рўйхат, 616-йиғма жилд, 44-варақ.
6. ЎзМА И-1-фонд, 27-рўйхат, 589-йиғма жилд, 2-варақ.
7. ЎзМА И-1-фонд, 12-рўйхат, 1877-йиғма жилд, 62-варақ.
8. ЎзМА И-18-фонд, 1-рўйхат, 11291-иш, 100-102-варақлар.
9. Положение об управлении Туркестанского края. – Ташкент: Типо-Литография В.М. Ильина, – 1903. Приложение. – С. 199-200.
10. ЎзМА И-1-фонд, 10-рўйхат, 2067-иш, 4-варақ.
11. ЎзМА И-1-фонд, 10-рўйхат, 2067-иш, 10-варақ.
12. ЎзМА И-1-фонд, 11-рўйхат, 616-иш, 26- варақ.
13. ЎзМА И-1-фонд, 11-рўйхат, 2067-иш, 133-134-варақлар.

ЎЗБЕКИСТОНДА ҲАРБИЙ КАДРЛАР ТАЙЁРЛАШ СОҲАСИДАГИ ИСЛОҲОТЛАРНИНГ ЗАРУРИЯТИ ВА АҲАМИЯТИ

**Ф.Р.Вохидов, мустақил изланувчи, Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги
университети, Тошкент**

Аннотация. Мазкур мақолада Ўзбекистонда ҳарбий кадрлар тайёрлаш йўналишида сўнги йилларда амалга оширилаётган ислоҳотлар ва уларнинг аҳамияти, ушбу соҳадаги ҳуқуқий механизмларнинг такомиллаштирилиши ҳамда таъкил этилаётган олий ҳарбий таълим муассасалари фаолияти ёритилган. Айниқса Ўзбекистонда жамоат хавфсизлигини таъминлаш тизимига кадрлар тайёрлашнинг зарурияти ва аҳамияти тўғрисида илмий-назарий хулосалар келтириб ўтилган.

Калит сўзлар: ҳарбий кадр, ҳарбий таълим, ҳарбий санъат, профессионал таълим, миллий армия, қуролли можаро, ички хавфсизлик, жамоат хавфсизлиги, жамоат тартиби, жамоат хавфсизлигини таъминлаш.

Аннотация. В данной статье рассматриваются реформы, проведенные за последние годы в области подготовки военнослужащих в Узбекистане, и их значение, совершенствование правовых механизмов в этой сфере и деятельность высших военных учебных заведений. Также представлены научно-теоретические выводы о необходимости и важности подготовки кадров в системе общественной безопасности Узбекистана.

Ключевые слова: военный персонал, военное образование, военное искусство, профессиональное образование, национальная армия, вооруженный конфликт, внутренняя безопасность, общественная безопасность, общественный порядок, обеспечение общественной безопасности.

Abstract. This article examines the reforms carried out in recent years in the field of military training in Uzbekistan, and their significance, the improvement of legal mechanisms in this area and the activities of higher military educational institutions. Scientific and theoretical conclusions about the necessity and importance of personnel training in the public security system of Uzbekistan are also presented.

Key words: military personnel, military education, military art, professional education, national army, military conflict, internal security, public safety, public order, ensuring public safety.

Жаҳонда рўй бераётган қуролли тўқнашувлар, турли қарама-қаршилик ва зиддиятлар Ер юзининг ҳар бир нуқтасига ўз таъсирини ўтказмоқда. Бугунги глобаллашув ва кескин рақобат даври, дунёнинг турли бурчакларида, жумладан, минтақамизда юз бераётган қуролли можаро ва қарама-қаршиликлар, янги таҳдид ва хатарлар олдимизга кечиктириб бўлмайдиган долзарб вазифаларни қўймоқда. Ана шундай ғоят масъулиятли вазиятда мамлакатимизда тинчлик ва осойишталикни, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларини қафолатлаш ва ҳимоя қилишда Қуролли Кучларимиз, хавфсизлик ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идораларни ўрни ва аҳамияти тобора ортиб бормоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига мурожаатномасида "...биз ёшларимизни ҳарбий-ватанпарварлик руҳида тарбиялаш, уларнинг она юртга меҳри ва садоқатини оширишга янада кўпроқ аҳамият беришимиз керак" деб таъкидлаб, энг бебаҳо олий неъмат – тинчлик ва осойишталикнинг қадрига етиш, оила, фарзандлар ва келгуси авлодларимиз бахту қамоли учун бу улуғ бойликни асраб-авайлаш ҳаётий муҳим зарурият аҳамиятга эгаллигига алоҳида аҳамият берди [1].

Бу ҳақиқатни ҳисобга олган ҳолда, мамлакатимиз мудофаа салоҳиятини янада мустаҳкамлаш ва Қуролли Кучларимиз қудратини ошириш Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегиясининг устувор йўналишларидан бири этиб белгиланди. Шунинг ҳисобга олган ҳолда ҳарбий хизматчилар, айниқса, командирлар таркибининг профессионал тайёргарлигини ошириш миллий армияни янада ривожлантиришнинг энг муҳим шарти бўлиб қолмоқда. Бу

эса мамлакатимизда ҳарбий кадрлар тайёрлаш масаласига сўнгги йилларда энг устувор вазифалардан бири сифатида эътибор қаратилаётгани билан изоҳланади.

Сўнгги йилларда дунёда кузатилаётган иқтисодий ва сиёсий инқирозлар, турли таҳдид ва зиддиятларли ҳолатлар, айрим мамлакатларда рўй бераётган оммавий тартибсизликлар ҳарбий кадрлар тайёрлаш тизимини сифат жиҳатдан такомиллаштиришни тақозо этмоқда. Шу нуқтаи-назардан мамлакатимизда аввало мазкур масаланинг ҳуқуқий механизмлари такомиллаштирилди ва замонавий шарт-шароитлар, талаб ва модернизация талабларидан келиб чиққан ҳолда ҳарбий кадрлар тайёрловчи муассасалар фаолияти такомиллаштирилмоқда.

2020 йил 22 октябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори билан мамлакатимизда аҳоли соғлиғини сақлаш ва яхшилашни таъминлайдиган самарали соғлиқни сақлаш тизимини яратиш, соғлом авлодни тарбиялаш учун зарур шарт-шароитларни шакллантириш давлат сиёсатининг устувор йўналиши ҳисобланганлигини эътиборга олган ҳолда Тошкент тиббиёт академияси ҳузуридаги Ҳарбий-тиббиёт факультети негизида Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлигининг юридик шахс мақомига эга бўлган Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари Ҳарбий тиббиёт академияси ташкил этилди [2]. Мазкур қарор ҳарбий тиббиёт мутахассисларининг узлуксиз касбий тайёргарлигини таъминлаш, уларнинг малакасини ошириш, кўникмаларини замонавий талабларга мослаштиришнинг амалий тизими жорий қилиш, қув жараёнида инновацион ишланмалар ва технологиялардан фойдаланиш сифатини ошириш ва ҳарбий хизматчилар ва уларнинг оила аъзоларига самарали тиббий ёрдам кўрсатилишини ташкил этиш тизимига замонавий усул ва ёндашувларни татбиқ қилиш ҳамда юқори малакали ҳарбий тиббиёт мутахассисларини тайёрлашга доир мавжуд муаммоларни олдини олишга хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Қуролли Кучлари Олий Бош Қўмондони Шавкат Мирзиёев Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари ташкил этилганлигининг 30 йиллиги ва Ватан химоячилари куни муносабати билан байрам табригида: “Ҳарбий хизматчилар, айниқса, командирлар таркибининг профессионал тайёргарлигини ошириш миллий армияни янада ривожлантиришнинг энг муҳим шarti бўлиб қолмоқда. Бу борада Қуролли Кучлар Бош штаби ҳамда ҳарбий округлар бошқарув аппаратлари офицерларини, бригада командирлари ва уларнинг ўринбосарларини ўқитиш бўйича Қуролли Кучлар академиясида жорий этилган янги тизимнинг юксак самарадорлигини таъминлашнинг долзарб вазифасидир. Шу муносабат билан ҳарбий таълим ва илм-фан тизимида бошланган ислохотларни изчил амалга ошириш, соҳа учун кадрлар тайёрлашда назарий ва амалиётни имкон қадар яқинлаштиришга алоҳида эътибор қаратиш лозим” [3].

Ўзбекистонда ҳарбий кадрлар тайёрлаш соҳасидаги ислохотлар, айниқса, охириги олти йил ичида жуда кенг миқёсда амалга оширилмоқда. Жумладан, Президентимизнинг “Жамоат хавфсизлигини таъминлаш соҳасида профессионал кадрларни тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорига кўра, Миллий гвардия Ҳарбий-техник институти Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги университети этиб қайта ташкил этилди. Қарорга кўра “Университет қуйидаги соҳалар учун малакали кадрларни мақсадли тайёрлашни амалга оширувчи базавий олий ҳарбий таълим ва илмий-тадқиқот муассасаси этиб белгиланадиган бўлди. Ички ишлар вазирлиги ва Миллий гвардия учун – жамоат хавфсизлигини таъминлаш соҳасининг тегишинча жамоат тартибини сақлаш, йўл ҳаракати хавфсизлиги ва паспорт тизими талабларини амалга ошириш йўналишларида;

Қуролли Кучлар ва бошқа ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар учун – ҳарбий дипломатия, юриспруденция ва иқтисодиёт ҳамда муҳандислик-техник, тарбиявий-психологик ва қўмондонлик-тактик фаолият соҳасида;

ўз қўриқлаш тузилмаларига эга бўлган давлат ва хўжалик бошқаруви органлари учун – қўриқлаш фаолиятини ташкил этиш ва амалга ошириш соҳасининг барча йўналишларида кадрлар тайёрланиши белгиланди [4].

Ҳозирги глобаллашув даврида, Ўзбекистонга минглаб сайёҳлар ташриф буюраётган вақтда замон талабларига мос билимга эга, камида иккита чет тилларини биладиган интеллектуал юқори кадрлар тайёрлаш зарурати туғилди. Шунинг ҳисобга олиб, қарорда жамоат тартибини сақлаш, йўл ҳаракати хавфсизлиги ва паспорт тизими талабларини амалга ошириш йўналишларида юқори малакали кадрлар билан таъминлашга киришилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ички Ишлар органлари учун профессионал кадрларни тайёрлашнинг сифат жиҳатидан янги тизимини жорий этиш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарорида ҳам кадрлар масаласига алоҳида тўхталиб, Ички ишлар органлари учун мутахассислар тайёрлашнинг мутлақо янги тизимини жорий этилди. Академиядаги таълим тизими кадрларни мақсадли касбий тайёрлашга қаратилади ҳамда биринчи курсдан бошлаб мутахассислик ва юридик фанларни ўқитиш, жанговар ва жисмоний жиҳатдан тайёрлаш чуқурлаштирилган ҳолда амалга ошириладиган бўлди [5]. Бунда таълим олаётган ҳар бир кадрларни юридик фанларни ўқитишдан асосий мақсад жамиятда қонун устиворлигини таъминлашдир. Бундан ташқари, Академиянинг бакалаврият дастури бўйича ўқитиш кундузги ва сиртқи таълим шаклларида ташкил этилди, шунингдек, уларга ўқишга қабул қилиш ички ишлар вазирининг ўринбосари раислигида ташкил этиладиган махсус касбий танлов ва очиқлик мезонлари асосида яқка тартибдаги суҳбат орқали амалга ошириладиган бўлди. Яқка тартибдаги суҳбат орқали қабул қилишдан кўзланган мақсад ҳарбий хизматчиларнинг интеллектуал, ахлоқий-руҳий, касбий ва жисмоний тайёргарлигини ҳар томонлама ўрганилиб, уларнинг муносибларини танлаб олиш ҳисобланади.

Бундан ташқари, Қуролли Кучлар тизимида янги соҳа ҳарбий тиббиёт мутахассисларни тайёрлаш амалиёти қўлланила бошланди. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президентининг “**Ҳарбий тиббиёт соҳасида кадрларни тайёрлашнинг сифат жиҳатидан янги тизимини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида**”ги қарорига кўра, Тошкент тиббиёт академияси ҳузуридаги Ҳарбий-тиббиёт факультети негизида Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлигининг юридик шахс мақомига эга бўлган Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари Ҳарбий тиббиёт академияси ташкил этиладиган бўлди. Ҳарбий тиббиёт мутахассисларининг узлуксиз касбий тайёргарлигини таъминлаш, уларнинг малакасини ошириш, кўникмаларини замонавий талабларга мослаштиришнинг амалий тизимини яратиш, ўқув жараёнида инновацион ишланмалар ва технологиялардан фойдаланишнинг паст даражада эканлиги оқибатида ҳарбий-тиббий кадрларни тайёрлаш ҳамда ҳарбий хизматчилар ва уларнинг оила аъзоларига самарали тиббий ёрдам кўрсатилишини ташкил этиш тизимига замонавий усул ва ёндашувларни татбиқ қилиш, фавқулодда ҳолатлар (вазиятлар) оқибатларини бартараф этишда иштирок этадиган ва ушбу йўналишда ташкилий-профилактика ишларни олиб борадиган юқори малакали ҳарбий тиббиёт мутахассисларини тайёрлашга алоҳида эътибор қаратиладиган бўлди [6].

2022 йил август охирида Мудофаа вазирлиги ва Туркия соғлиқни сақлаш университети ҳамкорлигида 1-ҳалқаро симпозиум ўтказилганда, мамлакатимиз-га амалий ташриф билан келган Туркия генерал-майори Дурмуш Айдемир юртимиздаги ҳарбий тиббиёт кадрларига юқори баҳо бериб, жумладан шундай деганди: - Марказий ҳарбий клиник госпитали ва тиббиёт академияси фаолияти билан танишиш давомида ходимларнинг ўз касбига бўлган иштиёқини кўриб, тўғриси, ҳайратландим. Шунда ўзимнинг талабалик даврим ёдимга тушди. Биз, шифокорлар Гиппократ қасамига содиқ қолган ҳолда инсонлар соғлиғи учун курашга тайёр туришимиз шарт. Сизнинг ўз касбингизга бўлган иштиёқингиз Ўзбекистон соғлиқни сақлаш соҳасидаги имкониятларини янада оширишга шароит яратиб беради” [7].

Ўзбекистондаги ҳарбий кадрлар тайёрлаш соҳасидаги ютуқлар хорижий давлатлардан кўплаб талабгорларнинг ортишига сабаб бўлди. Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлиги ва Миллий гвардиясининг олий ҳарбий таълим муассасаларида хорижий давлатлар ҳарбий кадрларини тайёрлаш ва ўқитиш тизимини жорий этиш бўйича махсус қарор қабул қилинди.

Унга кўра, Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлиги ҳамда Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг Мудофаа вазирлиги олий ҳарбий таълим муассасаларида (ОХТМ) Хорижий ҳарбий кадрлар билан ишлаш бўлими ташкил этилди. Хорижий ҳарбий кадрлар билан ишлаш бўлимининг асосий вазифалари этиб хорижий давлатлар ҳарбий кадрларини қабул қилиш, тайёрлаш ва битирув тадбирларини амалга ошириш;

ОХТМнинг илмий, ўқув-тарбиявий бўлинма-ларига тарбиявий ва ўқув-услугий ишларни ташкил этиш, назорат ва мониторинг қилишда кўмаклашиш; хорижий давлатлар ҳарбий кадрларини тайёрлашни ташкил этишнинг мазмуни, шакллари ва технологияларини такомиллаштириш мақсадида республиканинг бошқа соҳалардаги етакчи таълим муассасаларининг таркибий бўлинмалари билан ўзаро ҳамкорлик қилиш;

хорижий давлатлар ҳарбий кадрларининг Ўзбекистон шароитига мослашишида ҳар томонлама кўмаклашиш ва улар томонидан Ўзбекистон Республикаси қонунчилик ҳужжатларига амал қилинишининг назоратини таъминлаш; хорижий давлатлар ҳарбий кадрлари ва Ўзбекистон Республикаси ҳарбий хизматчилари ўртасида маданиятлараро алмашинув бўйича тадбирлар, шунингдек, маданий ва маънавий-маърифий ишларнинг сифатли ўтказилишини мувофиқлаштириш белгиланди [8].

Олий ҳарбий таълим муассасаларида хорижий ҳарбий кадрларга таълим бериш икки томонлама халқаро шартномаларга мувофиқ амалга оширилади. ОХТМда хорижий ҳарбий кадрлар учун йиллик қабул квоталари Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан белгиланади. Хорижий ҳарбий кадрларни ўқишга қабул қилиш Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлиги ва Миллий гвардиясига хорижий давлатларнинг мудофаа ва жамоат хавфсизлигини таъминлаш соҳасидаги ваколатли органлари тақдим этган мурожаатга асосан режалаштирилади. Хорижий давлатлар кесимидаги ҳар йилги квота, мутахассислик ва ўқитиш тури бўйича тақсимот Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлиги ва Миллий гвардияси томонидан Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Хавфсизлик кенгаши аппарати билан келишган ҳолда амалга оширилади.

Таълим муассасаларида хорижий ҳарбий кадрларга таълим бериш Ўзбекистон Республикаси давлат таълим стандартларига ҳамда Ўзбекистон Республикаси қонунчилик ҳужжатларига мувофиқ, битирувчилар ҳарбий-касбий тайёргарлигининг малака талабларига татбиқ этилган асосий таълим дастурлари асосида амалга оширилади. Хорижий ҳарбий кадрларга таълим бериш олий ҳарбий таълимнинг таълим дастурлари бўйича ўзбек ва рус тилида амалга оширилади. Бундан ташқари хорижий ҳарбий кадрларни ўзбек маданияти, урф-одатлари ва Ўзбекистон тарихи билан яқиндан таништириш асосий вазифалардан этиб белгиланди. Бунинг аҳамиятига тўхталадиган бўлсак, ўзбек тили ва маданиятини ёйиш орқали Ўзбекистоннинг жаҳондаги нуфузини янада кўтариш назарда тутилган.

Хулоса ўрнида алоҳида қайд этиш лозимки, халқимизнинг хавфсизлиги, тинчлиги ва осойишталигини сақлаш учун ҳарбий кадрлар тайёрлаш соҳасидаги ислохотлар жуда зарурдир. Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги университети, Ички ишлар Академиясида ҳарбий мутахассислар тайёрлашнинг мутлақо янги тизимини яратилди. Бундан ташқари Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари Ҳарбий тиббиёт академияси ҳамда Мудофаа вазирлиги олий ҳарбий таълим муассасаларида Хорижий ҳарбий кадрлар билан ишлаш бўлими ташкил этилиб, уларда юқори малакали ҳарбий кадрлар тайёрлана бошланди.

Амалга оширилаётган ислохотлар аввало мамлакат тинчлиги ва миллий армиянинг жанговар салоҳиятини янада ошириш, кўшинларни моддий-техник жиҳатдан мустаҳкамлаш билан бирга ҳарбий хизматчиларнинг ватанпарварлиги ва ватанга садоқатининг янада ошишига хизмат қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси. 2022 йил 20 декабрь. prezident.uz/uz/lists/view/5774 (охирги мурожаат 21.12.2022 й).
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори. Ҳарбий тиббиёт соҳасида кадрларни тайёрлашнинг сифат жиҳатидан янги тизимини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисидаги ПҚ-487-сон

Қарори.

2020 йил 22 октябрь. www.lex.uz

3. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари ташкил этилганлигининг 30 йиллиги ва Ватан химоячилари куни муносабати билан байрам табригида. 2022 йил 13 январ.

4. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Жамоат хавфсизлигини таъминлаш соҳасида профессионал кадрларни тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори. 2021 йил 15 апрель, ПҚ-5077-сон. www.lex.uz

5. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Ички ишлар органлари учун профессионал кадрларни тайёрлашнинг сифат жиҳатидан янги тизимини жорий этиш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори. 2021 йил 15 апрель, ПҚ-5076-сон. www.lex.uz

6. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Харбий тиббиёт соҳасида кадрларни тайёрлашнинг сифат жиҳатидан янги тизимини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори. 2020 йил 22 октябрь.(ПҚ-4870). www.lex.uz

7. “Ватанпарвар” журнали № 51. 2022 йил 23-декабр. 9-бет

8. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг “Ўзбекистон Республикаси мудофаа вазирлиги ва миллий гвардиясининг олий харбий таълим муассасаларида хорижий давлатлар харбий кадрларини тайёрлаш ва ўқитиш тизимини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида” Қарори. 2021 йил 20 сентябрь, ПҚ-5247-сон. www.lex.uz

УЎК 93/94

“АДАБУЛ МУФРАД” НИНГ НОДИР ҚЎЛЁЗМА НУСХАЛАРИ

Й.Исаев, илмий ходим, Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази, Самарқанд

Аннотация. Мақолада Имом Бухорийнинг ҳаёти, илмий мероси ва “Адабул муфрад” китобининг дунё кутубхоналарида сақланаётган нодир қўлёзма нусхаларининг қисқача қиёсий таҳлили баён қилинган.

Калит сўзлар: Имом Бухорий, Адабул муфрад, ҳадис, қўлёзма, хаттот, кутубхона, фонд, сатр, варақ.

Аннотация. В статье рассказывается о жизни, научном наследии имама Бухари и дается краткий сравнительный анализ редких рукописных экземпляров книги “Адабул муфрад”, хранящихся в мировых библиотеках.

Ключевые слова: Имам Бухари, Адабул муфрад, хадис, рукопись, каллиграф, библиотека, фонд, линия, лист.

Abstract. The article describes the life, scientific heritage of Imam Bukhari and a brief comparative analysis of rare manuscript copies of the book “Adabul mufrad” kept in world libraries.

Keywords: Imam Bukhari, Adabul mufrad, manuscript, hadith, calligraphy, library, fund, line, page.

Тарихдан маълумки, IX-XII асрлар ислом оламида илм-фан юксак даражада ривожланган. Шу боис бу асрлар илм-фан ривожининг олтин даври – Ислом Ренессанси деб эътироф этилган. Айнан ўша пайтлар давлат юритишдаги сиёсат тубдан ўзгариши билан бирга, илм-фаннинг турли соҳаларида юксак чўққилар забт этилган. Айниқса, тилшунослик, математика, астрономия, кимё, тиббиёт, ҳуқуқ, геодезия, география шунингдек, тафсир, ҳадис, калом ва фикҳ каби янги соҳаларга кизикиш кучайган. Натижада Муҳаммад Мусо Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Аҳмад Фарғоний, Абу Наср Форобий, Маҳмуд Замахшарий, Имом Термизий, Имом Мотуридий, Абу Муин Насафий, Юсуф Хос Ҳожиб, Маҳмуд Қошғарий каби юзлаб аждодларимиз серкирра истеъдод соҳиблари бўлиб етишган.

Алломаларнинг бу шонли рўйхатида машҳур муҳаддис ва мўътабар инсон Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Исмоил ибн Иброҳим ибн Бардазбех Бухорий алоҳида ўрин тутди. У 194/810 йили Бухорода таваллуд топган ва 256/870 йилда олтмиш ёшда Самарқанд яқинидаги Хартанг қишлоғида вафот этган.

Имом Бухорий дастлабки таълимни Бухоронинг Муҳаммад ибн Салом Пойкандий, Муҳаммад ибн Юсуф Пойкандий, Абдуллох ибн Муҳаммад Маснадий, Иброҳим ибн Ашъас каби йирик муҳаддисларидан олган. Аллома 210/825 йилда онаси ва Аҳмад исмли акаси билан ҳаж ибодатини адо этиш учун Макка шаҳрига йўл олади. Ҳаж мавсумидан сўнг онаси ва

акасини юртига кузатиб қўяди. Ўзи эса ўша ерда қолиб, Пайғамбаримиз Муҳаммад соллаллоху алайҳи васалламнинг ҳадисларини ўрганади ва жамлайди. Илм талабида қирқ йил мобайнида Балх, Найсобр, Рай, Бағдод, Куфа, Макка, Мадина, Восит, Дамашк, Асқалон, Ҳимс каби илм-фан ўчоғи ҳисобланган шаҳарларга сафар қилади.

Имом Бухорий ҳадис илмидаги тенгсиз хизматлари учун Имомуд дунё – Дунё имоми, Ҳофизул кабир – Улуғ хофиз, Амирул мўминин фил ҳадис – Ҳадис илмида мўминларнинг амири рутбаларига сазовор бўлган.

Имом Бухорий ўзидан бой илмий мерос қолдирган. Асарларининг аксарияти бизгача етиб келган. Манбаларда қуйидаги 24 та асари борлиги қайд этилган: “Жомиъус саҳиҳ”, “Адабул муфрад”, “Тарихул кабир”, “Тарихул авсат”, “Тарихус сағир”, “Китобуз зуафо”, “Китобус сунан фил фикҳ”, “Холқу афъолул ибод”, “Китобул куна”, “Қироату холфал имом”, “Китобул ҳиба”, “Рафъул ядайн фис солат”, “Биррул волидайн”, “Жомиъул кабир”, “Муснадул кабир”, “Тафсирул кабир”, “Китобул ашриба”, “Асомиус саҳоба”, “Китобул ваҳдон”, “Китобул мабсут”, “Китобул илал”, “Китобул фавоид”, “Китобул қазоёс саҳоба ват тобеъин” ва “Машийхатул Бухорий” номли асарлари шулар жумласидандир.

Имом Бухорий “Жомиъус саҳиҳ” китобини 16 йил давомида тасниф этган. Уни 97 китобга ажратиб, 7500 дан ортиқ саҳиҳ ҳадисни киритган (“Жомиъус саҳиҳ”даги ҳадисларнинг адади борасида турлича маълумотлар келтирилган. Баъзи манбаларда 7575 та, айримларида 7563 та, дейилган.). 78-китобни “Китобул адаб” деб номлаган. 128 бобга бўлинган бу китобда одоб-ахлоққа оид 256 та ҳадиси шарифни жамлаган. Кейинчалик аллома бу билан кифояланиб қолмай, мавзуни ўта муҳим ҳисоблагани боис, унга бағишлаб алоҳида китоб тасниф қилишни лозим кўрган. “Жомиъус саҳиҳ”нинг “Китобул адаб” қисмидаги ҳадисларга одоб-ахлоққа оид бошқаларини ҳам қўшиб, “Адабул муфрад” (“Одоблар хазинаси”) номли китобни ёзган. Имом Бухорий ўз одатига кўра, “Адабул муфрад”ни 644 бобга ажратиб, уларга одоб-ахлоқ ва ижтимоий масалаларга оид 1322 ҳадисни киритган.

Мазкур асар дунёнинг турли тилларига таржима қилинган. Унга жуда кўплаб шарҳлар ёзилган. Бу асар устида талай илмий тадқиқотлар олиб борилган. Асарнинг нодир қўлёзма нусхалари бир қанча хорижий давлатларнинг кутубхона ва архив фондларида сақланмоқда.

Жумладан:

Бирлашган Араб Амирликларининг Абу Даби шаҳридаги Ватан кутубхонасида инв. №3/193/5¹, Дубай шаҳридаги Жумъатул мажид маданий мерос марказида инв. №230986, №248360, №258143, №261721;

Германия Федератив Республикасининг Халле шаҳридаги Германия шарқшунослик жамияти кутубхонасида инв. №12;

Кувайт давлатининг Кувайт шаҳридаги Одоб ва қўлёзмалар факультети кутубхонасида инв. № 3 ب 148 مج., Кувайт унверситети кутубхонасида инв. №2142, №4675, №5354;

Ливан Республикасининг Байрут шаҳридаги Байрут университети кутубхонасида инв. №267, №918, №1058;

Миср Араб Республикасининг Қоҳира шаҳридаги Азҳар университети марказий кутубхонасида инв. №(466) 3778 рақам остида;

Саудия Арабистонининг Ар-Риёд шаҳридаги Марказий кутубхонада инв. №2142, Малик Абдулазиз кутубхонасида инв. №354 5/232, 2/825, Подшоҳ Файсал илмий тадқиқотлар ва исломшунослик маркази кутубхонасида инв. №1651-ف, 1-2781ف, 2072ف, 0354ف, 2-2781ف, Ар-Риёд университети кутубхонасида инв. №2142, Ар-Риёд кутубхонасида №287 ёки 387, Мадина шаҳридаги Ориф ҳикмат кутубхонасида инв. №1, Малик Сауд университети кутубхонасида инв. №2/1182 ف, Ҳарамул Маккий кутубхонасида инв. №824;

Сурия Араб Республикасининг Дамашк шаҳридаги Зоҳирия кутубхонасида инв. №84, №88, №95;

Туркия Республикасининг Файзуллоҳ Афанди кутубхонасида инв. №259/1, Ҳожи Маҳмуд Афанди кутубхонасида инв. №606, Измир кутубхонасида инв. №1030-002, Исмоил Ҳақкий кутубхонасида инв. №327;

Франция Республикасининг Страсбург шаҳридаги Страсбург миллий ва университет кутубхонасида инв. № 4306, №4319-4321 [1:108];

Ҳиндистон Республикасининг Патна шаҳридаги Банкипур Шарқ халқ кутубхонасида инв. №2/5, 370 рақамлар остида сақланмоқда.

Ҳозирги кунда мазкур қўлёзмалардан Подшоҳ Файсал илмий тадқиқотлар ва исломшунослик маркази кутубхонасидаги 5 та, Ҳарамул Маккий кутубхонасидаги 1 та, Малики Сауд университети кутубхонасидаги 1 та ва Ар-Риёд илмий кутубхонасидаги 1 та нусханинг электрон шакли (варианти) Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказининг электрон базасида сақланмоқда.

Куйида улардан баъзиларининг кодикологик таҳлилига қисқача тўхталиб ўтамиз.

Саудия Арабистонининг Подшоҳ Файсал илмий тадқиқотлар ва исломшунослик маркази кутубхонасида инв. №0354-ف рақам остида сақланаётган қўлёзма тўлиқ бўлиб, 165 варақдан иборат. Матн сатрлари 17 қаторни ташкил этади. Пойгири бор.

Асарнинг 1а варағида муҳр бўлиб, ундаги ёзувнинг мазмуни қуйидагича:

“Марҳум шайхулислом Саййид (Аҳмад) Орифбек Ҳикмат кутубхона вақфи...”

Муҳр ёнида:

كتاب الادب المفرد لأمير المؤمنين في الحديث الإمام الحافظ محمد بن اسمعيل البخاري
برويہ عنه احمد بن محمد بن الجليل البزار ...

“Ушбу “Адабул муфрад” китоби Имом Бухорийнинг шогирди Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Жалил Боззор томонидан ривоят қилинган.”

Бу нусха 1б варақдан басмала билан бошланган.

Асар боши:

باب قول الله تعالى ووصينا الانسان بوالديه حسنا...

Биринчи боб Аллоҳ таолонинг “ва инсонга ота-онасига яхшилик қилишни тавсия қилдик” деган қавли баёни билан бошланган.

Колофон 165б варақда бўлиб, унда кўчирилган сана қайд этилган.

فرغ منه كتابة في سادس ربيع الثاني سنة 1142 [2:165⁶]

“Ҳижрий 1142 йил рабиус-соний ойининг олтинчи (милодий 1729 йил октябрь ойининг йигирма саккизинчи) куни ёзиб тугатилди”.

Саудия Арабистонининг Ар-Риёд кутубхонасида №287 ёки №387 рақам остида сақланаётган қўлёзманинг муқовасига №287 рақами қўйилган. Кейинчалик қўйилган рақам эса №387 деб ёзилган. Асарнинг 1а, 2а, 145б, 146а варақларида унинг Ар-Риёд кутубхонасига тегишли эканини билдирувчи муҳрлар босилган бўлиб, уларда №287 рақам остида сақланаётгани қайд этилган.

Мазкур нусха ҳам тўлиқ бўлиб, 1а варағида асар номи ва муаллифининг исми шарифи келтирилган.

Қўлёзма 1б варақдан басмала билан бошланган. Матннинг сатрлари 18 қаторни ташкил этади. “Боб”, “ҳаддасана” ва “сана” каби сўзлар қизил сиёҳда ёзилган. Пойгири бор.

Асар Аллоҳ таолонинг

باب في قول الله عز وجل ووصينا الانسان بوالديه احسنا...

“ва инсонга ота-онасига яхшилик қилишни тавсия қилдик” деган қавли ҳақидаги биринчи боб билан бошланган.

Қўлёзма колофони 146б варақда бўлиб, унда хаттот номи ва кўчирилган санаси қайд этилган.

سنة 1278 من الهجرة ... تم يوم الاحد مضايًا شعبان ثلاثة ايام بقلم الفقير الحقير ... عبدالعزيز بن صالح الصيرامي غفر الله له و لوالديه و المسلمين ... [3:146⁶]

“Асар 1278 йил шаъбон ойининг 3 кунида хаттот Абдулазиз ибн Солиҳ Сайромий томонидан кўчириб тугатилган”.

Ар-Риёд шаҳридаги Марказий кутубхонада инв. №2142 рақам остида сақланаётган қўлёзма нусха 131 варақдан иборат. 1284/1867 йилда хаттот Муҳаммад ибн Зайд ибн Жассос томонидан насх хатида кўчирилган. Варақларининг ўлчами – 17х23 см. Матн сатрлари 21 қаторни ташкил этади. 1а варағида китоб ва муаллиф номлари келтирилган. Асар 1б варақдан

басмала билан бошланган. Матндаги “боб”, “ҳаддасана” ва “аҳбарана” каби сўзлар қизил сиёҳда ёзилган. Пойгири бор.

Асар Аллоҳ таолонинг

باب في قول الله عز وجل ووَصَّيْنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ إِحْسَانًا...

“ва инсонга ота-онасига яхшилик қилишни тавсия қилдик” деган қавли ҳақидаги биринчи боб билан бошланган.

Қўлёзма колофони 131а арабда бўлиб, хаттот номи ва кўчирилган санаси қайд этилган.
 آخره والحمد لله رب العالمين وحمدا كثيرا طيبا مباركا فيه غير مكفي ولا مودع ولا مستغنا عنه ربا كمل يوم الثلاثاء اخرج يوم
 من صفر من سنة 1284 على يد الفقير الى الله الحقير المقر بالذنب والتقصير عبده وابن عبده ومن لا عماله طرفة عين عن فضلى و
 رحمته محمد بن زيد بن جساس غفر الله و لوالده ... [4:131^a]

Унда асарни кўчириш ишлари 1284 йил сафар ойида (1867 йил июнь ойи) хаттот Муҳаммад ибн Зайд ибн Жассос томонидан якунига етказилгани келтирилган.

Мазкур нусхалар турли даврларда, бошқа-бошқа хаттотлар томонидан кўчирилгани боис, хати, ёзилиш услублари ва ҳажм жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади.

Хулоса қилиб айтганда, одоб-ахлоқ ва тарбиявий масалалар бўйича муҳим манба ҳисобланган Имом Бухорийнинг “Адабул муфрад” асари ёшларнинг имонли, этикодли, одоб-ахлоқли, тарбияли бўлиб улғайишида ва ватанпарварлик руҳида вояга етишида катта аҳамиятга эга. Мазкур қўлёзма нусхалар эса асарни таҳқиқ, тадқиқ ва таҳлил этишда тадқиқотчилар учун муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистонга оид хориждаги қўлёзма асарлар реестри. 1-том. –Т.: Тасвир нашриёт уйи. 2020. –Б.108.
2. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий. Адабул муфрад. Қўлёзма – Саудия Арабистонининг Подшоҳ Файсал илмий тадқиқотлар ва исломшунослик маркази кутубхонаси. №0354-ф. 165^b араб.
3. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий. Адабул муфрад. Қўлёзма – Ар-Риёд кутубхонаси №287 ёки №387. 146^b араб.
4. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий. Адабул муфрад. Қўлёзма – Ар-Риёд шаҳридаги Марказий кутубхонаси. №2142. 131^a араб.

УЎК 93/94

ЮСУФ САККОКИЙНИНГ “МИФТОХУ-Л-УЛУМ” АСАРИНИНГ ҚЎЛЁЗМА НУСХАЛАРИ ТАВСИФИ

Б.Х.Исмоилов, таянч докторант, Ўзбекистон Миллий университети, Тошкент

Аннотация. Юсуф Саккокийнинг “Мифтоҳу-л-улул” асари филологик асар бўлиб, уч қисмдан иборат улар: сарф (морфология), наҳв (синтаксис), балогат (маоний ва баён). Асарнинг учинчи боби энг маиҳур ва кенг тарқалган қисми бўлиб, унга бир неча шарҳлар ёзилди ва уни минглаб нусхаларда кўчирилди, асарнинг қўлёзма нусхаларидан биргина Туркиянинг ўзида 194 таси борлиги аниқланди. Юртимизда асар матний жиҳатдан ҳали тадқиқ этилмаган. Биз мазкур мақолада асарнинг битта қадимий қўлёзма нусхасини тавсиф этишга уриндик.

Калит сўзлар: Юсуф саккокий, Мифтоҳу-л-улул, қўлёзма, Нуру Османийя кутубхонаси, сарф, наҳв, балогат, маоний, баён.

Аннотация. Произведение Юсуфа Саккоки "Мифтоху-л-улул" представляет собой свой филологический труд, состоящий из трех частей: сарф (морфология), наҳв (синтаксис), балогат (значение и описание). Третья глава издания является наиболее известной и распространенной частью, содержит несколько комментариев и переписана тиражомом 1000 экземпляров, а в Турции установлено 194 экземпляра рукописи. Один В нашей стране произведение текстуально не изучено. В этой статье я постаралась описать один древний рукописный образец производства.

Ключевые слова: Юсуф Саккаки, Мифтоху-л-улул, рукопись, Библиотека Нуру Османия, сарф, наҳв, балогат, маоний, байон

Abstract: Meaning and description). The third chapter of the work is the most famous and widespread part, several commentaries were written on it and it was copied in thousands of copies, of the manuscript copies of the work, it was found that there are 194 of the manuscripts of the work

was found only in Turkey. In our country, the work has not been studied textually. We tried to describe one ancient manuscript copy of the work in this article.

Key words: Yusuf Sakkaki, Miftohu-l-ulum, manuscript, Nuru Osmaniyya Library, sarf, nahv, baloghat, maoniy, bayon.

Туркия Нуру Осмониййа Миллий Кутубхонасида 4478 - рақам остида сақланаётган нусха

Ушбу қўлёзма бошқа нусхаларга нисбатан тўлиқроқ бўлгани учун танлаб олинди. Унда биринчи, иккинчи ва учинчи бўлимлар ҳам мавжуд бундай нусхалар жуда кам учрайди, одатда биринчи ва иккинчи бўлимни алоҳида ва учинчи бўлимнинг ўзини алоҳида нусхаларда учратамиз. Асарнинг энг кўп тарқалгани ва энг машҳури учинчи бўлим шунинг учун бу каби нусхалар кам учрайди.

Мазкур қўлёзманинг ўлчами 29,5x17,5мм. бўлиб, ҳар бир саҳифа 17 сатрни ташкил қилади. Жами 226 варақдан иборат. Қўлёзма қачон кўчирилгани қайд этилмаган. Қўлёзманинг жилди қаттиқ картон қоғоздан иборат ва унинг устидан қизил чарм билан қопланган ва унинг олди томонида ҳам орқа томонида ҳам биттадан ўйма бодомча шаклда, гули бор. 16 - саҳифасида асарнинг инвентар рақами 4478 кўйилган дастлаб 4488 - инвентар рақам ёзилиб кейин ўчирилган, шу саҳифада вароқ сони ва неча устундан иборат эканлиги ҳам ёзилган. Шу саҳифанинг ўзида қора рангда катта печат босилиб унинг ичига *الحمد لله الذي هدانا لهذا وكنا لنهتدي* (Бизларни бу неъматларга йўллаган Зот -Оллоҳга ҳамду сано бўлғай. Агар бизни Оллоҳ ҳидоят қилмаганида ҳаргиз тўғри йўлни топа олмас эдик) деб ёзилган [1]. Ушбу печатнинг тагида султон ибн султон, султон Абулмакорим Усмонхон ибн султон Мустафохон томонидан вақф қилинганлиги ҳақида маълумот ёзилган. Бу ёзувнинг пасида эса кичкина муҳр бўлиб, унинг ичига араб ёзувида “латиф” деб ёзилган. Қўлёзмага кейинчалик қалам билан саҳифа номери кўйиб чиқилган. Қўлёзманинг 2а - саҳифасидан асосий матн чиройли тиниқ қора ёзувда насх хатида ёзилган. Баъзи ҳарфларга ҳаракат ҳам кўйилган. Матн атрофида ҳошиялар устин шаклда, ёнмачасига ва ҳатто матн ораларига ҳам кичик ёзувда ёзилган. 3а - саҳифасида катта қилиб қизил рангда муаллифнинг: “Китобимни Мифтоҳу - л -улуи деб номладим ва биринчи қисми Сарф илми, иккинчи қисми Нафв илми, учунчи қисми маоний ва баён илми деб номладим” деган [2]. Кейинги саҳифаларда ҳам фасллар, қисмлар ва бўлимлар қизил рангда ёзилган.

Сарф бўлими 4б саҳифадан бошланиб, 44б -саҳифада тугаган, ушбу саҳифа тўлмаган бўлсада наҳв бўлими янги 45а - саҳифадан бошланиб, 90б -саҳифада ниҳоясига етган, маъний ва баён эса 91а- саҳифадан бошланган ва 24б б - саҳифада ниҳоясига етган, ҳошиядаги ёзувлар ҳам айна шу саҳифадан бошлаб жуда кўпайган, бу эса 3-бўлимга кенгрок тўхталганини ва бу бўлим жуда мураккаб ёзилганини ҳамда унга шарҳ ва тушунтиришлар кераклигини англатади.

Қўлёзма матни бошида “бисмиллаҳир роҳманир роҳим” деб ёзилган. Матнлар чиройли ёзувда насх хатида ёзилган. Матн *قال مولانا الإمام الأعظم علامة الدنيا شيخ العرب والعجم محيى انواع الأدب منشئ علمي المعاني والبيان إمام أهل العدل والتوحيد مفيض انوار الحق قاهر أعداء الدين مقتدي إيمه الحقيق سلطان علماء التفسير حجة الله في الخلق سراج الملة والدين ذوا الفضائل والسعادات ابو يعقوب يوسف بن ابي بكر بن محمد بن علي السكاكي رضي الله عنه* (Мавлоно буюк устоз, дунё алломаси, араб ва ажам шайхи, адаб илмларини тирилтирувчи, маоний ва баён илмлари асосчиси, адолат ва тавҳид аҳлининг имоми, ҳақ нурларини таратувчи, дин душманлари устидан ғолиб, ҳақиқат имомларини эргаштирувчи, тафсир олимлари султони, махлуқотлар ичида Аллоҳнинг ҳужжати, миллат ва дин чироғи, фазилат ва саодат эгаси Абу Яъқуб Юсуф бин Аби Бакр бин Муҳаммад бин Али Ас-саккокий Аллоҳ ундан рози бўлсин айтади:) деб бошланади, ва Аллоҳга ҳамд ва Пайғамбарга саловат атгандан кейин амма баъд деб асар таркибига кирган илмларнинг турлари уларнинг кетма - кетлиги ва унинг мақсади ҳақида баён қилади [3]. Асар араб тили грамматикасининг барча илмларини қамраб олди ва бу соҳада энг афзал манбалардан бирига айланди. Асарни Саккокий уч қисмга бўлади.

1. Сарф илми;

2. Наҳв илми;
3. Баён ва маънолар илмлари;

Даставвал сарф илмига тўхталади ва бу сўз ясалиши билан шуғулланувчи илм эканини тушунтиради. Саккокий бу мавзулар доирасида сўзни ташкил қилувчи энг кичик бирлик ҳарфлар ҳақида баҳс юритиб, араб тилидаги ҳарфларни 29 та ҳарф бўлиб, уларни жарангли (ر ه الم الحروف) мажхур) ва жарангсизга (المهم الحروف) махмус) бўлади. Махмуд Замахшарий ҳам 29 та ҳарф эканлигини таъкидлаган эди. Саккокий ҳарфларни шидда, роҳова ва байнийя яъни портловчи, сирғалувчи ва мўътадил ҳарфларга бўлиб бу соҳада ҳам янгилик қилади, ундан аввал ҳарфлар фақат сирғалувчи ва портловчига ажратилган эди. Ва яна ҳарфларни ингичка, йўғонга ажратади. Сарф илмини уч боб, ўн тўққиз фасл, 14 бўлимга ажратган.

Саккокий наҳв илмини ҳам 3 қисмга исм, феъл ва ҳарфга бўлади ва уларнинг ҳар бирини алоҳида тушунтиради. У чуқур илмий қарашлари асосида ўзидан олдинги олимлар асарларида кузатилмаган ҳолат синтактик жараён сабабларини ўнта фаслда бирлаштирди. Уларнинг ҳар бирини оят, шеър байтлари билан далиллади бу эса у қанчалик чуқур илмга эга эканлигининг исботи ҳисобланади. Саккокий сарф ва наҳв илмларини ёритишда бирламчи манба бўлган Қуръони карим оятларини келтириши тилни қанчалик чуқур эгаллаганини исботлаб келади.

Саккокий шундан сунг 3 - бўлим маоний ва баён илмларини чуқур тушунтиради ва бир неча фасл, бўлим ва тармоқларга бўлади.

“Мифтоҳу-л-улум» асари ўн икки илмни ўз ичига қамраб олган ва бу билан мусулмон оламида жуда катта кашфиятни амалга оширган эди. Аввал бу каби барча илм тартибга солиниб яхлит сифатида тақдим қилинмаган эди.

Қўлэзманинг охирида. نستمد الله التوفيق تكملته قديم علم البيان بتوفيق الله المستعان. Аллоҳдан ўтган баён илмини мукамал қилишини ва мувоффақият беришини сўраймиз деб тугатган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Шайх Алоуддин Мансур Қуръони Азим мухтасар тафсири. -Т.: “Шарк”, 2019, -228 б.
2. “Мифтоҳу-л-улум” Нуру Османийя кутубхона қўлэзма нусхаси.Туркия.инв.4478. 2а-саҳифа.
3. “Мифтоҳу-л-улум” Нуру Османийя кутубхона қўлэзма нусхаси.Туркия.инв.4478. 2а-саҳифа.
- Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. Форсчадан А. Рустамов таржимаси.-Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.-Б.231
2. Аҳмад Тарозий. Фуну-л-балоға. Т.: Хазиана, 1996.-Б.212
3. Ан-Найм –ул-кабир. Арабча-ўзбекча луғат.-Н.: Наманган нашриёти, 2014. –Б.805.
- 4.Салимаҳон Рустамий. “Балоғат илмида лингвистик назариялар ва тил ходисаларининг ёритилиши монографияси”.-Т.: “Наврўз” нашриёти, 2017. Б.77
5. 621. ص. ابو يعقوب سوسف السكاكى. مفتاح العلوم. دار الكتب العلمية. بيروت. 1987.
6. 226. ص. ابو يعقوب سوسف السكاكى. مخطوطة مفتاح العلوم. مكتبة نور أثنائية.
7. حفني ناصف-محمد دياب-سلطان محمد-مصطفى تميم. دروس البلاغة شمس البراعة. مكتبة البشري. كراستي باكستان. 2009. 1430 م.
8. [http://www.shamela/ws](http://www.shamela.ws), ج. تاج العروس من ج. ابو الفيض المقلب بمرتضى البيدى

УДК 94(47).084

РОЛЬ МАШИННО-ТРАКТОРНЫХ СТАНЦИЙ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ КАРАКАЛПАКСТАНА В 1946-1950 ГОДЫ

*Е.Д.Мадреймов, преподаватель, Чимбайская районная специализированная школа
Агентства специализированных образовательных учреждений при Министерстве
дошкольного и школьного образования Республики Узбекистан, Чимбай*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qoraqalpog'istonda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini rivojlantirish chora-tadbirlarini amalga oshirishda mashina-traktor stansiyalarining o'rni haqida so'z boradi. Qo'l mehnati ustun bo'lgan qishloq xo'jaligi respublika iqtisodiyotida asosiy o'rinni egallaganligi ko'rsatilgan. Urushdan keyingi davrda ekin maydonlari qisqartirildi, dalalarni etishtirish yomonlashdi va mehnatga layoqatli aholi soni deyarli uchdan bir qismga kamaydi. 1950-yillarda mashina va traktor stantsiyalari nafaqat kolxoz tizimining moddiy-sanoat bazasini rivojlantirishning asosiy shakli, balki sovet partiya organlari tomonidan mafkuraviy nazorat ostida

edi. Ushbu yondashuv ularni kolxozlarni boshqarish uchun kuchli vositaga va natura shaklida to'lash orqali arzon qishloq xo'jaligi mahsulotlarini olish vositasiga aylantirdi.

Kalit so'zlar: mashina va traktor stantsiyalari, qishloq xo'jaligi, qo'l mehnati, ma'muriy-buyruqbozlik tizimi, ishlab chiqarish inqirozi.

Аннотация. В данной статье речь идет о роли машинно-тракторных станций в осуществлении мер по развитию сельскохозяйственного производства в Каракалпакстане. Указывается, что сельское хозяйство, где преобладал ручной труд, занимало основное место в экономике республики. В послевоенный период сократились посевные площади, ухудшилась обработка полей, почти на треть уменьшилось число трудоспособного населения. в 1950-е годы машинно-тракторные станции представляли собой основную форму развития не только материально-индустриальной базы колхозного строя, но и в идеологическом плане контролировались советско-партийными органами. Подобный подход превращала их в мощный инструмент командования колхозами и средством получения дешевых сельскохозяйственных продуктов через натуроплату.

Ключевые слова: машинно-тракторные станции, сельское хозяйство, ручной труд, административно-командная система, кризис производства.

Abstract. This article deals with the role of machine and tractor stations in the implementation of measures to develop agricultural production in Karakalpakstan. It is indicated that agriculture, where manual labor prevailed, occupied the main place in the economy of the republic. In the post-war period, the area under crops was reduced, the cultivation of fields worsened, and the number of able-bodied population decreased by almost a third. In the 1950s, machine and tractor stations were the main form of development not only of the material and industrial base of the collective farm system, but also ideologically controlled by Soviet party bodies. This approach turned them into a powerful tool for commanding collective farms and a means of obtaining cheap agricultural products through payment in kind.

Key words: machine and tractor stations, agriculture, manual labor, administrative-command system, production crisis.

19 сентября 1946 года ЦК ВКП(б) и СНК СССР приняли постановление «О мерах по ликвидации нарушений Устава сельскохозяйственных артелей в колхозах» [1]. В этом постановлении указывалось на нерациональное расходование трудодней, незаконное присвоение общественных земель колхозов, растрата колхозной собственности, нарушения демократических основ управления колхозами. Согласно постановлению значительно был сокращен административно-хозяйственный аппарат колхозов и совхозов. Намечался обмер приусадебных участков каждого хозяйства в колхозах и совхозах, ликвидации задолженностей производителей сельскохозяйственной продукции, запретить вышестоящим органам и ведомствам, а также их работникам требовать с них пшеницу, различную продукцию и денежные средства, восстановить демократические нормы руководства в колхозах.

Помимо того, на основе этого постановления выделялись дополнительные ассигнования для улучшения материально-технического оснащения сельского хозяйства, за перевыполнение плановых заданий по урожайности, по продуктивности скота вводилась дополнительная оплата, была налажена система подготовки и переподготовки кадров для сельского хозяйства, получили развитие машинно-тракторные станции (МТС), которые обслуживали колхозы и совхозы.

Этот период в истории нашей республики было периодом сложных социально-экономических и демографических изменений. Сельское хозяйство в Каракалпакстане занимало основное место в экономике республики, однако, послевоенный период сократились посевные площади, ухудшилась обработка полей, почти на треть уменьшилось число трудоспособного населения. На протяжении нескольких лет на село почти не поставлялась новая техника, основное производство сосредотачивалось в колхозах, где преобладал ручной труд.

В год завершения войны самоотверженный труд народа Каракалпакстана оказался недостаточным для выполнения планов по производству сельскохозяйственной продукции. Так, в 1945 году план по производству и сдачи хлопка-сырца государству выполнили только труженики Турткульского и Ходжейлийского районов, остальные остались в должниках. Выраженный на полях хлопок-сырец не превышал 9,7 центнеров с гектара [2]. Причин столь кризисных явлений общего состояния сельскохозяйственного производства было много, например, в хозяйствах в основном использовался ручной труд, механизмов почти не было, а также состояние ирригационных систем, не отвечавших требованиям времени. Проф. К.Сарыбаев указывает, что отсутствие водораспределительных сооружений приводило неравномерному распределению водных ресурсов: в некоторых местах часто случался перерасход воды, а в дальние районы вода так и не доходила [3]. Именно в 1945 году на окраинные земледельческие районы вода так и не поступила, а отсутствие тракторов в период посева вплоть до 1960-х годов в качестве тягловой силы использовались крупнорогатый скот, лошади и ослы.

В феврале 1947 года Пленум ЦК ВКП(б) рассмотрел вопрос «О мерах подъема сельского хозяйства в послевоенный период», где указывалось «улучшить руководство сельским хозяйством со стороны партийных и советских органов, Министерства сельского хозяйства СССР, Министерства совхозов СССР и их местных органов. Все руководство сельским хозяйством снизу доверху должно быть поднято на более высокий уровень, соответствующий огромным задачам, стоящим перед сельским хозяйством» Также подчеркивалась необходимость покончить с такими серьезными недостатками в руководстве сельским хозяйством, как отсутствие должной оперативности и запаздывание в подготовке и проведении сельскохозяйственных работ, с неправильным подходом к оценке работы колхозов, совхозов, МТС и районов по средним данным вместо дифференцированного подхода, дающего возможность видеть передовых и отстающих и подтягивать отстающих до уровня передовых» [4].

В условиях Каракалпакстана главными путями его подъема были определены: обеспечение села тракторами, сельскохозяйственными машинами и удобрениями, повышение культуры земледелия. Обращалось внимание на необходимость улучшения руководства агросферой экономики. Для осуществления намеченного плана был увеличен выпуск сельскохозяйственной техники. Велись работы по электрификации села. Принимались чрезвычайные меры по укреплению колхозно-совхозного производства. Но предпринятые меры не изменили тяжёлого положения в сельском хозяйстве. Колхозники были вынуждены жить за счёт личного подсобного хозяйства. Городские жители разбивали на колхозных землях сады и огороды.

Обеспечение аграрного сектора республики сельскохозяйственной техникой в этот период шло через МТС, которые выступали проводником технологического прогресса. Играв роль главной контролирующей и координирующей производственно-технической структуры, к тому же обладающей некоторыми политическими и управленческими полномочиями, МТС представляли собой основную форму развития материально-индустриальной базы колхозного строя. Однако, МТС сами остро нуждались в поддержке, поэтому советско-партийными органами было организовано шефство крупных городов и районов над сельскохозяйственным производством. Так, предприятия и ведомства города Нукуса в течение 1947-1950-х годов шефствовали над 116 колхозами, 7 МТС, обеспечивая их квалифицированными кадрами и техникой. Из других областей Узбекистана были присланы 9 инженеров, 33 тракториста, более 20 слесарей по ремонту сельхозмашин [5].

В то же время МТС являлись инструментом командования колхозами со стороны партийно-государственных органов, средством получения дешевых сельскохозяйственных продуктов через натуроплату. Их деятельность сужала возможности колхозов как кооперативных предприятий, лишала простых тружеников материальной заинтересованности в результатах своего труда. Вместо взаимовыгодного сотрудничества на основе хозрасчета взаимоотношения между МТС и колхозами строились на основе неэквивалентного обмена

результатами труда рабочих и крестьян, что тормозило рост колхозного производства. Такое положение складывалось в результате административно-командной системы управления колхозами, слабости товарно-денежных и хозрасчетных отношений между промышленным и аграрным секторами, существенной разницы в ценах на промышленную и сельскохозяйственную продукцию.

За годы войны новая сельскохозяйственная техника в Каракалпакстан не поступала, а большая часть имевшейся выработала свой ресурс и была изношена. Поэтому значительно (в два раза) возросла себестоимость услуг МТС, резко снизилась средняя выработка на один условный трактор и комбайн, уменьшился общий объем выполненных работ. Большинство МТС республики заканчивали хозяйственный год с убытками, с большим перерасходом горюче-смазочных материалов. Животноводство республики было не механизировано. В колхозном производстве не применялось электричество. Основная работа выполнялась вручную. Так, в постановлении Каракалпакского обкома партии от 7 мая 1947 года указывалось на значительное отставание культивационных работ по выращиванию хлопка, так как МТС не успевали отремонтировать технику. Обком партии указывал на необходимость окончания ремонтных работ и к 14 мая закончить работы по прикреплению культиваторов к тракторам [6].

Работа МТС на сельскохозяйственных работах во многом ограничивалась не только техническими причинами, но и географическими. Охват каждой МТС определенной территории исчислялся в нескольких десятках километрах. Тяжелые условия быта и труда, низкий уровень социальной сферы, ограничение приусадебных хозяйств сопровождалось обострением демографической ситуации на селе. Поэтому в 1948 году было решено активно привлекать на полевые работы простых людей. Так, в мае месяце в колхозное производство привлекли 50770 человек, летом на колхозных полях работали уже 81830 человек, из этого количества в хлопководстве работало 62338 человека. Указанный выше рост количества работающих колхозников произошёл за счет принуждения колхозников, так и ранее не работавших вернувшихся в колхозы [7]. Несмотря на относительно небольшое увеличение сельскохозяйственной техники, в частности, тракторов, в начале 1950-х годов в Каракалпакстане все еще в колхозах использовалась ручная работа. В этот период по республике насчитывалось 42579 хозяйств, из которых 31615 проживали в хуторах, 10654 хозяйства проживали в кишлаках и поселках. Некоторая часть сельского населения, недовольная тяжелым материальным положением, уходила в другие колхозы и районы. За 2-3 года откочевало из колхозов 1895 хозяйств и в пределах одного района поселилось 846 хозяйств, в колхозах других районов 579 хозяйств; выбыло за пределы республики 225 хозяйств; и трудоспособные члены из оставшихся 245-ти хозяйств работали вне колхозов [8].

МТС в этом процессе играл роль главной контролирующей и координирующей производственно-технической структуры, к тому же обладающей некоторыми политическими и управленческими полномочиями. В 1947 году активизировалась работа по идеологическому контролю, в аулы и кишлаки направлялись уполномоченные обкома партии – представители властных структур, учреждений и ведомств, располагавшихся в Нукусе. При МТС были созданы политотделы, его руководители являлись заместителями директора МТС по политико-идеологической работе. Им вменялось в обязанность всеми возможными способами обеспечить усиление партийного руководства в жизни МТС [9]. Это решение превращало МТС в мощный инструмент командования колхозами со стороны партийно-государственных органов, средством получения дешевых сельскохозяйственных продуктов через натуроплату. Их деятельность сужала возможности колхозов как кооперативных предприятий, лишала крестьян материальной заинтересованности в результатах своего труда. Вместо взаимовыгодного сотрудничества на основе хозрасчета взаимоотношения между МТС и колхозами строились на основе неэквивалентного обмена результатами труда рабочих и крестьян, что тормозило рост колхозного производства. Такое положение складывалось в результате административно-командной системы управления колхозами, слабости товарно-

денежных и хозяйственных отношений между промышленным и аграрным секторами, существенной разницы в ценах на промышленную и сельскохозяйственную продукцию.

Таким образом, к 1950- году государство увеличило посевы хлопка за счет сокращения посевов зерновых культур, также были сокращены приусадебные участки колхозников, которые являлись основным источником доходов. Под лозунгом восстановления и интенсификация сельскохозяйственного производства шла мобилизация всех трудовых ресурсов внеэкономическими, директивными методами, носившими жесткий, полувоенный характер. Колхозники часто выступали против администрирования, но в основном предпочитали скрытые, латентные формы борьбы за собственные интересы, избегая прямой конфронтации с руководством колхоза. Самыми распространенными из них и наиболее значимыми по последствиям были переезд в другое местожительство (часто в города) и экономический саботаж. Это наносило ощутимый ущерб колхозному производству и не ухудшало и без того тяжелое социальное положение самих дехкан.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Кызыл Каракалпакстан, 1946, 22 сентябрь.
2. Центральный государственный архив Республики Каракалпакстан (ЦГА РК), ф. Р-322, оп.2, д.585, л.7.
3. Сарыбаев К. История орошения Каракалпакстана. – Нукус, 1995. – С.230.
4. Постановление Пленума ЦК ВКП(б) «О мерах подъема сельского хозяйства в послевоенный период».
- 1947 год, февраль // <http://docs.historyrussia.org/ru/>
5. История Каракалпакской АССР. Том второй. – Ташкент, 1974. – С.276.
6. Кызыл Каракалпакстан, 1947, 13 май.
7. ЦГА РК, ф. Р-551, оп.6, д.756, л.62.
8. ЦГА РК, ф. Р-551.оп.6, д.756, л.129.
9. Кызыл Каракалпакстан, 1947, 17 май.

УЎК 94

ХИВА ХОНЛИГИНИНГ XVI-XVIII-АСРЛАРДАГИ РОССИЯ ДАВЛАТИ БИЛАН ДИПЛОМАТИК ВА САВДО МУНОСАБАТЛАРИДА ХУНАРМАНДЧИЛИК МАҲСУЛОТЛАРИНИНГ АҲАМИЯТИ ВА ЎРНИ

Ш.С.Матякубов, кичик илмий ходим, Хоразм Маъмун академияси, Хива

Аннотация. Мақолада муаллиф Хива хонлигининг XVI-XVIII-асрлардаги сиёсий ва иқтисодий ҳолати шунингдек Россия давлати билан дипломатик ва савдо муносабатларининг ўрнатилишида хунармандчилик маҳсулотларининг аҳамияти ва ўрни ҳақида маълумот беради.

Калит сўзлар: Ўрта Осиё, Хива хонлиги, Россия, Астрахан, Москва, Араб Муҳаммадхон, Исфандиёрхон, Абулғозихон, Анушахон, Шоҳ Ниёзхон, Пётр I, элчи, ёрлиқ, савдо-сотик, хунармандчилик маҳсулотлари, Бекович-Черкасский, Шерғозихон, ҳарбий ҳийла.

Аннотация. В статье автор приводит информацию о политическом и экономическом положении Хивинского ханства в XVI-XVIII вв., а также о значении и месте ремесленных изделий в установлении дипломатических и торговых отношений с Русским государством.

Ключевые слова: Средняя Азия, Хивинское ханство, Россия, Астрахань, Москва, Араб Мухаммад-хан, Исфандияр-хан, Абулгази-хан, Ануша-хан, Шах Ниёз-хан, Петр I, посол, ярлык, торговля, ремесленные изделия, Бекович-Черкасский, Шергази-хан, военная стратегия.

Abstract. In the article, the author provides information about the political and economic situation of the Khiva Khanate in the 16th-18th centuries, as well as the importance of craft products in the establishment of diplomatic and trade relations with the Russian state.

Keywords: Central Asia, Khiva Khanate, Russia, Astrakhan, Moscow, Arab Muhammad Khan, Isfandiyar Khan, Abulgazi Khan, Anusha Khan, Shah Niyoz Khan, Pyotr I, ambassador, label, trade, craft products, Bekovich-Cherkassky, Shergazi Khan, military strategy.

XVI – XVIII асрлар Ўрта Осиёда мураккаб сиёсий жараёнлар кечган давр ҳисобланади. Мустақил давлат сифатида ташкил топган Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари бу жараёнларда муҳим рол ўйнаган. Улар ўртасидаги қарама-қарши характерга эга муносабатлар, Ўрта Осиёнинг геосиёсий ҳолати хонликларнинг ташқи дипломатик ва савдо алоқаларида ҳам ўз аксини топган. Бу давлатлар минтақада кечган мураккаб сиёсий вазиятни турли йўллар, хусусан, ташқи алоқаларни мустаҳкамлаш орқали ҳал этишга ҳаракат қилганлар. XVI-асрларга келиб Хива хонлигининг Россия Давлати билан қадимги даврлардан буён давом этиб келаётган дипломатик ва савдо алоқаларининг тўхтаб қолиши хонлик манфаатларига катта зиён етказмоқда эди. Шу сабабли Хива хонлари Россиянинг Каспий-Волга бўйлари билан дипломатик ва савдо алоқаларини тиклашга жиддий ҳаракат қиларди. Хива 1556 йилда Бўжихон ўғли Дўстхон томонидан пойтахт этиб белгиланган бўлсада, мамлакат Араб Муҳаммадхон давридан бошлаб Хива хонлиги номини олган эди. 1558,1560 ва 1566-йилларда Хива хонлари Дўстхон ибн Бўжихон, шунингдек 1560 йилдан Хива тахтига келган Ҳожи Муҳаммадхон ибн Оқатой даврларида хонликдан тўрт маротаба элчилар Астраханга сўнг Москвага бориб қайтган эдилар. 1585 йил 11- ноябрда Хива хони Ҳожи Муҳаммадхон номидан Муҳаммадхўжа 13 кишидан иборат ҳамроҳлари билан Астрахан орқали Москвага борди. Манбаларда “XVI-асрдан бошлаб Москва давлатининг ривожланиши Хива хонлигида савдо фаолиятини жонланишига, Хиванинг Москва билан дипломатик алоқалар ўрнатишига олиб келди. 1557-йилдаёқ Астраханга Урганчдан савдогарлар ҳар-хил моллар олиб келишди. 1559-йилда Москвага Хива хонлиги элчилари келди. Шундан кейин 1583-1600 йиллар давомида Москвага уч маротаба Хива хонлиги элчилари ташриф буюрганлар”[1] дейилади. Шунингдек ”1585йил11-ноябрда Хива хони номидан Муҳаммадхўжа 13 кишидан иборат ҳамроҳлари билан Астрахан орқали Москвага борди. Россия подшоси Фёдор Ивановичга хунарамандчилик маҳсулотларидан олтин билан безатилган қилич, пичоқ ва эгар, катта чодир, шойи ва бошқа нарсаларни совға сифатида олиб келганди.Бундан ташқари шахсан элчининг ўзи подшоҳга олтин билан безатилган қилич, чиройли пичоқ, олтин билан сайқалланган эгар, газлама ва бошқа нарсаларни ҳам ҳадя этганди” [2]деб қайд этилади. Яна “Албатта хон ва элчи қандай бўлмасин савдо алоқаларини тиклаш учун қаттиқ ҳаракат қилишиб, кўплаб совғалар келтирганди. Элчи ўзининг ўғли, укаси ва жияни, 3 хизматкори, ошпаз ва дастурхончилари билан биргаликда 200 турли ранглардаги ипак матолар,100 тўп ипаксимон газлама ,2000та турли рангдаги зандони ва 10 пуд бўёқ сингари молларни олиб келганди, элчи молларни Москвага олиб бориш учун подшоҳдан 20 та от-арава берилишини илтимос қилади” [3]дейилган. Бу сўров албатта инобатга олинган. Хонлик элчиси 1585 йил декабрда подшоҳнинг Москвада Сибирни босиб олиниши шарафига уюштирилган зиёфатда қатнашган эди. У молларини Астрахан ва Москвада пуллайди ҳамда рус молларини сотиб олиб, вазифасини адо этади. ”1589 йил май ойида Хивадан элчи Қадир турли моллар билан келиб, эвазига 100 пуд мўм, 200 та чарм, 30 челақ вино, 40 та оқ пўстин шунингдек бу вақтларда Россияда урушларда асир олинган асирларни сотиш мумкин бўлганлиги боис, 10 нафар асирни харид қилишга рухсат сўради” [4] Академик Я.Ғуломов- “Араб Муҳаммадхон даврида марказни Хива шахрига кўчирганлар, шу даврдан бошлаб хонлик Хива хонлиги номини олди[5]”-деб ёзади. Яна бир манбада ҳам ” XVII-асрнинг бошларида Араб Муҳаммадхон даврида (1602-1623-йиллар) Хоразмда нисбатан сиёсий барқарорлик ўрнатилгач, Хива ҳақиқатан ҳам давлатнинг пойтахт шахрига айланди ” [6]дейилади. Араб Муҳаммадхон отаси Ҳожи Муҳаммадхон (Ҳожимхон)дан сўнг 1602 йилда Хива дорулсалтанатига хон бўлди.Хонлик даврида Араб Муҳаммадхон Каспий-Волга йўли орқали савдони кучайтириш зарурлигини яхши англаб, Россия давлати билан алоқаларни мустаҳкамлаш сиёсатини юритади. Араб Муҳаммадхон 1616 йилда Юсуп ҳожини элчи сифатида Россияга юборади. Элчи хон ёрлиғи билан Москвага етиб келган. Ёрлиқнинг мазмуни Хива хонининг Рус давлатига бўлган муносабати тўғрисида яхши тушунча беради. ”Подшоҳ,- деб ёзган эди Араб Муҳаммадхон - бизга ўз элчиларингни ёрлиғинг билан юборибсан ва мен сенинг ёрлиғини бажонидил олдим ва сенинг саломатлигингни эшитиб жуда хурсанд бўлдим. Сенинг ота-бобларинг ва бизнинг ота-бобларимиз- Урганч, Хоразм подшоҳлари билан яхши алоқада

бўлишиб, элчилар қатнаб турган ҳамда ҳар икки томонда бемалол савдо қилинган. Шунга ўхшаш ҳозирда ҳам сен улуғ подшоҳ биз билан яхши алоқа тут ва сен элчиларингни биз томонга юбориб тургинки, ўртамиздаги меҳр-муҳаббат янада ошсин” [7]. Араб Муҳаммадхон ва Михаил Фёдорович ўз даврида икки давлат ўртасидаги ўзаро алоқалар самарадорлигини оширишга ҳаракат қилганлар. Араб Муҳаммадхондан кейин унинг ўрнига тахтга келган Исфандиёрхон ҳам ўзининг Астрахан ҳокимига йўллаган хатида элчи ва ҳамроҳларини Москвага подшоҳ ҳузурига юборишни сўрайди. ”Исфандиёрхон подшоҳга битта зотли от, қоплон, йўлбарс, оқ ипак мато, Бухоро ўқ-ёйларини ўғли Саид Султон эса шахзода Алексей Михайловичга битта зотли от совға сифатида юборадилар. Бундай ишдан четда қолмаган элчи ҳам рус шахзодасига араб отини ҳадя қилади” [8] дейилади. XVI-асрнинг охири XVII-аср бошларига келиб Хоразмда ўзбек хонларининг ҳукмронлиги мустаҳкамлана бошлади. Мамлакатнинг иқтисодий ижтимоий ва сиёсий ҳаёти Амударё ўзанининг Каспийдан Орол денгизи томон ўзгариши натижасида жанубга силжийди. Бу ҳақда Хива хони ва тарихчи Абулғози Баҳодирхон ўзининг “Шажараи-турк” асарида “Биз дунёга келмасдин ўттиз йил илгари Аму суви Хост кинорасининг юқорисини Қора айғир тўқайи дерлар, ул ердин йўл ясаб оқиб, Тук қалъасина бориб, Сир тенгизина қўйган эркандур. Ул сабабдин Урганч чўл бўлибти” [9] деб ёзиб қолдирган. Булар сабаб хонлик маркази ҳисобланган Хива шахри сезиларли равишда ривожланди. Исфандиёрхондан кейин Хива тахтига келган Абулғози Баҳодирхон олий насаб ва тожу-тахт соҳиби бўлиб, хижрий сана 1022 йил асад буржи 15-раббӣ-ул- аввал ойида, милодий сана 1603-йилнинг 23-августиди Хоразм хонлиги пойтахти Урганчда дунёга келган бўлиб, ўзбек элининг қўнғирот уруғидандир. 1644 йилда хонлик тахтини эгаллаб, уни одилона бошқариб, хонликда қатъий ва мустаҳкам тартиб ўрнатишга эришган. Унинг ўзи бу ҳақда Шажараи-турк асарида “Асфандиёр ўлгандин бир йил сўнг Аму сувининг тенгизга қўйғон еринда, ул ерни Орол дерлар эрди, тарих хижрий минг тақи эллик тўртда қўй йилининг аввалинда фақирни хон қўтардилар” [10] деб ёзиб қолдиради. Унинг ҳукмдорлик даврида Хиванинг аҳамияти янада ошади. Абулғози ҳам 1646 йил 1-сентябрда Назир Нодиров исмли элчисини 8 киши билан Россияга жўнатади. Аммо уларга йўлда қароқчилар ҳужум қилишиб, 3 та ёрлиғ, 5 тўп ҳинд шойиси ва докаси, 5 тўп қора рангли духоба 4 дона йўлбарс териси 2 та қимматли тош 4 та зарҳалли белбоғ, 9 тўп ҳинд энли чити, 9 тўп ҳинд шойиси, 400 рангли зандони, 200 қизил рангли зандони, 90 тўп ипак мато, 100 икки қаватли зандони, 50 та белбоғ, 50 та олача, 9 та бухоро пичоғи, 1 пуд кишмиш майизи, 14 от, 5 пуд пахта ва бошқа молларни тартиб олганлар” [11]. Бунга жавобан Абулғози Хивага келган рус савдогарларини молларини босиб олишга кўрсатма берганлиги ҳақида гап сўзлар тарқалади. Бунга жавобан Астраҳандаги элчи ва савдогарларнинг моллари руслар томонидан бирма бир рўйхатга олинди, Россия ҳудудда савдо қилишлари тақиқланади. Аммо маълум вақт ўтгач, таланган моллар хиваликларнинг руслар томонидан хибсга олинган моллари ҳисобидан қоплашга қарор қилиниб, масала тинчлик йўли билан ҳал этилади. Рус савдогарларининг моллари ундирилиб, улар рози бўлишгандан кейин ҳар икки томоннинг ўзаро савдо алоқалари яна тикланади. Аслини олганда Хивада русларнинг моллари таланганлиги тўғрисидаги хабарлар уйдирмалиги аниқ эди, чунки Абулғози ўзи мамлакат ҳукмдори бўлиб туриб, ўзининг қўли остидаги пойтахтда рус савдогарларининг молларини босиб олиши ақл бовар қилмайдиган гап эканлиги ҳаммага маълум бўлган. Барибир бу ҳолат биров бўлсада ўзаро муносабатларга салбий таъсири бўлганлиги сабабли 1647 йил 24-июнда хонлик элчиси Амин Баҳодир Астраҳанга келганида руслар томонидан одатдаги тартибда кутиб олинмади. Умуман айтганда, хиваликларга муносабат ўзгарганлиги боис, элчига нисбатан муносабат яхши бўлмади ва элчи Москвага қўйилмайди. Бундан хабар топган Абулғозиҳон 1647 йил 14-декабрда чопар Шайх Бобони Астраҳанга жўнатади. Унинг бу элчи орқали юборган ёрлиғида ҳар икки давлат ўртасида дўстлик, элчилик ва савдо алоқаларини давом эттириш таклифи ўз аксини топган эди. Бу вақтда рус подшоҳи ғазабдан тушиб, Хива хонлиги билан савдо алоқаларини юргизишдан манфаатдор эди. Шу боис чопарга Москвага боришга рухсат этилади. Абулғозидан ўзидан кейин 1643 йилда тириклик пайтида тахтга ўтказган ўғли Анушахон томонидан 1667 йил 8-сентябрда юборилган элчи Пўлатқул

Рўзиевни Астраханда қабул қилинади. Шахсан императорнинг кўрсатмасига биноан элчининг хурмати ва кадр қиммати ўрнига қўйилади ва элчи подшоҳ Москвада Алексей Михайлович томонидан қабул қилинади. Кейинчалик Анушахон бошқа ҳукмдорларга ўхшаб рус подшоҳига жуда кўп миқдорда совға саломлар юборган лекин, 1673 йилда Россияда Степан Разин бошчилигидаги қўзғолон авжига чиққан эди ва бу қўзғолончилар элчилар карвонларига ҳам ҳужумлар қилишар эди. Россия худудида элчи ва унинг ҳамроҳлари қуролланган ҳолда қўзғолончилар билан уч соат давомида мардонавор жанг қилишади. Натижада Хиваликлар қўзғолончилардан 22 нафарини ўлдиришади, қўзғолончилар эса элчи ва ҳамроҳларидан 50-60 кишини ўлдириб, тирик қолган элчи ва унинг ҳамроҳлари қалтакланади ва мол мулки тортиб олингандан кейин элчи ва унинг ҳамроҳлари зўрға Москвага етиб борадилар ва подшоҳ Алексей Михайлович томонидан қабул қилинадилар. 1698 йилда Бухоро хони Субҳонқулихон томонидан Хива эгалланиб олингач, тахтга жияни Шоҳ Ниёзхонни ўтказди Шоҳниёзхон ўзининг халқи ва тахтга ўтказган Субҳонқулихонга ошкора равишда хоинлик қилиб, рус давлатига бўйсунушдек хом хаёлга борган. Шоҳ Ниёзхон Жўжихоннинг ўғли 1698 йилда тахтга чиқди ва 1702 йилгача жами 4 йил хонлик салтанатда ўтирди. У Оролликлар таъсиридан чиқиб уларни марказга бўйсундуриш мақсадида Россиядан мадад сўраб Пётр-I номига мактуб битиб, элчи юборади. 1700 йил 30-июнда ёзилган бу ёрлиғда Хоразм хонлиги худудларини Россияга қабул қилишни сўраган. Россия подшоҳи Пётр I бунга розилик билдириб, махсус фармон эълон қилинганлиги маълум қилинади. "Эндиликда,- дейилади унда, -сен Шоҳ Ниёзхон буюк ҳукмдор Пётр I га бўйсунган ҳолда, фидокорона хизмат қилишинг лозим. Ўз навбатида биз буюк подшоҳ ҳам содиқлигини инобатга оламиз ва меҳр-муҳаббат билан қўллаб қувватлаймиз. Сенинг ҳурмат ва кадр-қимматингни ўрнига қўйамиз. Сен юборган элчи бизнинг ҳузуримизда бўлиш бахтига муяссар бўлди" [12] аслини олганда бу ишлар халқ оммасининг ҳоҳиш иродаси бўлмай Шоҳ Ниёзхон бошлиқ бир гуруҳ шахсий манфаатларини кўзловчи амалдорларнинг ишлари эди. 1702 йилда Шоҳ Ниёзхон вафот этгач, унинг ўрнига Араб Муҳаммадхон тахтга ўтиради. Бу хон ҳам ўзаро савдо-сотикни давом эттириш зарурлигини англаб, Дўстбек Баҳодирни элчи сифатида Россияга юборади. Элчи 1703-йил 22-февралда 50 киши билан Астраханга етиб боради. Москвага келгандан кейин эса, элчи Б.Голицинга хат билан мурожаат қилиб, ўзаро савдо алоқаларни кучайтириш ва молларни йигирмадан бир бўлак бож олиш масаласини кўтаради. Араб Муҳаммадхоннинг Пётр-I ёзган ёрлиғида ўзаро дўстлик ва элчилик алоқаларини самарадорлигини ошириш ва Хива хонлигини Рус давлатининг таътилига олишни илтимос қилади. Пётр-I элчини қабул қилиб, бундан буён ҳам алоқаларни давом эттириш ҳамда хонликни Россиянинг таъбалигига олиниши ҳақида илтимосни қувватлашини билдиради. 1714 йилда Хивада Шерғозихон тахтга чиққанлигини билдириш ва савдо алоқаларини давом эттириш мақсадида элчи Аширбек Пётр - I олдига боради. "Элчи Шерғозихон номидан 2 зотли от, 5 та йўлбарс териси ва маймун ҳадя қилади. Элчи ҳам ўз номидан 5 тўп шойи, 27 қоракўл, 18 тўп бурмет матоси, 5 тўп ялтироқ газлама, 9 жуфт қўлқоп, 9 пичоқ совға қилади. Пётр-I томонидан элчи ва ҳамроҳлар жами 230 сўмлик савсар мўйналар билан тақдирланади" [13]. Пётр-I 1714 йилда Хива хонлигига Бекович-Черкасский бошчилигида қўшин юбориш тўғрисида фармон беради. Пётр-I Бекович Черкасский бошчилигидаги ҳарбий юришга катта эътибор бериб, 13 қисмдан иборат вазифаларни белгилайди. Бунга кўра, Бекович Черкасский Хива томон юриш қилиб, Амударё қирғоғида ҳарбий қалъа қуриши, Амударёни Каспий денгизи томон буриши ва Хива хонлигини рус давлати тобелигига ўтишига кўндириши лозим эди. Агар Хива хони рус давлати тобелигига ўтса, Бекович-Черкасский хоннинг кишилари билан бирга икки рус кишини Ёркентга олтин борлигини аниқлаш учун юбориши керак эди. Шунингдек Бекович-Черкасский зиммасига Хивадан Бухоро хонлигининг рус давлати тобелигига ўтиши масласини аниқлаш вазифаси ҳам юклатилган. Бекович-Черкасский зиммасига юклатилган вазифалар шу ҳақда гувоҳлик берадики, рус ҳукумати биринчи галда Хивани Россияга бўйсундиришни мақсад қилиб қўйган. Бекович-Черкасский бошчилигидаги кўп минг кишилиқ қўшин Хива хони Шерғозихон томонидан ҳарбий ҳийла йўли билан батамом қириб ташланган, Бекович-Черкасскийнинг боши танасидан жудо қилиниб, терисига сомон тиқилиб, боши

Бухоро амирига юборилган. Хива хонлигининг бу буюк ғалабаси рус давлатини, айниқса Пётр-Ининг ўзини ларзага солиб, ичини ўтдай куйдирди. Катта бир давлатнинг Хива хонлигидан шармандаларча мағлуб бўлиши Россиянинг жаҳон миқёсидаги шаънига доғ бўлиб тушганди. Пётр-I ўч олиш мақсадида яна қўшин юбориши мумкинлиги инобатга олиб Хива хонлигининг мудофаасини кучайтириш чора-тадбирлари кўрилди. Вақти соати етиб Пётр-I вафотидан кейин, ўзаро элчилик ва савдо- сотиқ алоқаларини тиклашга интилиш кўзга ташлана бошлади. Манбааларда “Янги тахтга ўтирган Пётр-II Хива хонлиги билан алоқаларнинг издан чиқиши Россияга катта зиён келтираётганлигини англаб, 1727 йил 19 сентябрда Хива ва Бухоро билан савдо алоқаларини тиклаш ҳақидаги махсус фармонга имзо чекди” [14] дейилади. Шу тариқа икки мамлакатнинг вақтинчалик узилиб қолган кўп йиллик алоқасини давом эттиришга имкон туғилади.

Хулоса қилиб айтганда XVI-аср бошларидан XVIII-асрнинг биринчи яримигача бўлган даврларда Хива хонлигининг Россия давлати билан олиб борган дипломатик ва савдо муносабатлари қизгин тус олганлигини билиш мумкин. Элчилар Россия билан савдо алоқаларини ўрнатилиши ва ривожланиши муҳим ўринни эгаллаганлар. Бу вақтларда Хива элчилари ниҳоятда узоқ ва табиий шароити оғир карвон йўлларини босиб, Астрахан орқали Москва ва Санкт-Петербургга қатнаб, икки давлат учун ўзаро манфаатли битим ва савдо шартномаларини имзолашга ҳаракат қилганлар. Кези келганда айтиш жоизки, ўзбек дипломатиясининг кўп асрлик тарихида Россия давлати билан элчилик ва савдо алоқалари шу даражада кенг қулоқ ёйганки, бунақа муносабатлар бошқа қўшни мамлакатлар мисолида бўлмаган. Шу нуқтаи-назардан қараганда, Россия ҳудудлари XVI-XVIII асрларда яъни қарийиб уч юз йиллар мобайнида Хива хонлиги учун тайёр маҳсулотлар бозори сифатида катта аҳамият касб этган. Ташқи савдони ўсиши ҳунармандчилик ва хом-ашё манбаи деҳқончиликни инқирозга учратмай муайян равишда ишлаб туришини таъминлашга боғлиқ эди, буларнинг эвазига эса минглаб қосиб ва ҳунармандлар иш ўринларига эга бўлган эдилар.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ:

1. Ўзбекистон халқлари тарихи. А. Асқаров таҳр остида. Т. Фан 1994й 2-жилд Б19
2. Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР (МИУТТ) Ленинград, 1932. стр. 99.
3. Ўша жойда
4. Ўша жойда 100 бетда.
5. Ғуламов Я. Хоразмнинг суғорилиш тарихи. -Тошкент. 1959. Б-207.
6. Ҳақимов А. Акилова К. Хива минг гумбаз шаҳри. Тошкент-1997й. Б.30
7. Материалы по истории Узбекской, Таджикской и Туркменской ССР (МИУТТ) Ленинград, 1932. стр. 129.
8. МИУТТ, 147 бет.
9. Абулғози Баҳодирхон. Шажараи-турк. -Тошкент. Чўлпон. 1992. Б-185
10. Абулғози Баҳодирхон. Шажараи-турк. -Тошкент. Чўлпон. 1992. Б-175.
11. Россия Фанлар Академияси Тарих институтининг Санкт-Петербургдаги бўлими архиви. ф. 178. Астрахан Маҳкамаси, 1-рўйхат, 1792-иш, 1-бет.
12. Россия Ташқи Ишлар вазирлиги архиви. Ф. Хива билан алоқа, 2-иш. 272-бет.
13. Россия Ташқи Ишлар вазирлиги архиви. Ф. Хива билан алоқа, 2-иш. 13-бет.
14. Россиянинг Санкт-Петербургдаги Марказий тарих архиви. Ф. 1329, 1404-рўйхат, Б-иш, 703-бет.

УЎК: 341.32(575.1)

НАВОИЙ ОБЛАСТИДА “ПАХТА ИШИ” ҚАТАҒОНИ: САВДО ХОДИМЛАРИНИНГ ИСКАНЖАГА ОЛИНИШИ ВА УНИНГ САЛБИЙ ОҚИБАТЛАРИ

Ж.А. Мустафоев, катта ўқитувчи, Навоий давлат педагогика институти, Навоий

Annotatsiya. Ушбу мақолада “Пахта иши” қатағони даврида тергов гуруҳи томонидан савдо ходимларини асосиз равишда қатагон қилиниши Навоий вилояти мисолида таҳлил қилинади.

Калим сўзлар: “Пахта иши”, қатагон сиёсати, савдо ходимлари, сохта айблов, тергов гуруҳи, порахўрлик, тухмат, фактларни сохталаштириш, қамоқ, ноқонуний тергов

Аннотация. В данной статье анализируются необоснованные репрессии сотрудников торговли следственной группой во время репрессий «Хлопковому делу» на примере Навоийской области.

Ключевые слова: «Хлопковое дела», репрессивная политика, сотрудников торговли, ложное обвинение, следственная группа, взяточничество, клевета, фальсификация фактов, лишение свободы, незаконное расследование.

Abstract. This article analyzes the unjustified repression of trade employees by the investigation team during the repression of the "Cotton affair" on the example of Navoi region.

Key words: "cotton affair", repressive policy, sales staff, false accusation, investigation team, bribery, slander, falsification of facts, imprisonment, illegal investigation.

Кириш. XX асрнинг 80-йилларида Марказнинг ташаббуси билан Ўзбекистонда умумий “Пахта иши” номи остида барча соҳаларни камраб олган қатағон сиёсати амалга оширилди. Ушбу қатағон сиёсати таъсирида бўлган республика прокуратураси, Ички ишлар министрлиги ҳамда ҳудудлардаги область партия қўмитаси бюроси ўзларининг йиғилишларида КПСС 28-съезди талабларидан келиб чиққан ҳолда область ҳуқуқ-тартибот идоралари фаолияти, кадрларни жойлаштириш ва тарбиялаш, социалистик қонун ва тартибни мустаҳкамлашда уларнинг масъулиятини ошириш масалаларини атрофлича кўриб борилган. Бу йиғилишларда айниқса, республикадаги савдо соҳасини алоҳида текшириш талабидан иборат бўлган масалалар тез-тез муҳокамага қўйилар эди. Ўзбекистонда ўтказилаётган қатағон сиёсатининг марказий қисмларида шубҳасиз савдо соҳаси турган.

Тадқиқот натижалари. “Пахта иши” қатағонининг бошида яъни, 1983 йил май ойида Бухоро шаҳар саноат моллари савдоси бошқармаси директори Ш.Қудратов, бир неча милиция мансабдорлари ва савдо ташкилоти бошлиқлари камалади[1]. Шоди Қудратовнинг хонадонидан умумий қиймати 4 миллион 443 минг рублдан ортиқ пул ва тилла буюмлар (6586 дона олтин танга)ни мусодара қилингани[2], Бухоро область матлуботчилар уюшмаси “Ромитан” матлубот жамиятининг собиқ раиси Усмон Аслоновнинг ҳайдовчиси Манур Каримовнинг уйида ўтказилган тинтув пайтида дипломат ичида 2000 дона 25 сўмлик алоҳида пачкаларда, 6-пачка 25 сўмлик, 300 дона 50 сўмлик, 4 блок 100 сўмлик, 72 дона 100 сўмлик пуллар жами бўлиб, 170900 сўм, алоҳида рўмолларга ўралган турли хил аёллар тақинчоқлари, 30 дона халтачаларга солинган олтин куми, 1897-1911 йилларда зарб этилган 970 дона шохона тилла тангалар мусодара қилиниши[3] тергов гуруҳини илҳомлантириб, исканжага олиш жараёнига яна жадал давом эттиришга киришишади.

Шунингдек, вилоят савдо ташкилотлари текширила бошланди. Область бўйича тергов органлари томонидан матлубот жамияти дўкон мудирлари, ошпазлари, маҳсулот тайёрловчилар, новвойлари, кассоблари, кассирлари, идора ходимларидан уч юзга яқини сўроққа чиқрилди. Айримларидан 4-5 мартадан тушунтириш хатлари ёздириб олинди. Кўпчилик ходимлар кечаси уйдан областдаги сўроқ хоналарига олиб кетилар, гоҳида тун ярмидан оққанида, гоҳида бир неча кундан кейин қўйиб юборилар эди. Тергов гуруҳи томонидан қўйилган тафтишчилар универсал магазинлар, савдо дўконлари, ошхона, буфет, новвойхоналарни текшириб кичик камчиликларни ҳам актга тушириб кетаверишган. 1986 йил 27 июнида Дўстлик байроғи газетасида “Ўзбекистон Компартияси область комитетида” номли расмий ахборот берилди. Унда “Савдодаги суниестемолчиликни йўқотиб, тартиб ўрнатайлик” номли мақолада давлат савдоси, матлубот кооперациясидаги хато камчиликлар, етишмовчиликлар ҳамда савдо раҳбарларига қаттиқ чоралар кўрилганлиги хусусида гап борган[4]. Жумладан, 1985 йилнинг ўзида Янгиработ матлубот жамиятидаги 7 та гўшт дўқонида сотувчилари нархни ногўри қўйиш туфайли қонунга хилоф равишда бир неча ўн минг сўм даромад қилганлиги қайд этилган[5]. Тергов гуруҳидан Болибек Қодиров, Собирбек Абдурахмонов, Рўзимурод Ботиров, Карим Ниёзов каби терговчилар матлубот жамиятларида қаттиқ текширув ва тергов жараёнларини амалга оширишади. 1986 йил май ойида Хатирчи район матлубот жамияти правленияси раиси Салоҳиддин Солиев касалхонада ётган вақтида тергов гуруҳи бошлиқларидан бири Н.Иванов келиб, марказдан келган терговчилардан бири

ўзини таништириб, сўроқ қилмоқчи эканлигини аммо бетоб бўлганлиги учун, касалхонадан чиқиши билан Тошкентга республика прокуратурасига боришини тайинлаб, чақириқ қоғозини бериб кетади. Республика прокуратурасидаги тергов жараёнида Н.Иванов С.Солиевдан юқори даражадаги раҳбарларга қанча пора бериб турганлиги, шунингдек, Волга машинасини олиш учун Навоий область ижроқўми У.Асадовга қарда, қанча пора берганлигини сўраб қаттиқ азоб беради[6].

1986 йил 16 октябрда ўз аризасига биноан ишдан бўшаган С.Солиевни райком бюросида уни партия сафидан ўчириш ҳақида қарор қабул қилдиришади. Бундан ташқари вилоят ва туманлардан келган майор Болибек Қодиров бошчилигидаги 12 нафар ОБХСС ходимлари томонидан Хатирчи райони матлубот жамиятига қарашли универмагнинг ҳамма бўлимлари, омбор ва айрим дўконларни муҳрлаб, ҳисоботларни олиб тафтиш ишларини бошлаб юборишади. Улар савдо мудирлари, ходимларини юқорига нима бергансан, қанча бергансан деб сўроқ қилишади. Ҳатто айрим савдо ходимларини вилоят ички ишлар бошқармасига чақириб, айтганларимиздек қилиб ёзиб бермасанг, ҳозир пастга тушириб, қамоққа тикамиз деб кўрқитишади, қаттиқ ҳақорат қилиб, руҳий ва жисмоний азоб беришган.

1985 йил 1 мартда Қурбонов қўлга олинishi билан унинг биринчи ўринбосари Рустам Ибрагимов ҳам терговга тортиб, қанча бериб савдо бўлимининг бошлиғи бўлгансан, вилоятнинг юқори даражадаги амалдорларига қанча пора бериб турардинг, ўзинг ёзиб, шунда сенга ҳеч нарса қилмаймиз, аксинча бўлса, қаматиб йўқотиб юборамиз дея қаттиқ зуғум қилаверганидан 9 март куни юрак касаллигидан вафот этади. Тергов гуруҳи раҳбарларидан Н.Ивановнинг ўзи Х.Қурбоновни қаттиқ сўроқ қилиб, юқори даражада турувчи мансабдорларга пора берганлиги ҳақида кўрсатма бериш талабини қўяди. Х.Қурбонов масаласида область ижроия қўмитаси раиси У.Асадов, Навоий область матлубот жамияти раиси М.Намозов ҳам терговга чақирилади. М.Намозовни обком йиғилишида партиядан ўчиришади. Ўтказилган кучли тайзиқлар ортидан совет тузумининг шафқатсиз сиёсатидан норози бўлиб, ўзининг сўнгги сўзи сифатида сўзларни қоғозга туширган ва ғижимлаб ташлаган, яна ёзган яна ғижимлаб ташлаб, ниҳоясида “терговчилар мени ниҳоят даражада азоб беришди, мени мажбур қилишмоқчи бўлдилар, менинг ҳеч қандай гуноҳим йўқ” дея сўнгги сўзларини битади[9].

Гдлянчилар қўлида қўғирчоқ бўлишни хоҳламаган ва ўзининг пок виждонини қаттол терговчиларнинг қўли билан булғашни истамаган Навоий область матлубот жамияти раиси М.Намозов хизмат хонасида ўз жонига қасд қилиб мавжуд тузумнинг қурбонига айланади. Ваҳоланки, бу вақтда М.Намозовни ҳибсга олиш учун унинг кабинетига кирганида улар кутмаган манзарага дуч келишади ва тузумга қарши ёзилган фактлар зудлик билан жойида терговчилар томонидан йўқ қилинади[10]. Айни бу жараён ўзига хос исён эди! Адолатсизликка, ҳақсизликка, ҳуқуқсизликка, қонунбузарликка қарши, Қизил империянинг бадбўй сиёсатига қарши исён эди! Қолаверса, ўша пайтда республиканинг тепасида турганларнинг бедодликларга томошабингина бўлиб қолмай, Марказдан кадр сўраб қатағонга ташаббускорлик кўрсатиш, сўнг уни чапак чалиб кузатиб ўтириш кайфиятига қарши қалб галаёни эди![11].

1985 йил 20 июнда Навоий вилояти судининг ҳукми билан Х.Қурбонов 12 йил муддатга озодликдан маҳрум қилинади[12]. Мазкур ишда “жабрланувчи” сифатида қатнашган Навоий район Қ.Қаршиев кўчаси 37-уйда яшовчи Хосият Шаропованинг виждони қийналиб Ўзбекистон ССР Олий Советига ариза ёзиб мурожаат қилади. У аризасида тан олиб ёзишича, 1985 йил январь ойида меҳнат таътилига чиқаётиб магазинни топшириш вақтида 70 минг сўмлик товар қайтди. Бундан хабар топган район ички ишлар БХСС ходими Собирбек Абдурахмонов “агар Қурбоновни пора билан ушлаб бермасанг сени қаматамиз” деб кўрқитди. Мен кўрққанимдан ўз жоним ширин кўриниб, унинг ўзи кабинетида йўқлигидан фойдаланиб, 1985 йил 1 март куни столининг тортмасига 1000 сўм пулни қўйиб чиққанимдан кейин коридорда энди келаётган Қурбонов мени чақирсада қарамасдан кетдим. Чунки, БХСС ходимлари қараб турган эди ва улар пулни қўйганингдан кейин ҳеч кимга гапирмасдан чиқиб кетасан деб топшириқ берган эди. Буни Қурбонов билмас эди. Шу вақтдаёқ Қурбоновни БХСС

ходимлари кабинетига олиб кириб, “сен пора олгансан” деб айблаб 12 йилга қаматиб юборади. Ҳақиқатда Қурбонов Халим мендан пора сўраган ҳам, олган ҳам эмас, аксинча магазиндан қайтган товарларни бошқа магазинларга тарқатишга ёрдам берган эди дея ҳақиқатни тан олиб[13], ушбу иш гдлянчилар томонидан уларнинг гумаштаси С.Абдурахмонов томонидан уюштирилганлигини рўйи рост очиб ташлайди.

Юқоридан чизилган схема бўйича олиб борилаётган бу тизимли ишлар шунчалар қудратли эдики, бир хат билан энди Қурбоновнинг тақдирини ўзгартириб бўлмас, ғишт қолипдан кўчган эди. Бу вақтда Х.Шарапованинг бу хатига инобатга олиб, Қурбоновни ҳимоя қиладиган мард топилмас эди. Бу хатдан хабар топган гдлянчилар зудлик билан Шараповага тайзиқ ўтказишиб, хатига нисбатан раддия беришига эришадилар.

Хулоса. Хулоса қилиб айтганда Марказ ташаббуси билан Ўзбекистонда амалга оширилган қатағон сиёсати барча соҳалар қатори савдо тизимида фаолият юритаётган малакали мутахассисларни ўз исканжасига олиб, катта миқдордаги ўғрилиқ, товламачилиқ, порахўрлик каби сохта айбловларни қўйиб, ноқонуний тарзда тергов олиб борди. Оқибатда айбланувчилар ҳам жисмоний, ҳам руҳий азобларга дучор бўлишди. Бундан ташқари уларнинг оила аъзолари, яқинлари ҳам тергов жараёнига тортилиб, азоб уқубатларга гирифтор қилишди. Ўтган асрнинг 80-йилларида советлар томонидан ўтказилган қатағон сиёсати ўзбек халқининг қалбида ўчмас бир жароҳат бўлиб қолди.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Раззоков Ф. Шароф Рашидов: ҳаёт ва мамот - Тошкент: «O'zbekiston» НМИУ, 2020. – Б.452
2. ЎзМА, Р.фонд- 2454, 6-рўйхат, 6480-иш, 8-варақ
3. ЎзМА, Р.фонд- 1714, 10-рўйхат, 3746-иш, 52-варақ
4. “Савдодаги суиистеъмолчиликни йўқотиб, тартиб ўрнатайлик” //Дўстлик байроғи, 1986 йил 27 июнь
5. Солиев С. Умр савдоси:Воқеий қисса.-Т.: Ғафур Ғулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992.- Б.110
6. Ковалев А. Палахмондан отилган ўқ.//Қишлоқ ҳақиқати, 1988 йил 29 апрель; «Давайте устраним торговые злоупотребления и наведем порядок»//Знамя дружбы, 10 июня 1987
7. Навоий вилоят суди жиноят ишлари бўйича туман, шаҳар судларининг идоравий архиви. 23026-рақамли жиноят иши.1 том. 127-варақ.
8. Ж.Мустафоевнинг Кармана шаҳрида яшовчи Садриддин Зайниддинов билан суҳбатдан олинган.10.09.2022 йил
9. Ж.Мустафоевнинг Кармана туманида яшовчи Саъдулло Шаропов билан суҳбатидан олинган. 6.09.2022

УЎК 904

ҚУЙИ ЗАРАФШОН ВОҲАСИНИНГ АНТИК ВА ИЛК ЎРТА АСРЛАР ДАВРИ АНТРОПОГЕН ЛАНДШАФТИ (археологик таҳлил)

А.Т.Очилов, доц., PhD, Бухоро давлат университети, Бухоро

Аннотация. Ушбу мақолада Бухоро воҳасининг антин ва илк ўрта асрлар даврига доир археологик ёдгорликларда олиб борилган тадқиқотлар таснифига доир қисқача фикрлар илмий адабиётларда келтирилган маълумотлар ва муаллифнинг шахсий тадқиқотлари юзасидан таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Бухоро воҳаси, антик даври, илк ўрта асрлар даври, археологик тадқиқотлар, моддий маданият.

Аннотация. В данной статье анализируются краткие мысли о классификации исследований, проведенных в археологических памятниках Бухарского оазиса от Антина и раннего Средневековья на основе сведений, представленных в научной литературе, и личных исследований автора.

Ключевые слова: Бухарский оазис, древность, раннее средневековье, археологические исследования, материальная культура.

Abstract. In this article, brief thoughts on the classification of the research conducted in the archeological monuments of the Bukhara oasis from Antin and the early Middle Ages are analyzed based on the information presented in the scientific literature and the author's personal research.

Key words: *Bukhara oasis, antiquity, early medieval period, archaeological research, material culture.*

Кириш. Моддий-маданият ашёлар Бухоро воҳасида антик ва илк ўрта аср даврида тарихий жараёнлар бир қанча шиддатли кечганини кўрсатади. Воҳа шу даврдан бошлаб Ўрта Осиёдаги йирик тарихий-маданий ўлкалардан бирига айланиб, умумбашарият маданиятига қўшган муносиб ҳиссаси туфайли жаҳон тарихида ўчмас из қолдира бошлади. Бухоро воҳасида илк ўрта асрлар даври археологияси масаласини биринчи марта тадқиқотчи Л.А.Зимин томонидан кўтарилган. Л.А.Зиминнинг илк ўрта асрлар даврини умумий тарзда таърифлаб бера олди. Шу билан бирга ушбу даврлаштириш айрим камчиликлардан ҳоли эмас, булар қаторига материаллар камчилиги оқибатида вужудга келган схематизмни келтириб ўтиш мумкин. Шунга қарамай у Бухоро воҳасининг тарихида биринчи бор илк ўрта асрлар комплексини алоҳида кўрсатиб уни ўрганишни бошлаб берди[3].

Бухоро воҳасининг тадқиқотчилари Якубовский [4], В.А.Шишкин [5] каби тадқиқотчилар илк ўрта асрлар маданияти тарихини таърифлаб берди. Қуйи Зарафшоннинг сунъий суғорилишини ўрганган Мохандарё археологик экспедициялари текширувлари натижасида Я.Ғ.Ғуломов ва А.Р.Мухаммаджоновлар томонидан ҳам воҳанинг илк ўрта асрлар даври археологияси ҳақида кўплаб маълумотлар берилган.

Асосий қисм. Бухоро тарихининг энг долзарб муаммолардан бири археологик манбалар асосида тарихий жараёнларни тиклаш хусусиятлари ҳануз ечилмаган муаммолар сирасига киради. Айниқса, Бухоро воҳасининг антик ва илк ўрта асрлар даври тарихини ўрганиш ва у билан боғлиқ бўлган даврлаштириш масалалари кўпчилик мутахассисларни қизиқтириб келмоқда. Шунинг учун ҳам антик ва илк ўрта асрлар даври археология манбалари асосида тарихий жараёнларни тиклаш хусусиятларини ўрганиш мақсад қилиб олинди.

Бухоро воҳасининг антик даври ҳақида маълумотлар етарлича ҳисобланади. Сабаби, антик давр худудда анча фаол кечган. Бу даврда Бухоро Марказий Осиёнинг йирик маданий-тарихий вилоятларидан бири Сўғд таркибида бўлган.

Сўғд худуди Самарқанд Сўғди, Кеш-Нахшаб Сўғди ва Бухоро Сўғди каби 3 та тарихий-географик худудни бирлаштирган бўлган. Айрим тадқиқотчилар Сўғд худудини Ўрта Осиёнинг юраги деб такидлашади[1]. Антик давр Сўғд худуди чегараси бўйича далиллар бир мунча баҳсли бўлиб, мунозаралар ҳалигача давом этиб келмоқда. Антик даврда Зарафшон тоғ тизмалари Самарқанд ва Кеш-Нахшаб ўртасини, Карманадан кейин Малик чўли эса Самарқанд ва Бухоро худудларини ажратиб турган. Сўғдиёнаннинг ғарбий чегаралари Бухоро воҳасининг ғарбий қисмларигача чўзилган. Антик давр юнон-рим тарихчиларининг асарларида Бухоро воҳаси ҳақидаги маълумотлар кам учрагани туфайли, воҳанинг антик давр тарихини археологик манбалар асосида ўрганиш воҳа тарихини аниқ ва равшан ёритишда муҳим аҳамият касб эта бошлайди.

Археологик тадқиқотлар асосида ўлкада антик дариға оид турли вазифаларни бажарган археологик ёдгорликларнинг аниқланиши, воҳанинг антик даврини қайта тиклашга катта ёрдам берди. Бухоро воҳасининг антик давр археологик ёдгорликларини бажарган вазифасига қараб икки гуруҳга бўлишимиз мумкин. Булар, ўз даври тарихи ва маданиятидан улкан хабар берувчи йирик шаҳарлар, ҳамда асосан деҳқончилик ва чорвачилик билан кун кечирган аҳоли истиқомат қилган қишлоқ типдаги манзилгоҳлар ҳисобланади. Йирик шаҳар марказларининг асосийлари Пойкент, Варахша, Ромуштепа, Вардонзе каби шаҳарлар бўлса, қишлоқ типдаги манзилгоҳларга Қизилқир, Нортёпа, Арабон-1, Арабон-2, Хўжабўстон, Бештепа, Сеталоқ каби манзилгоҳларини киритишимиз мумкин.

Бухоро савдо йўллари ёқасида жойлашганлиги сабабли, воҳа аҳолиси жаҳон савдо-сотик муносабатларида муҳим аҳамият касб этган. Савдо йўллари ёқасида Бухоро воҳасинингнинг йирик шаҳарлари, муҳим қишлоқлари ва маҳаллалари пайдо бўла бошлайди. Савдо-сотикнинг ривожланиши натижасида Бухоро воҳасида ижтимоий-иқтисодий ҳаёт гуллаб яшнади, шаҳарсозлик маданияти юксак ривожланади.

Милодий V-VII асрларда Ўрта Осиёда вужудга келган мураккаб ижтимоий-сиёсий вазият, шаҳар ва қишлоқларнинг ташқи қиёфаси, аҳолининг турмуш тарзи аҳолига жиддий таъсир кўрсатди. Бу даврдаги кўчманчилар босқини натижасида Бухоро воасининг жуда катта деҳқончилик ҳудуди топталди, шаҳар ва қишлоқлар вайрон этилди. Дастлаб, Эфталийлар даврида сўнгра Турк хоқонлиги даврида иқтисодий ва ижтимоий ҳаёт яна изига туша бошлади, деҳқончилик майдонлари кенгайиб суғориш тизимлари ривожланди. Деҳқончилик ривожланиши, ҳунармандчилик буюмларига бўлган эҳтиёжни ва савдо сотикни ривожланишига олиб келди. Бу жараён шаҳарларда алоҳида ҳунармандларнинг кўчалари вужудга келишига олиб келган. Бухоро ва Пойкентдаги археологик тадқиқотлардан билишимиз мумкинки илк ўрта аср шаҳарлари унчалик катта бўлмасада аҳоли анча гавжум яшаган. Шаҳарлар бу даврда арк, шаҳристон ва работ қисмлардан иборат бўлиб, ҳар бир қисм алоҳида деворлар билан ўралган. Лекин, 7 асрда Бухоро шаҳри 5 қисмдан иборат бўлган, уларнинг барчаси девор билан ўралиб, шаҳарни ўраб олган анҳор хандак вазифасини бажарган.

V-VI асрларда Ўрта Осиё ҳудудларида йирик шаҳарларга таянган давлатлар вужудга кела бошлайди. Буларнинг энг йириги Сўғд давлати ҳисобланган. Сабаби, V аср ўрталаридан Сўғд ҳудудида Хионийлар ҳукмдорлиги тугатилади ва кейинчалик Эфталийлар давлати таркибига киритилади. Сўғд Эфталийлар таркибига киритилсада мустақил сиёсат юриа бошлайди. Унга Самарқанд, Маймурғ, Иштихон, Кушония, Кеш, Нахшаб, Вардона ва Бухоро мулклари бирлашган эди[2].

Самарқанд, Бухоро, Кеш ва Нахшаб атрофлари тўла ўзлаштирилиб алоҳида-алоҳида деҳқончилик воҳалари шаклланади ва бу воҳаларда зодагон деҳқонларнинг сиёсий мавқеи ортиб илк ўрта асрларда деярли мустақил ҳокимликларга айланган. Шунинг учун ҳам уларнинг ҳукмдорлари ўз танга пулларини зарб қилишган.

Бухоро воҳасининг илк ўрта асрлар (V- VIII асрлар) маданияти чуқур тарихий илдизларга эга. Бу давр ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва этномаданий дунёсининг таркиб топишида ўтроқ деҳқончилик маданияти анъаналарига асосланган жуда бой тарихий жараён ётадики, унинг илдизлари бронза даврига бориб тақалади. Бухоро воҳаси илк ўрта асрлар маданиятини ташкил топишига қадар бу замин бағрида таркиб топган қадимги суғорма деҳқончилик маданияти мунтазам ривожланиш босқичларини босиб ўтди. Яъни, бронза даврининг қадимги деҳқончилик маданияти билан шуғулланган ўтроқ аҳолиси изсиз йўқолмади. Илк ўрта асрлар даври Бухоро воҳасининг Ўрта Осиёнинг бошқа ҳудудларидаги археологик комплекслар билан кўп ўхшашлик томонлари бор ва улар билан бир маданий оламни ташкил этади. Аммо, таъкидлаш лозимки, қадимги Фарғона илк ўрта асрларгача ўз географик жойлашувига кўра, баъзи бир умумтарихий жараёнлардан четда қолган. Буларнинг барчаси Бухоро воҳасининг ривожланишида илк ўрта асрлардан эътиборан янги тарихий давр бошланганидан далолат беради.

Бухоро воҳаси илк ўрта асрларда географик жойлашувига кўра Шарқ билан Ғарб мамлакатларини боғловчи савдо-иқтисодий ва маданий кўприк вазифасини бажариб келди. Шунинг билан бирга асрлар оша тарихий тараққиёт давомида водий ўзига хос ўринга эга бўлиб, юксак деҳқончилик маданияти, ривожланган ҳунармандчилик ва савдо-сотик марказларидан бири бўлиб қолди. Аммо, илк ўрта асрлар даври айрим сабабларга кўра тадқиқотчилар диққат эътиборидан четда қолди. Бухоро воҳаси илк ўрта асрлар даври маданияти ва тарихи бошқа тарихий ўлкаларга нисбатан кам тадқиқ этилган. Бунинг сабабларини қуйидагича эътироф этишимиз мумкин:

Биринчидан, V-VIII асрларга тааллуқли маданий қатламлар кейинги даврнинг қалин қолдиқлари остида қолиб кетган ёки бузилган ва шу боис улар археологик материал сифатида қайд этилган эди, холос. Буни натижасида илк ўрта асрлар археологик комплексларига аҳамият берилмади. Фақат Варахша ва Пойкентда ўрганилаётган даврни иккинчи босқичи (VII-VIII асрлар) материаллари қисман эълон этилди.

Иккинчидан, археология ёдгорликларини рўйхатга олиш ва улар мажмуасини яратиш учун олиб борилган ишларда олинган маълумотларга эса, бу тарихий даврни ўрганиш учун

етарли эмас деб ҳисобланиб, улар эътибордан четда қолди. Илк ўрта асрлар даври ёдгорликлари махсус тадқиқот объекти сифатида тадқиқ қилинмади. Тўғри, улар айрим олинган ҳудудий доирада барча давр ёдгорликлари қаторида ўрганилган.

Натижада Бухоро воҳаси V-VIII асрлар археологик комплексларининг стратиграфик ва хронологик таҳлили яратилмади. Бу давр кулолчилиги ва бошқа моддий маданият ашёлари тўғрисида яхлит тадқиқот ҳозиргача амалга оширилгани йўқ. Айниқса, V-VI асрлар комплекси шу вақтгача водий археологик ёдгорликларида жуда ҳам оз миқдорда қайд этилган ва мақсадли равишда ўрганилмаган. Хуллас, ўрганилаётган давр комплексларининг моддий маданияти тарихидаги роли ва ўрни очиб берилмаган эди.

Хулоса. Юқорида келтирилган мулоҳазалардан келиб чиқиб, таъкидлаш лозимки, қадимги Бухоро воҳасининг илк ўрта асрлар даври тарихини чуқур ва ҳар томонлама ўрганиш бугунги куннинг долзарб вазифаларидан бири. Бундан ташқари ушбу муаммонинг ечими ҳозирги кунда тарих фанида муҳим бўлган мавзу - ўзбек халқининг келиб чиқишини ва уни давлатчилик шакллари ўрганишда ҳам муҳим аҳамият касб этади. Ушбу жараёнлар сўғдшуносликда ҳозиргача яхлит ўрганилмаган, деярли барча материаллар бир ерга жамланиб тадқиқот манбаси сифатида таҳлил этилмаган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Frye R.N. Islamic sources for the Pre-Islamic History of Central Asia. -In: Prolegomena to the sources on the history of Pre-Islamic Central Asia. -Budapest, 1979.
2. Мирзакулов Б. Бухоро тарих зарфарақларида. –Тошкент, 2016. -Б.18-19.
3. Зимин Л.А. Развалины Старого Пайкента/Протокол заседания и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии год восемнадцатый (11 декабр 1912г.—11 декабр 1913 г.) Протокол № 4, 30 апрел 1913 г. -Ташкент, 1913а.-С.87.
4. Якубовский А. Ю. Зарафшанская археологическая экспедиция 1939 г. Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры. Вып. IV. Издательство Академик Наук СССР. -М.-Л. 1940. -С.51-66.
5. Шишкин В.А. Археологические работ. 1937 года в западной части Бухарского оазиса. Тошкент, 1940.; Шишкин. В.А. Варахша. -М., 1963.

УЎК 904

УСМОН ЮСУПОВНИНГ ИККИНЧИ ЖАҲОН УРУШИ ЙИЛЛАРИДАГИ СИЁСИЙ ФАОЛИЯТИ

А.Ў.Панжиев, ўқитувчи, Қариш Давлат Университети, Қариш

Аннотация. Ушбу мақолада Иккинчи жаҳон уруши йилларида Ўзбекистон ССР раҳбари Усмон Юсупов фаолияти қўшган ёритиб берилган.

Калим сўзлар: Иккинчи жаҳон уруши, Ўзбекистон ҳукумати, фронт, давлат раҳбари, фашизм, партия, саноат, эвакуация

Аннотация. Данная статья проливает свет на деятельность Усмана Юсупова, руководителя Узбекской ССР в годы Второй мировой войны.

Ключевые слова: Вторая мировая война, правительство Узбекистана, фронт, глава государства, фашизм, партия, промышленность, эвакуация

Abstract. This article sheds light on the activities of Usman Yusupov, the leader of the Uzbek SSR during the Second World War

Key words: The Second World War, the government of Uzbekistan, the front, the head of state, fascism, the party, industry, evacuation

Иккинчи жаҳон уруши йиллари Ўзбекистон ССРда сиёсий фаолиятни бошқаришда муҳим рол ўйнаган раҳбарлардан бири Усмон Юсуповдир. Унинг раҳбарлиги даврида Ўзбекистонда муҳим сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий тадбирларни амалга оширди. Иккинчи жаҳон уруши қийинчиликлари ва унинг бошқарув даври зиддиятлари билан кечди. Шубҳасиз, Усмон Юсупов Ўз даврининг совет тузумининг махсули эди.

Усмон Юсупов 1900 йил Фарғона вилояти Каптархона қишлоғида оддий деҳқон оиласида дунёга келди. Ота-онаси уни халифа Усмондек ақлли бўлсин деб Усмон исмини

беришди. 1916 йил кун кечиришнинг оғирлиги туфайли Фарғонадан Тошкентга оилавий кўчиб келишга мажбур бўлди. Тошкент вилояти Қовунчи қишлоғидаги пахта тозалаш заводида ишчи бўлиб фаолият юритди [1]. Унинг йигитлик чоғида Туркистонда юз берган 1916 йил кўзғалонлари ва 1917 йилги воқеалар унинг сиёсий қарашларини шаклланишига кучли таъсир қилди.

Усмон Юсуповнинг илк сиёсий фаолияти 1926 йил бошланди. Унинг коммунистик ғоялари шаклланишида Мавлон Ваҳобовнинг хизматлари катта. Мавлон Ваҳобов уруш даврда партия аъзоси сифатида ташвиқот бўлимида фаол ишлаган. Усмон Юсуповга илк маротаба коммунизм тушунчасини тушунтиришда Мавлон Ваҳобов устозлик қилди. Кейинчалик, устоз Юсуповнинг давлат бошқарувида ёрдам берди [2].

XX аснинг 30 йилларида Усмон Юсупов Ўзбекистон ССР Компартияси аъзоси сифатида турли лавозимларда фаолият юритди ва партия ичида ўз ўрнини тезда топди. Унинг шахсий фазилати сифатида берилган топшириқларни тезлик билан ҳал этиш, қарор қабул қилишда таваккалчиликдан қўрқмайдиган ҳислатлари билан ажралиб турарди.

Озиқ-овқат саноати комиссари лавозимида фаолият юритаётган бир даврда 1937 йил 26-28 сентябрда Ўзбекистон ССР Компартияси МҚ IV пленумида Усмон Юсуповни Ўзбекистон Компартияси марказий қўмитасининг биринчи котиби этиб тайинланди. Ўзбекистон партия сафларидаги тозалашлар, раҳбарлар алмашинуви дастлабкиси эмас эди. Биринчи марта 1930 йилларда Ўзбекистон коммунистик партияси сафларида тозалаш ишлари ўтказилиб, партиявий кадрлар сони номзодларни ҳам қўшиб ҳисоблаганда 40 минг кишига камайиб кетган [3]. Усмон Юсупов шундай оғир вазиятда маъсулиятни зиммасига олишдан чўчимади [4].

1939 йил Ўзбекистон ССРда сув қурилишида катта бурилиш бўлди. ВКП (б) ҳамда СССР ХКСнинг XVIII съезди 1939-йил март ойида бўлди. Унда Ўзбекистон делегациясининг раҳбари Усмон Юсупов қатнашиб, Ўзбекистоннинг учинчи беш йилликдаги (1938-1942), режалари муҳокама қилиниб, ирригация масаласи ҳал этиш муҳим масала эканлиги таъкидлади. Кўпдан бери бу масалани ўйлаб юрган Усмон Юсупов буни кечиктириб бўлмайдиган масала эканлиги тушунди. 1939 йил 12-28 март кунлари айни, сессия кунлари 17 кун ичида 32 кмлик Лоғон канали халқ қурилиши билан қуриб битказилди [2].

Канални қуриш учун бюджетдан 1 миллион 674 минг сўм сарф қилиш мўлжалланган, амалда эса, канал қурилишига 274 минг сўм сарф қилинган. 1 миллион 400 минг сўмлик иш колхозчиларнинг қўл меҳнати кучи билан бажарилган [5].

Нихоят, 1939 йил 26 майида ВКП (Б) МҚ ва СССР ХКСнинг “Катта Фарғона каналини қуриш тўғрисида”ги қарори эълон қилинди. Усмон Юсупов раҳбарлигида ушбу катта лойиҳани амалга оширишга пухта тайёргарлик кўрилди. Давлат томонидан ушбу қуриш учун 60 трактор, 200 та автомашина, 20 млн рубл пул, 15 минг кубметр тахта ва бошқа хом-ашёлар ажратиш белгиланди. Ўзбекистон ҳукумати раҳбари Усмон Юсупов томонидан Катта Фарғона канали қурилиши Норин дарёсидан бошланиб, 270 кмлик узунликдаги канал 500 минг ерга етадиган, 60 минг гектар янги ерлар очилди [5].

Усмон Юсупов иккинчи жаҳон уруши бошлангунга қадар Ўзбекистон ССРда кўмир ва нефть қазиб олиш саноатини вужудга келтириш учун доимий ташвиқот ва 261 амалий ҳаракатларни олиб борди. 1941 йилгача кўмир қазиб олишни 250 минг тонна, 1942 йилда 700 минг, 1943 йилда 1360 минг тонна, 1944 йилда 1870 минг тонна ва ниҳоят 1945 йилда 2300 минг тоннагача оширишимиз зарур. Шундан 2 млн. тонна Ангрен, 240 минг тонна Кўхитанг, 60 минг тонна Бойсун кўмир ҳавзаларида қазиб олинади [6].

Қийинчиликларга тўла суронли йилларда Усмон Юсупов халқнинг дарди, халқ ҳўжалигида меҳнат қилган барча одамлар билан бирга нафас олди, ҳамма қийинчиликларни биргаликда енгиб ўтди. Мамлакатнинг ғарбий минтақаларига душман бостириб кириши муносабати билан фронтдаги аскарларга тўлиқ давлат таъминотини олишда Ўзбекистон ССР катта ҳисса қўшди. 1941 йил 29 июнда марказ томонидан белгиланган режаларни амалга оширишда бор кучини сафарбар этди.

Бу масалалар Ўзбекистон ССР Компартияси Марказий Қўмитаси бюросида муҳокама қилинганда, барча кишилар жумхуриятга вақтинчалик келаётганларни меҳмондўстлик билан кутиб олиш лозимлигини таъкидлашди, фақат айрим кишиларгина турар жой, озиқ-овқат етишмаслиги, бошқа имкониятлар ҳам чекланганлиги ҳақида гапиришди. Шунда Усмон Юсупов ҳамма байналмилалчилигини намойиш қилиши зарурлигини айтиб, бундай баҳоналарни рад этди [7].

Уруш даврида эвакуация қилинган аҳоли ва болаларга ҳар томонлама ғамхўрлик қилиш ишлари билан Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг биринчи котиби Усмон Юсупов ва Ўзбекистон ССР Олий Совет Президиуми раиси Йўлдош Охунбобоевларнинг шахсан ўзлари шуғулланишган. [8].

Ўзбекистон Компартияси Марказий қўмитаси биринчи котиби Усмон Юсупов ва унинг рафиқаси Юлия Степаненколар ҳам эвакуация қилинган Ленинградлик Фаина исмли қизни ўз тарбияларига олганлар. Уруш йилларида улар Фаинадан ташқари яна уч нафар гўдакни ўз оилаларига олиб тарбиялаганлар [9].

1942 йилнинг кузида республикада Бекобод металлургия заводининг қурилиши бошланади ҳамда унинг ва шу каби йирик саноат гигантларининг қурилиши ташаббускори Усмон Юсупов эди[1]. Бу қуриш ишларни ташкиллаштиришда Усмон Юсупов билан биргаликда Хабиб Абдуллаев ҳам фаол қатнашди. Ўзбекистондаги илк металлургия комбинати урушнинг шундай қизгин вақтларида давлат раҳбарининг ташаббуси билан бунёд этилди.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида вилоят партия қўмиталари биринчи котиблари сифатида Усмон Юсупов билан биргаликда Малик Абдураззоқов, Мурод Жўрабоев, Сергей Константинович Емсов, Собир Камояов, Турсун Қамбаров, Абдураззоқ Мавлонов, Носир Маҳмудов, Карим Муқимбоев, Орзи Маҳмудов, Мансур Мирзааҳмедов, Нор Ёкубов, Нуриддин Муродов, Қаюм Муртозоев, Сирож Нуриддинов, Пиржон Сеитов, Халил Турдиев, Константин Константинович Шубладзе ва бошқаларни айтиш мумкин [10].

Бутуниттифок Олий Совет Президиуми раиси М.Калинин 1942 йил 17 сентябрда ёзган эслатмасида Усмон Юсуповга Ўзбек қизил армия аскарлари фронт ҳудудларига ўзбек тилида чоп этилган газета ва журналлар етиб келмаётганидан шикоят қилган, бошқа республикалар она тилида чиқадиغان газеталарни етказган. Ушбу масалани Юсуповдан ижобий ҳал қилиб беришни айтган [11].

Ўзбекистон матбуот материаллари фронтга узлуксиз равишда етказиб турилди. Масалан, Ўзбекистон ССР ХКС ва Ўзбекистон ССР Компартияси МКнинг 1942 йил 17 мартдаги 388-сонли қарорига мувофиқ 12-гвардиячи ўқчи дивизияси учун «Правда Востока» газетасидан 500 нусха ва «Қизил Ўзбекистон» газетасидан 250 нусха ажратиш ҳақида кўрсатма берилди [12].

Ўз КП(б) котиби Усмон Юсупов ва Ички ишлар халқ комиссари А.Қобуловга 1943 йил 12 март куни ВКП (б) Сиёсий Бюро аъзолари В. Молотов ва А. Микоян томонидан Ўзбекистонда “тройка” тузиш тўғрисида қарор қабул қилинади. Бунга сабаб НКВД томонидан 1942-йилнинг иккинчи ярмида товарларни талон-тарож қилиш бўйича 2423 та жиноий иш очилган. Усмон Юсуповдан саноат ва озиқ-овқат товарларни ўғирликни камайтириш сўралган. Ички ишлар халқ комиссари А.Қобулов ва Бош прокурор Беляевга 50 кишини “суд”сиз отиб ташлашга рухсат берган.

Шундай қилиб айтганда, Усмон Юсуповнинг қизгин фаолиятига баҳо берадиган бўлса, албатта, узоқ вақт оғир шароитларда ишлади. У ҳам камчилик ва нуқсонлардан ҳоли эмас. Уруш даврининг садоқатли коммунист, ҳалол ватанпарвар, уруш йилларида республика иқтисодиёти ва маданиятини ривожлантиришга катта ҳисса қўшган инсон эди. У ўлканинг ўзига хос томонларини чуқур билган, халқ билан алоқани ўрнатган, катта обрўга эга шахс эди. Шу сабабли мамлакат раҳбарлари уни бежизга “фронт орқасидаги маршал”, “партия солдати” номларини айтишмаган.

ФОЙДАЛАНГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Пасилов. Б. Усмон Юсупов- Тошкент., 2019.
2. Б.Ресков, Г.Седов Усмон Юсупов Тошкент., “Ёш Гвардия”, 1977.

3. Nicklas Norling. Party Problems and Factionalism in Soviet Uzbekistan: Evidence from the Communist Party Archives. Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Program, 2017.
4. Ражабов. Қ. Таникли арбоб (Усмон Юсупов ҳақида) // “Муҳофиза” Тошкент., 2019. №2 Б-31.
5. ЎзР-МА Р-837-жамғарма, 32-рўйхат, 1523-иш 2-варак.
6. Усман Юсупов. Избранные труды. Том - I. Ташкент, «Узбекистан», 1982.
- Юсупов У. Великая Отечественная война советского народа и наши задачи. Ташкент: Госиздат, 1941.
7. Ўзбекистон ССР раҳбариятининг ижтимоий ва сиёсий фаолияти (1945-1983 йй.)- масул мух. Ражабов. Қ-Тошкент., 2020.
8. Мухаммадиев Р. Ўзбекистон ССРдаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жараёнларда Усмон Юсуповни тутган ўрни. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. -Тошкент, 2022.
9. Турдиев С. Улуг Ватан уруши йилларида Ўзбекистон меҳнаткашларининг кўчириб келтирилган болаларга ғамхўрлиги Тошкент: Фан, 1987.
10. <http://www.e-tax.uz/maqolalar/437-son-yusipo.html>.
11. <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/320526#mode/inspect/page/1> РГАНИ. Ф. 631. Оп. 15. Д. 597. Л. 64-67.
12. ЎзР-МА, Р-837-фонд, 32-рўйхат, 3266-иш, 251-варак.

УЎК 373.6(09)(575.1)

XX АСРНИНГ 80-ЙИЛЛАРИДА ТОШКЕНТ ПОЛИТЕХНИКА ИНСТИТУТИДА ЭНЕРГЕТИК КАДРЛАР ТАЙЁРЛАШ МАСАЛАСИ (ЎЗМА ХУЖЖАТЛАРИ АСОСИДА)

Г. Саидбобоева, ўқитувчи, Ўзбекистон Миллий университети, Тошкент

Аннотация. Мақолада ўтган асрнинг 80-йилларида Ўзбекистон, хусусан, Тошкент политехника институти (ҳозирги Тошкент давлат техника университети)да энергетика соҳасида кадрлар тайёрлаш масаласи Ўзбекистон Миллий архиви (ЎЗМА) фондлари хужжатлари асосида таҳлил этилган.

Калим сўзлар: Тошкент политехника институти, XX аср 80-йиллари, энергетика, кадр, архив, хужжат.

Аннотация. В статье анализируется вопрос подготовки кадров в сфере энергетики в 80-е годы прошлого века в Узбекистане, в частности, в Ташкентском политехническом институте (ныне Ташкентский государственный технический университет) на основе документов Национального архива Узбекистана (НАУз).

Ключевые слова: Ташкентский политехнический институт, 80-е годы XX века, энергетика, кадры, архив, документ.

Abstract. The article analyzes the issue of training personnel in the energy sector in the 80th of the last century in Uzbekistan, in particular, at the Tashkent Polytechnic Institute (now the Tashkent State Technical University) based on the documents of the National Archives of Uzbekistan (NAUz).

Key words: Tashkent Polytechnic Institute, 80th of XX century, energy, personnel, archive, document.

Ўтган асрнинг 80-йилларида Халқлар дўстлиги ордени Абу Райҳон Беруний номидаги Тошкент политехника институти (ТошПИ) энергетик, техник мутахассислар тайёрлаш бўйича минтақадаги йирик олий таълим муассасаси саналган. 1918 йилда очилган Туркистон халқ университети техника факультети заминида Ўрта Осиё пахтачилик ирригацияси политехника институтига 1929 йилда асос солинган. 1933 йили унинг негизида Ўрта Осиё индустриал институти ташкил қилинган. 1949 йилда Ўрта Осиё политехника институтига айлантирилган, 1961 йилдан Тошкент политехника институти номи билан аталган. Институт негизида 1989 йилда Машинасозлик институти ҳам ташкил топган. 1991 йилда Политехника институти ва Машинасозлик институти негизида Тошкент давлат техника университети (ТДТУ), Тошкент архитектура-қурилиш институти ва Тошкент кимё-технология институти ва Самолётсозлик факультети ташкил қилинди [1:549].

Ўзбекистон Миллий архивида сақланаётган Ўзбекистон ССР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги фонди (Р-2653)да Тошкент политехника институтининг 80-йиллардаги

фаолиятига доир ҳужжатлар ҳам бўлиб, уларда энергетика соҳасида кадрлар тайёрлашга доир қимматли маълумотлар мавжуд.

1986–1987 ўқув йилида институтнинг Тошкентда 14 та факультети, Жиззах, Навоий ва Наманганда кундузги ўқув шаклидаги 3 та филиали ҳамда Тошкент, Ангрен, Олмалиқ, Чирчиқ, Наманган, Жиззах, Навоий, Самарқанд, Учкудук шаҳарларида кечки-сиртки таълим шаклларидаги филиаллари фаолият олиб борган.

Институт штатида 223 та кафедра, 2395 профессор-ўқитувчи, жумладан 71 нафар фан доктори, 9 таси фан номзоди, профессор, 1174 таси эса фан номзоди бўлган. Маъмурий-хўжалик ходимлари эса 1590 кишини ташкил этган [2:7].

Энергетика факультетида 6 та кафедра, 102 та профессор-ўқитувчи жами 921 та талабага қуйидаги 5 та мутахассислик бўйича таълим берган:

0301 – Электр станциялар (266 та талаба);

0302 – Электр тизимлар (314 та талаба);

0305 – Иссиқлик электр станциялар (174 та талаба);

0306 – Сув технологияси ва ёқилғи-иссиқлик электр станциялар (79 та талаба);

0601 – Электр машиналар (88 та талаба).

Ўқув йилида Саноат энергетикаси факультетида ҳам 6 та кафедранинг 91 та профессор-ўқитувчилари қуйидаги 5 та мутахассислик бўйича 999 нафар талабага таълим берган:

0303 – Шаҳар ва қишлоқ хўжалиги саноат корхоналарининг электр таъминоти (332 та талаба);

0307 – Гидроэлектр энергия (121 та талаба);

0308 – Саноат иссиқлик энергетикаси (270 та талаба);

0603 – Электр изоляция ва кабель техникаси (74 та талаба);

0628 – Электр тармоқ ва саноат қурилмалари автоматизацияси (202 та талаба) [3:13].

1986 йилги ижтимоий мусобақаларда Электр тармоқлар ва тизимлар кафедраси фахрли 3-ўринни эгаллаб, фахрий ёрлиқ билан тақдирланган.

Энергетика факультетида ёзги сессия натижаларига кўра, номдор стипендияга лойиқ бирорта талаба топилмаган бўлса-да, факультетнинг 1986–1987 ўқув йилидаги ёзги сессия ўзлаштириш кўрсаткичи 85 % ни ташкил этган (1985–1986 ўқув йилидаги ўзлаштириш кўрсаткичи 80 %).

Ўқув ишлари бўйича проректор доцент Л.В Перегудовнинг топшириғига кўра ташкилий-методик комиссия Энергетика факультетида мутахассислар тайёрлашни ташкил этишнинг ҳолати ва олиб бориш ишларини текширган (институт партия комитети режаси асосида). Комиссия тақдим этган маълумотномада ишлардаги камчиликлар таҳлили ва уларни бартараф этиш юзасидан тавсиялар берилган. Муҳокамаларда тегишли қарорлар қабул қилинган.

Бутуниттифоқ олимпиадасининг республика натижаларига кўра электр таъминоти 1-3 ўринларни эгаллаган.

Энергетика факультетида аспирантурага қабул ортиғи билан бажарилган. Қабул қилинганлар ижтимоий келиб чиқишига кўра, ишчиларнинг фарзандлари 23,4 %, қолхозчиларнинг фарзандлари 9 %, хизматчиларнинг фарзандлари 67,5 % ни ташкил қилган. 87 нафар фан доктори, 46 нафар профессор, яъни барча фан докторлари аспирантларга илмий раҳбарлик қилган [4:117].

Ўқув йилида 8 та фан тармоғи ва 60 та ихтисослик бўйича 270 та аспирант қабул қилинган. 76 та аспирант тугатган бўлишига қарамай, улардан атиги 9 таси диссертация ҳимоя қилган. Шаҳарларнинг электр таъминоти, Электр станциялар кафедралари ва Энергетика факультетида илмий салоҳият паст даражадалиги қайд этилган.

Энергетика факультети имтиҳон-сессия натижаларига кўра 995 та талабадан 810 таси қатнашган. 76/109 таси академик таътил олган. 5 таси иккинчи йилга қолган, 5 таси эса ўқишдан четлатилган. Кейинги курсга 575 таси ўтган, 109 та талаба эса шартли равишда ўтган. Умумий ўзлаштириш кўрсаткичи 85,0 % ни ташкил этган.

Саноат энергетикаси факультетида ҳам аҳвол шу каби бўлган: 886 та талабадан 704 таси имтиҳонларда қатнашиб, 498 таси ўтган, 98 таси шартли ўтган. 16 та талаба эса ўқишдан четлаштирилиб, ўзлаштириш кўрсаткичи 85,9 % ни ташкил этган.

1985–1986 ўқув йилида диплом лойиҳаси натижалари бўйича Энергетика факультетининг 229 та талабасидан 56 таси аъло, 74 таси яхши, 87 таси қониқарли, 12 таси эса қониқарсиз деб баҳоланган, 17 таси диплом лойиҳаси ҳимоясига рухсат берилмаган, 6 нафар талаба имтиёзли диплом билан тугаллаб, 4 таси аспирантурага тавсия қилинган, 13 та иш амалиётга жорий этиш учун тавсия этилган бўлса, 1986–1987 ўқув йилида 117 нафар талабадан 30 аъло, 43 таси яхши, 56 таси қониқарли, 2 таси қониқарсиз, 9 та талабанинг диплом ҳимоясига рухсат берилмаган, жами 3 та талаба ўқишни имтиёзли диплом билан тамомлаб, 2 таси аспирантурага, 5 та иш амалиётга жорий этиш учун тавсия этилган.

Саноат энергетикаси факультетида эса диплом лойиҳаси натижалари бўйича 1985–1986 ўқув йилида 303 та талабадан 77 таси аъло 116 таси яхши, 108 таси қониқарли, 2 таси эса қониқарсиз деб баҳоланган, 7 таси диплом лойиҳаси ҳимоясига рухсат берилмаган, 7 нафар талаба имтиёзли диплом билан тугаллаб, 1 таси аспирантурага тавсия қилинган, 17 та иш амалиётга жорий этиш учун тавсия этилган бўлса, 1986–1987 ўқув йилида 301 нафар талабадан 21 аъло, 32 таси яхши, 30 таси қониқарли, 1 та талабанинг диплом ҳимоясига рухсат берилмаган. Жами 4 та талаба ўқишни имтиёзли диплом билан тамомлаб, 8 та иш амалиётга жорий этиш учун тавсия этилган [5:156].

КПСС Марказий Комитети ва СССР Министрлар Советининг 1987 йил 3 мартдаги 325-сонли қарорини амалга ошириш юзасидан Ўзбекистон ССР Олий ва ўрта махсус таълим ҳамда Мелиорация ва сув хўжалиги вазирликлари 1987 йил ноябрда Тошкент политехника институтининг Гидроэнергетик қурилмалар ва гидромашиналар кафедрасида 0703 – Гидроэлектрэнергетика мутахассислиги бўйича кадрлар тайёрлашга оид қўшма буйруқ қабул қилган. Унга кўра, институтда Ўзбекистон ССР Мелиорация ва сув хўжалиги вазирлигининг Насос станциялар эксплуатацияси, энергетика ва алоқа Бош бошқармаси корхоналарига Рақамли ахборот ишлаб чиқариш тизими (Цифровая информационная производственная система – ЦИПС) бўйича мелиоратив насос станцияларининг электромашиналашган суғориш тизимлари учун Гидроэлектрэнергетика йўналишини ташкил этиб, йилига 25 та талаба, жумладан республика вилоятлари сув хўжалиги бошқармалари (ОПУВХ) корхоналари бўйича қуйилагича қабул квотаси белгиланган [6:40]:

№	Корхона номи	1988	1989	1990	1991
1	Тошкент вилояти ОПУВХ	1	2	1	1
2	Самарқанд вилояти ОПУВХ	1	1	2	2
3	Бухоро вилояти ОПУВХ	3	2	2	2
4	Навоий вилояти ОПУВХ	2	2	2	2
5	Аму–Бухоро машина канали МУЭ	2	3	2	1
6	Хоразм вилояти ОПУВХ	2	2	2	2
7	Қорақалпоғистон АДПУВХ	2	2	2	2
8	Қашқадарё вилояти ОПУВХ	2	2	2	2
9	Сурхондарё вилояти ОПУВХ	3	3	3	3
10	Наманган вилояти ОПУВХ	2	1	2	1
11	Тошкент вилояти ОПУВХ	2	2	2	2
12	Андижон вилояти ОПУВХ	1	2	2	2
13	Сирдарё вилояти ОПУВХ	2	1	2	3
Республика бўйича жами		25	25	25	25

Ўзбекистон ССР Мелиорация ва сув хўжалиги вазирлигининг юқоридаги корхоналари Тошкент политехника институтига 1988 йилдан бошлаб танловни таъминлаш мақсадида ўзларининг эҳтиёжларидан зиёд миқдорда абитуриент жўнатиш мажбурияти юкланиб, талабаларга стипендиялар тайинлаш эса СССР Министрлар Советининг 1959 йил 18 сентябрдаги 109-сонли қарорига мувофиқ белгиланиши, корхона 2-4 курс талабаларига стипендияни институтни тугаллаб, шу корхонада ишлаш хоҳишини билдирган талабаларга тўлаши қайд этилган [7:40].

Агар корхоналар мутахассислик бўйича режалаштирилган қабулни таъминлай олмаса, ТошПИАга Рақамли ахборот ишлаб чиқариш тизими бўйича институтни тугаллаб, шу корхонада ишлашга рози бўлган умумий абитуриентлар ҳисобидан тўлдириш, стипендиялар эса шу корхоналар ҳисобидан қопланиши белгиланган.

Тошкент политехника институти республикамизнинг гидро ва иссиқлик энергия станцияларига минглаб кадрларни тайёрлаб, энергетика тармоғи ривожига салмоқли ҳисса қўшган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 8-жилд. – Тошкент: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2004. – Б. 549.
2. ЎзМА 2653-фонд, 1-рўйхат, 5979-йиғмажилд.
3. ЎзМА 2653-фонд, 1-рўйхат, 5979-йиғмажилд.
4. ЎзМА 2653-фонд, 1-рўйхат, 5979-йиғмажилд.
5. ЎзМА 2653-фонд, 1-рўйхат, 5979-йиғмажилд.
6. ЎзМА 2653-фонд, 1-рўйхат, 5938-йиғмажилд.

УЎК 314.96

ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ИНСТИТУТЛАРИ ШАКЛЛАНИШИНИНГ ТАРИХИЙ-СИЁСИЙ БОСҚИЧЛАРИ ВА ЎЗБЕКИСТОНДА ННТЛАР РИВОЖИ

Д.Ж.Салаев, PhD, в.б. доц., Маъмун Университети НТМ, Хива

Аннотация. Жаҳоннинг бир қатор мамлакатларида самарали ижтимоий муносабатлар тизимини қамраб олган, турли хил соҳалар бўйича ўзини ўзи таъкил қилиш, бошқариш ва мувофиқлаштиришга йўналган ҳамда биринчи навбатда, фуқароларнинг манфаатларини ўз фаолиятларида ифода этадиган, учинчи секторда фаолият юритадиган муассаса сифатида ННТ ривожланиш тенденцияларини ўрганиш тобора кучайиб бормоқда. Мазкур мақолада фуқаролик жамияти институтлари ва Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислохотлар негизда уларнинг ривожланиши масаласи таҳлилга тортилган.

Калит сўзлар: тоқатлилик, учинчи сектор, фуқаролик жамияти, ҳалқ ҳокимияти, генезис, инсон ҳуқуқлари.

Аннотация. В мировой науке все более актуальным становится исследование тенденций развития ННО как института, охватывающего систему эффективных общественных отношений, ориентированного на самоуправление и координацию в различных сферах, представляющего в первую очередь интересы граждан, и работает в третьем секторе. В данной статье анализируется вопрос об институтах гражданского общества и их развитии на основе реформ, проводимых в Узбекистане.

Ключевые слова: Толерантность, Третий сектор, гражданское общество, демократия, генезис, права человека.

Abstract. In world science, the study of the development trends of NGO as an institution covering a system of effective social relations, focused on self-government and coordination in various fields, representing primarily the interests of citizens, and working in the third sector, is becoming increasingly relevant. This article analyzes the issue of civil society institutions and their development on the basis of the reforms implemented in Uzbekistan.

Key words: Tolerance, Third sector, civil society, democracy, genesis, human rights.

Фуқаролик жамияти ўзининг специфик институтлари орқали акс этадиган тарихий феномен бўлиб, у шахс ва жамият ижтимоий-сиёсий тафаккури ривожининг маълум босқичида шаклланди ва бир қанча ижтимоий, сиёсий, мафкуравий трансформация жараёнларини босиб ўтди. Фуқаролик жамияти институтларини шаклланиш ва ривожланиш жараёнини тадқиқ этиш, ўз навбатида, фуқаролик жамиятининг муҳим таркибий қисми ҳисобланган мазкур институтларнинг ижтимоий-сиёсий табиатини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади.

Ҳар бир давлатда фуқаролик жамияти институтларининг шаклланиши ва эркин фаолият юритиши, энг аввало, давлат бошқарув тизими, сиёсий режим ва сиёсий жараёнлар билан

боғлиқ ҳолда кечади. Ўрни келганда таъкидлаш лозимки, фуқаролик жамиятининг етук формасини эса, ўзида халқ ҳокимиятчилиги, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқарув тизимини қамраб олган ва демократиядан ўсиб чиққан, дейиш мумкин [1].

Тадқиқотчилар томонидан дунё мамлакатларида замонавий шаклдаги фуқаролик жамияти институтлари шаклланиши тарихини тўрт босқичга бўлиш амалиёти мавжуд. Биринчи босқич – XIX аср ўрталаридан I жаҳон урушигача бўлган давр; иккинчи босқич – иккита жаҳон уруши оралигидаги тарихий давр; учинчи босқич – II жаҳон урушидан токи, XX асрнинг 90-йилларигача; ва тўртинчи босқич – XX асрнинг 90-йилларидан бошланиб, бугунги кунгача давом этмоқда[2]. Фуқаролик жамияти институтлари мазкур босқичларни босиб ўтиши билан бирга, сиёсий тарихнинг турли даврларида янги жиҳатлар ва қирралар билан бойиб, сайқаллашиб борди. Ўз хусусиятига кўра, янги ҳисобланган мазкур ижтимоий бирлашмаларнинг пайдо бўлишига бир қанча омиллар сабаб бўлган:

- дунёнинг кўплаб мамлакатларида марказлашган давлат ҳокимиятининг шаклланиши ва ривожланиши;

- мазкур мамлакатларда халқнинг ижтимоий-сиёсий тафаккури ва маданиятининг юксалиши;

- давлат ва жамият бошқарувидаги анъанавий методларнинг ҳар доим ҳам ўз самарасини бермаслиги ва бошқалар.

Фуқаролик жамияти институтларини таҳлил қилиш учун, унинг тизимини барча элементлари, хусусан, унинг структуравий даражасига ҳам эътибор қаратиш лозим. Тараққий этган мамлакатларда фуқаролик жамиятининг таркибий элементлари сифатида: 1) шахс; 2) оила; 3) мактаб; 4) диний бирлашма (масжидлар, черковлар ва б.); 5) шахсий мулк ва тадбиркорлик; 6) социал гуруҳ, қатлам ва синфлар; 7) фуқароларнинг шахсий ҳаёти ва унинг кафолати; 8) демократик институтлар; 9) жамоат ташкилотлари, сиёсий партия ва ҳаракатлар; 10) одил судлов тизими; 11) таълим ва тарбия тизими; 12) мустақил ОАВ; 13) нодавлат ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ва бошқалар киритилади[3].

Нодавлат нотижорат ташкилотлар (ННТ) жамиятда мавжуд бўлган барча манфаатларни қамраб олиб, уларни ифодалагандагина, улар ўз мақсадларини самарали бажарадилар. Жамиятда турлича, жумладан, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маънавий, миллий, мафкуравий, маданий, экологик, ҳудудий, минтақавий, диний, шунингдек, яна ўнлаб айрим соҳаларга доир манфаатлар мавжуддир. Манфаат гуруҳлари ана шу манфаатларнинг ифодачиси сифатида пайдо бўлади ва фаолият юритади. Манфаатнинг гуруҳлар, ўз навбатида, сиёсий қарорлар қабул қилишда ёрдам бериши билан бир қаторда, улар давлат ва ҳукумат органлари эҳтиёж сезаётган ахборот ва бошқа маълумотларни етказиб туришда ҳам кўмакчи бўлиши мумкин.

Фикримизча, нодавлат нотижорат ташкилотлар томонидан маълум бир ижтимоий гуруҳнинг турли манфаатлари бир тизимга солиниб, уларнинг кенг жамоатчиликнинг хоҳиш-истаги сифатида давлат органларига етказиб турилиши – сиёсий қарорлар қабул қилишда муҳим аҳамият касб этади. Қолаверса, бундай шароитда кўплаб манфаат гуруҳлари ва ижтимоий қатламлар ўртасида ўзаро келишув ва ижтимоий ҳамкорликдаги интеграциялашув рўй беради.

Сўнгги ўн йилликда фуқаролик жамиятини тадқиқ этиш жуда кучайган ва кенг миқёсда амалга оширилмоқда дейиш мумкин. Бу борада катта илмий лойиҳа ва дастурлар амалга оширилмоқда. Шулардан бири, АҚШнинг Джон Хопкинс университети томонидан олиб борилган The Comparative Nonprofit Sector Project[4] дастуридир. Унинг асосий мақсади XXI асрдага келиб дунё мамлакатларида фуқаролик жамияти, унинг ажралмас феноменлари бўлган – норматив ва институтчионал механизмларини самарали жорий этишдан иборат.

Ҳар қандай давлатда ННТ шаклланиши ва ривожланиши пул маблағларининг самарали сарфланишига ҳам бевосита боғлиқ. Бинобарин, дунёда айрим халқаро нодавлат ташкилотлар маблағларни шахсий эҳтиёжи учун сарфлагани ҳам кузатилмоқда. Бунда, энг аввало, фуқароларнинг ННТга ишончи сусайиб боради. Агар сарфланган маблағлар хусусида жамоатчилик хабардор этиб борилса, жамиятда фуқаролик жамияти институтлари олға

силжиши кузатилади. Хуллас, ННТ ўзига билдирилган ишончни оқласа, у ҳолда улар «жамият драйверига»га айланади.

Экспертларнинг таъкидлашича, айрим давлатларда нодавлат нотижорат ташкилотларнинг мамлакат ҳаётидаги ўрнига унчалик ҳам юқори баҳо берилмайди. Бунинг асосий сабабларидан бири шундаки, ҳар қандай мамлакатда ННТ дастлабки босқичда давлатнинг, бизнес сектор ҳамда аҳолининг ҳомийлигига эҳтиёж сезади. “Агар давлат нодавлат нотижорат ташкилотлар ривожланишини хоҳласа, унда мазкур йўналишга инвестиция киритиши лозим, – дейди Сергей Перапечка. Масалан, ривожланган мамлакатларда давлатнинг ННТ фаолиятига йўналтирилган пул маблағлари 48 фоизни ташкил этади. Бироқ, ННТ учун молиявий кўмак билан бирга, яхши шароит ҳам яратилиши зарур”[4].

Бугунги кунда, сиёсий ва ижтимоий ҳаётимизнинг ажралмас қисми сифатида турли ННТ ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари шаклланиши ва эркин фаолият олиб бориши мамлакатимизда кучли фуқаролик жамияти асосига ўзига хос пойдевор бўлиб хизмат қилмоқда. Мустақиллик йилларида Нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари фаолиятининг янада такомиллаштиришга қаратилган 200 дан ошiq ташкилий-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилингани ҳолда, ушбу ташкилотларни қўллаб-қувватлаш учун зарур ҳуқуқий шарт-шароитлар яратилди.

Хусусан, 1991 йилдан 2000 йилгача бўлган даврда мамлакатимизда демократия, инсон ҳуқуқлари ва эркинлиги, қонун устуворлиги каби принципларни мустаҳкамлаган фуқаролик жамиятининг норматив асослари шаклланди ва мустаҳкамланди. 1992 йилда қабул қилинган мустақил давлатимизнинг Конституциясида фуқароларнинг турли жамоат бирлашмалари, касаба уюшмалари, сиёсий партиялар ва бошқа ташкилотларни тузиши ва уларга бирлашиш ҳуқуқи мустаҳкамлаб қўйилди. Қолаверса, Ўзбекистон Республикасининг “Жамоат бирлашмалари тўғрисидаги” (1991 й.), “Сиёсий партиялар тўғрисидаги” (1996 й.), “Оммавий ахборот воситалари тўғрисидаги” (1997 й.), “Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисидаги” (1999 й.) Қонунларининг қабул қилиниши бу борадаги ташкилий-ҳуқуқий асосларни мустаҳкамлади.

Шунингдек, 2000 йилдан 2010 йилгача бўлган даврда мамлакатимизни демократик янгилаш ва модернизация қилиш, фуқаролик жамияти институтларининг мустақил фаолиятини кучайтиришга асосий эътибор қаратилди. Ушбу даврда амалга оширилган ислохотларнинг асосий характеристикаси – тадрижийлик ва босқичма-босқич асосда кучли давлатдан кучли фуқаролик жамиятига ўтиш бўлди дейишимиз мумкин. Жумладан, давлат ва жамият бошқарувида сиёсий партияларнинг роли кучая борди, 2004 йилда Ўзбекистон Республикасининг “Сиёсий партияларни молиялаштириш тўғрисидаги” Қонун, 2007 йилда эса “Давлат бошқарувини янгилаш ва янада демократлаштириш ҳамда мамлакатни модернизация қилишда сиёсий партияларнинг ролини кучайтириш тўғрисида”ги Конституция-вий қонунларининг қабул қилиниши муҳим воқелик бўлди.

«Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси»ни мазкур йўналишда амалга оширилган ишларнинг мантикий давоми сифатида эътироф этишимиз мумкин. Унга кўра, Ўзбекистон Республикасининг «Экологик назорат тўғрисида», «Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиклиги тўғрисида», «Ижтимоий шериклик тўғрисида» қонунлар ва бошқа норматив ҳуқуқий ҳужжатларнинг қабул қилиниши фуқаролик жамияти курилиши соҳасида улкан қадамлардан бири бўлиб хизмат қилмоқда.

Мамлакатимиз тараққиётининг янги босқичини бошлаб берган “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг беш устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси” ва “2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистон Тараққиёт стратегия”нинг қабул қилиниши ва унинг асосида жамиятимизнинг барча соҳаларида кечаётган жадал ислохотлар мамлакатимизда фуқаролик жамиятини сифат жиҳатдан янги босқичга олиб чиқиш даври бўлмоқда дейишимиз мумкин. Ўтган қисқа муддат давомида Ёшлар иттифоқи, Ўзбекистон фермер, деҳқон хўжаликлари ва томорқа ер эгалари кенгаши, Савдо-саноат палатаси каби нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолиятини

такомиллаштириш, уларни қўллаб-қувватлашга қаратилган алоҳида фармон ва қарорлар қабул қилинди[5].

2021 йил 4 мартда Ўзбекистон Республикаси Президентининг “2021-2025 йилларда фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги фармоннинг қабул қилиниши эса, Тараққиёт стратегияси негизида фуқаролик жамияти институтлари фаолиятини кучайтиришнинг институционал ва номатив асосларини янада такомиллаштирди.

Лекин, шунинг билан бирга, миллий ННТлар фаолиятида ҳали ҳамон камчилик ва сусткашликлар мавжуд. Булар, энг аввало, ННТларнинг ўз иш фаолиятини тўғри йўлга қўйиши ва профессионал салоҳиятини ошириши билан ҳам боғлиқ дейишимиз мумкин. Жамиятимизда “учинчи сектор” деб номланган фуқаролик жамияти институтлари сон ва сифат жиҳатда қанчалик тез суръатларда ривожланиб борса, давлат ва жамият ҳаётида олиб борилаётган ислохотлар ҳам шу тенденция асосида кучайиб бораверади. Бунинг учун эса мамлакатимизнинг ҳар бир фуқароси ўз сиёсий фаоллиги, ҳуқуқий маданияти ва маънавий иштироки билан мазкур ижтимоий жараёнларга хисса қўшиши зарур.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Саидов С. Ижтимоий капитал - фуқаролик жамиятининг муҳим мезони. монография –Т.: 2019.–172 б.
2. Стецко Е.В. Неправительственные организации: формирование политического бренда. Научные школы МГИМО. 2010.– С.109.
3. Андреева О. С. Неправительственные организации (НПО) как институт развития и переустройства мира. Научные ведомости. 2010. №1 (72). Выпуск 13. – С.220.
4. Comparative Nonprofit Sector Project / The Johns Hopkins Center for Civil Society Studies.[Электрон манба]: www.ccss.jhu.edu/research-projects/comparative-nonprofit-sector-project/. (мурожат қилинган сана 02.05.2018).
5. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. –Т.: Ўзбекистон, 2017. – 488 б.

УЎК 316.31.4

ДЕРАДИКАЛИЗАЦИЯ – ЖАҲОН ҲАМЖАМИЯТИ ОЛДИДА ТУРГАН ДОЛЗАРБ МУАММО

Э.Саминов, тадқиқотчи, Ўзбекистон халқаро ислом академияси, Тошкент

Аннотация. Мақолада кескин радикаллашув, зўравон экстремизм ва терроризм тинчлик ва хавфсизлик, инсон ҳуқуқлари ва барқарор тараққиётга таҳдиди, уни олдини олишда давлат сиёсати даражасида амлга оширилаётган ишлар, жаҳон ҳамжамияти томонидан дерадикализация соҳасида амалга оширилаётган ишлар ҳамда қўлланилаётган чора-тадбирлар таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: миллий стратегия, маърифат ва диний бағрикенглик, зўравон хатти-ҳаракатлар, глобал хавф, хавфсизлик, таҳдид, экстремизм, радикаллашув, дерадикализация, ҳиссиёт ва эҳтирос, орзу-истак, субмаданият, қашишоқлик, аламзадалик, иложсизлик, сиёсий ва иқтисодий муаммолар.

Аннотация. В статье анализируются угроза радикализации, насильственного экстремизма и терроризма миру и безопасности, правам человека и устойчивому развитию, предпринимаемые усилия по ее предотвращению на уровне государственной политики, работа, проводимая мировым сообществом в области дерадикализации и применяемые меры.

Ключевые слова: национальная стратегия, просвещение и веротерпимость, насильственное поведение, глобальный риск, безопасность, угроза, экстремизм, радикализация, дерадикализация, эмоции и страсти, желание, субкультура, бедность, страдание, беспомощность, политические и экономические проблемы.

Abstract. The article analyzes the threat of radicalization, violent extremism and terrorism to peace and security, human rights and sustainable development, the efforts being made to prevent it at the level of state policy, the work carried out by the world community in the field of deradicalization, and the measures used.

Key words: national strategy, enlightenment and religious tolerance, violent behavior, global risk, security, threat, extremism, radicalization, deradicalization, emotion and passion, desire, subculture, poverty, suffering, helplessness, political and economic problems.

Кириш. Мазкур мавзуни тадқиқ этишнинг долзарблиги XXI асрда бутун халқаро муносабатлар тизимининг тубдан ўзгариши, хавфсизликка таҳдидлар географиясининг кенгайиши, хусусан, зўравон экстремизм, радикализм ва халқаро терроризмнинг кучайиши билан бевосита боғлиқдир. Терроризм феноменини таҳлил қилар эканмиз унинг замирида радикаллашув, зўравон экстремизм таҳдидлари трансмиллий характерга эга таҳдидга айланганлигининг гувоҳи бўламиз. Зеро, кескин радикаллашув, зўравон экстремизм ва терроризм тинчлик ва хавфсизлик, инсон ҳуқуқлари ва барқарор тараққиётга путур етказди. Жаҳонда ҳеч бир мамлакат ёки минтақа унинг оқибатларидан ҳимояланмаган. Ҳозирда миллионлаб одамлар террорчилар ва зўравон радикал ва экстремистик гуруҳлар томонидан босиб олинган ҳудудларни тарк этишга мажбур бўлмоқда. 2021 йилда дунё бўйлаб 23 мингга яқин инсон терактлар қурбони бўлди. “Жорий йил бошидан буён 75 та давлатда етти мингдан ортиқ терактлар амалга оширилди. 23 мингга яқин одам уларнинг қурбони бўлди. Шундай қилиб, дунёда ҳар куни 30 тагача шундай жиноят содир этилади”. Бутун дунёда кучайиб бораётган терроризмга элтувчи радикализм, экстремизм, одам савдоси, гиёҳвандлик каби хатарлар, афсуски, Ўзбекистонни ҳам четлаб ўтмаяпти. “Бугунги кунда инсоният кўплаб умумбашарий муаммоларга дуч келмоқда ва уларга ечим топиш ниҳоятда долзарб бўлиб қолмоқда. Биз глобаллашув ҳар томонлама авж олаётган, шиддатли ўзгаришлар содир бўлаётган мураккаб замонда яшамокдамиз. Бугунги кунда иқлим ўзгаришлари, экологик муаммолар, радикализм, экстремизм ва терроризм, одам савдоси, наркотрафик каби таҳдидлар бизнинг мамлакатимизда ҳам ечилиши зарур бўлган долзарб вазифалар ҳисобланади”, – деб таъкидлайди Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони билан 2021–2026 йилларга мўлжалланган экстремизм ва терроризмга қарши курашиш бўйича Ўзбекистон Миллий стратегияси тасдиқланди. “Стратегиянинг мақсади Ўзбекистон Республикаси конституциявий тузумини ҳимоя қилиш, миллий хавфсизлик, шунингдек, фуқароларнинг ушбу соҳадаги ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлашга имкон берадиган экстремизм ва терроризмга қарши курашиш бўйича самарали ва бир вақтнинг ўзида мувофиқлаштирилган давлат сиёсати амалга оширилишини таъминлашдир”, – дейилади ҳужжатда.

Шу билан бирга хатар ва таҳдидларнинг олдини олиш мақсадида бугун Ўзбекистон БМТ Контртеррор бошқармасининг террорчиликка қарши курашиш борасидаги 15 та лойиҳасини амалга оширишда фаол иштирок этмоқда. БМТ Бош Ассамблеяси томонидан Ўзбекистон ташаббуси билан қабул қилинган “Маърифат ва диний бағрикенглик” резолюцияси доирасида кўп томонлама тадбирлар ўтказиш, ёшларни экстремизм ва терроризмга элтувчи зўравон радикаллашувнинг салбий таъсиридан ҳимоя қилиш, “қайноқ нуқталар”дан қайтарилган шахсларни реабилитация ва реинтеграция қилиш соҳасида тажриба алмашиш ҳамда кадрлар тайёрлаш йўналишида ҳамкорлик қилиш имкониятлари муҳокама қилинди.

Давлатимиз раҳбари – Шавкат Мирзиёев 2023 йил 4 июль куни Саудия Арабистонида ўтказилган “Кўрфаз араб давлатлари – Марказий Осиё” олий даражадаги биринчи саммитида давлатларни ҳамкорликка чақириб, “Терроризм, экстремизм, радикализм ва наркотрафикка қарши курашиш, ёшларимизни бу каби хавф-хатарлар Интернет ва бошқа воситалар орқали тарқалишидан асраш борасида алоқаларимизни кучайтиришни даврнинг ўзи талаб қилаётганлигини таъкидладилар. Ўзбекистоннинг “Меҳр” операцияси доирасида фуқароларни мамлакатга қайтариш, реабилитация ва реинтеграция қилиш борасидаги саъй-ҳаракатларини юксак баҳолади. Терроризм ва экстремизмга қарши курашдаги янги ёндашувлар алоҳида қайд этилди. Терроризм, радикал экстремизм каби ҳодисалар ҳақида фикр юритадиган бўлсак, қайд этиш лозимки, улар бир-бири билан чамбарчас боғлиқ. Тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаги, “радикаллашув” деганда шахсларни террористик ҳаракатларга олиб келиши мумкин бўлган ёки уларни террористик ташкилотлар томонидан ёлланишга кўпроқ заифлаштирадиган зўравон экстремистик мафкураларни қабул қилиш жараёни тушунилиши мумкин. Европа тадқиқотчилари радикаллашувнинг икки турини аниқ фарқлашни таклиф қилдилар. Уларнинг биринчи тури – зўравон радикаллашув (violent

radicalization) ёки радикаллашувга олиб келадиган радикаллашув. Бу уларнинг фикрига кўра, шахслар зўравонликни қабул қилиш, бевосита иштирок этиш ёки террорчиликда ёрдам бериш жараёнидир. Иккинчи тури – зўравонликка олиб келмайдиган (non-violent radicalization) радикаллашув, зўравонликсиз радикаллашув - деб талқин қилинади.

Халқаро ва хорижий экспертлар инсон радикаллашувининг асосий индивидуал омиллари сифатида қуйидагиларни кўрсатиб ўтадилар:

Дин тўғрисида аниқ билим ва тасаввурларнинг йўқлиги, эътиқодининг ўзгарувчанлиги. Аксарият экстремист ва террорчилар ўз хатти-ҳаракатларини гўё дин ва унинг юксак ғоялари билан боғлаб кўрсатгандай бўладилар. Бироқ, улар дин тарихи, диний ақидаларнинг илмий-маърифий талқини ҳақида ҳеч қандай билим ва тасаввурга эга эмаслар. Яъни радикаллашувнинг сабаби бу “диннинг фавқулодда ижтимоий воқелик сифатидаги билимларнинг етишмаслиги”дир, улар диннинг ўзига эмас, балки унинг мафкурасига амал қиладилар.

Радикаллашувнинг олдини олишда шахсий омил ва жараёнларни ҳам ҳисобга олиниши керак. Яъни, олдини олиш ишлари шахснинг психологик барқарорлигини кучайтириш, ички муаммоларини ҳал қилишга ёрдам бериш ва ижтимоий-иқтисодий ҳимоя механизмларини мустаҳкамлашга қаратилган бўлиши лозим.

Бу каби ишларни муваффақиятли амалга ошириш учун, хусусан, махсус кўникма ва маҳорат талаб этилади. Бугунги кунда барча мактабларда доимий ишлайдиган психологлар мавжуд. Мактаб психологлари радикал мафкуралар таъсирига дуч келган болалар ва оналар билан ишлаш борасида ўз билимларини малака ошириш курсларида мустаҳкамлашлари лозим. Бир жиҳатдан радикализмга қарши курашда барча фуқаролар бемалол фойдаланиши учун қулай бўлган психологик маслаҳат хизматларини яратиш муҳим аҳамиятга эга. Тадқиқотчилар радикаллашувнинг микроижтимоий омилларини ҳам алоҳида ажратиб кўрсатадилар. Бундай ҳолатда деструктив гуруҳларга ёллаш жараёни юқоридан пастга эмас, балки, кўпроқ пастдан юқорига амалга оширилади. Шахснинг радикаллашуви кичик ижтимоий гуруҳларда, яъни “инсон бевосита ҳаёт кечираётган муҳитда” содир бўлади (гуруҳлар, дўстлар ва қариндош-уруғлар). У бузғунчи оқимларга унинг мақсад ва вазифаларига чексиз садоқат ҳиссини туйгани учун эмас, балки дўстлари ҳам ёллангани учун ҳам қўшилиб қолади. Ёллашнинг асосий механизми замирида дўстлик ва қариндош-уруғчилик муносабатлари ҳам ётади. Экстремистик гуруҳларнинг жуда кўплаб аъзолари ўз қариндошлари – дўстлари ёки танишлари томонидан ёлланганлигини алоҳида қайд этиб ўтиш лозим. Аксарият одамлар экстремистик ғоялар таъсиридан асровчи кучли ҳимоя механизмларига эга: танқидий фикрлаш қобилияти, теран фикрлилик, онг-шуурига уй ёки мактабда сингдирилган инсонпарварлик, ўзаро муроса ва ҳурмат ҳисси, зўравонликсиз ва мустаҳкам ижтимоий ва оилавий алоқалар.

БМТнинг Аксилтеррор қўмитаси ва бошқа тузилмаларининг миллий амалиётда қўлланиши мумкин бўлган зўравон экстремизм ва терроризмга қарши курашиш борасидаги тажрибаси йилдан-йилга ошиб бормоқда.

Мазкур соҳада Яқин Шарқ ва Форс кўрфази минтақалари ва ислом динига эътиқод қилувчи аҳоли сони кўп бўлган давлатлар тажрибаси алоҳида қизиқиш уйғотмоқда. Араб давлатлари лигаси ва Ислом ҳамкорлик ташкилотига аъзо давлатлар нодавлат тузулмалар орқали оммавий қирғин қуролларига эга бўлишининг олдини олишга, шунингдек минтақадаги беқарорлик ва террорчилик ҳаракатларига сабаб бўладиган ҳолатларга эътибор қаратмоқда.

Араб давлатлари лигасида, асосан, ҳарбий ва қонунчилик соҳаларидаги (шу жумладан, жиной одил судловда) “кескин” чораларга, қўшимча равишда “нисбатан мўътадил” кўп томонлама ёндашувнинг қўлланиши ҳам аҳамияти жиҳатдан муҳимлиги тан олинган. Масалан, минтақадаги, хусусан Сурия, Ироқ, Ливия ва Ямандаги можароларни сиёсий йўл билан ҳал қилиш зарурлигини ва “терроризмга қарши курашда” унинг асосий сабабларини йўқ қилиш орқали экстремизмга (шу жумладан интеллектуал ва диний) қарши курашиш ва экстремизмни таъминловчи молиявий манбаларни тугатиш бўйича саъй-ҳаракатларни

жамлаш зарурлиги эътироф этилди. Аммо шунинг ёдда тутиш керакки, бугунги кунда ҳеч бир давлатда ушбу масала ечими бўйича универсал усул мавжуд эмас.

ЮНЕСКО экспертларининг фикрига кўра, зўравон экстремизмнинг олдини олишда таълим муҳим рол ўйнайди, аммо нафақат таълимнинг мазмун ва сифати, балки унинг барча учун қандай таъминланишига ҳам эътибор қаратиш лозим. Иқтисодий омиллар сингари, таълим олиш имкониятларининг етишмаслиги ва зўравон экстремизм ўртасидаги боғлиқлик кўпинча мураккаб ҳусусиятга эга.

Мутахассисларнинг фикрига кўра, “сиёсий зўравонлик ва ҳаётий воқелик, яъни адолатсизлик, коррупция ёки доимий камситилишлар” ўртасида ўзаро кучли боғлиқлик мавжуд. Бу ўзаро боғлиқ муносабатлар камбағалликнинг ижтимоий-иқтисодий муаммолари билан бўлган муносабатлардан кучлироқ бўлиб чиқиши мумкин; гап шундаки, “одамлар камбағал бўлганлари учун эмас, балки улар ёвузлик ва ноҳақликка чидай оламгани учун қўлига қурол олади”. Шу ўринда коррупция ҳолатлари адолатсизлик ҳақидаги тасаввур ва туйғуларни янада кучайтириши мумкин, бу эса, ўз навбатида умумий норозиликка олиб келади. Бу адолатсизлик, коррупция ва шафқатсиз муносабат одатий ҳол бўлган ҳолатларда янада кучаяди. Ўз навбатида, бу зўравонлик хатти-ҳаракатлари тенгсизлик ва адолатсизликни йўқ қилишга қаратилганида асосли хатти-ҳаракат деб ҳисобланиши мумкин.

Хулоса ўрнида таъкидлаш мумкинки, аксарият ҳолларда радикал кайфиятдаги жамият аъзоси бўлиш ва кейинчалик қуролли ҳаракатлардан бевосита иштирок этишга ўтиш, одатда, аста-секин содир бўлади. Радикаллашув жараёни психологик жиҳатдан муайян бир мақсадга ҳаддан зиёд берилиш ва шу мақсад йўлида барча нарсаларни инкор этишга олиб келади. Радикаллашув жараёнида инсон одатий ижтимоий муҳитидан четлашади ва радикаллар жамоасига кириб боради ва зўравонликни оқлайдиган мафкурага хайрихоҳлик ҳиссини туяди, қадриятлари ўзгаради, жамият қоидаларига зид хатти-ҳаракатлар содир этишга эҳтиёж сеза бошлайди. Шу боис дерадикализация масаласи кун тартибига долзарб масала бўлиб чиқмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. РИА Новости. <https://russian.rt.com/world/news/914778-sovbez-zhertva-terakt>
2. <https://lex.uz/docs/5491626>
3. Ўзбекистон Президенти БМТ Контртеррор бошқармаси раҳбари билан учрашув ўтказди. 02.03.2022 й. <https://president.uz/uz/lists/view/5018>
4. Бош Ассамблея, Инсон Ҳуқуқлари Кенгаши ҳисоботи А/ҲРС/31/65, пара. 15).
5. <https://histerl.ru/slovar/radikalizm.htm>
6. Сакаев.В.Т. Понятие радикализации: обзор научных подходов в современной зарубежной литературе. Национально-исследовательский университет «Высшая школа экономики», г. Москва, Россия
7. Wilner A.S. Homegrown terrorism and transformative learning: an interdisciplinary approach to understanding radicalization / A.S. Wilner, C.-J. Dubouloz // Global Change, Peace & Security. 2010. Vol. 22, № 1. P. 33-51, DOI: 10.1080/ 1478115 0903487956.
8. Кузнецов В.Н. Социология идеологии: учебное пособие. М.: КДУ, 2009. 380 с; Абдулаева Э.С. Анализ причин возникновения религиозного фанатизма среди чеченской молодежи // Международный научно-исследовательский журнал. 2016. № 3–5 (45). С. 12–13

УЎК 94 (575.141)

ҚАДИМИЙ ВА ИЛК ЎРТА АСРЛАРДА САМАРҚАНД ШАҲРИНИНГ АНЪАНАВИЙ РИВОЖЛАНИШ ТАРИХИ

М.Х.Сидикова, кафедра мудири, “Ипак йўли” туризм ва маданий мерос халқаро университети, Самарқанд

Аннотация. Самарқанд қадимдан инсонсоният цивилизацияси ўчоқларидан бири бўлиб келган. Бугунги кунгача олиб борилган тадқиқотларга кўра, илк ўрта асрларда шаҳар ўзининг ривожланиш чўққисига эришган ва мураккаб инфратузилмага эга бўлган. Ушбу мақолада Самарқанд шаҳрининг анъанавий ривожланиш тарихи аниқ манба ва адабиётларда берилган маълумотлар асосида ўрганилган ва таҳлил этилган.

Калит сўзлар: Афросиёб, Самарқанд, Арк, шахристон, работ, шаҳар инфратузилмаси, маҳаллалар, ҳунармандчилик, Сўғд, савдо, Зарафшон.

Аннотация. Самарканд с древних времен был одним из центров человеческой цивилизации. Согласно исследованиям, проведенным на сегодняшний день, своего пика развития и сложной инфраструктуры город достиг в раннем средневековье. В данной статье история традиционного развития города Самарканда изучается и анализируется на основе конкретных источников и сведений, представленных в литературе.

Ключевые слова: Афросиаб, Самарканд, Арк, Шахристан, Рабат, городская инфраструктура, кварталы, ремесла, Согд, торговля, Заравишан.

Abstract. Samarkand has been one of the centers of human civilization since ancient times. According to research carried out to date, the city reached its peak of development and had a complex infrastructure in the early Middle Ages. In this article, the history of the traditional development of the city of Samarkand is studied and analyzed based on specific sources and information provided in the literature.

Keywords: Afrosiyab, Samarkand, Ark, Shahristan, Rabat, urban infrastructure, neighborhoods, crafts, Sogd, trade, Zarafshan.

Маълумки, сўнги йилларда Самарканд Ўзбекистоннинг туризм дарвозаси сифатида эътироф этилмоқда. Албатта бунга унинг қадим тарихи ва бой маданий мероси муҳим аҳамият касб этади. Шаҳарнинг қулай географик жойлашуви унинг қадимдан аҳоли манзилгоҳларининг вужудга келишига сабаб бўлган. Самарканд шаҳри Зарафшон водийсининг [1] ўрта қисмида Самарканд воҳасида жойлашган. Самарканд воҳаси шимолий ва жануб томондан Туркистон, Зарафшон тоғ тизмалари, Қойтош, Нурато, Қоратоғ тоғлари билан чегарадош [2]. Дунёнинг машҳур қадимги Нил, Дажла ва Фрот, Ҳинд, Хуанхе ва Янцзи каби цивилизациялари тенгдоши бўлмиш Самарканд қадимги цивилизациясида ҳам Зарафшон дарёсининг роли ва аҳамияти бекиёсдир [3]. Зарафшон водийсида одамзод илк мустъе давридан бошлаб яшаганлиги ва ўз даврига нисбатан юксак маданият барпо этганлиги илмий жиҳатдан исботланган. Самарканд шаҳрининг қоқ марказидаги Самарканд макони, Чашма-Сиёб, Динамо стадиони атрофидаги, гишт заводи яқинидан топилган палеолит даврига оид манзилгоҳ излари бу ерда шаҳар маданиятининг шаклланиши жуда узок ўтмишга бориб тақалишидан далолат беради [4].

Самарканд атрофида дастлаб қатор йирик қишлоқлар ва улар негизида аста-секин илк шаҳарлар вужудга келган. Самарканд шаҳри ва у билан ёндош ҳудудлардаги қадимги деҳқон ва чорвадорларнинг Сиёб, Чакка, Сойғус, Тўқайли сингари қатор қишлоқлари шулар жумласидан эди [5]. Энеолит ва бронза даврига келиб, қадимги Суғд Ўрта Осиёда металл ишлаб чиқариш бўйича асосий марказлардан бирига айланди [6]. Аҳамонийлар истилосига қадар бу ерда илк шаҳар, аниқроғи шаҳар манзилгоҳи шаклланганлиги Самарканд шаҳрининг 2750 йиллигини нишонлашга асос бўлди.

Самарканд шаҳри тарихидаги энг қадимий шаҳарсозлик намунаси – Афросиёб шаҳар-қалъаси ҳозирги Самарканднинг шимолий чегарасида жойлашган бўлиб, майдони 219 гектарни ташкил этган ва тахминан 5,5 км узунликдаги девор билан ўралган. Тепалик шимолдан Сиёб ариғи билан чегараланган, жануб томондан эса «эски шаҳар» деб аталган Самаркандга қўшилиб кетган. Олиб борилган археологик қазилмалар бир неча метр қалинликдаги маданий қатламлар ҳолатини, бойлар ва камбағалларнинг уйлари, хунармандларнинг устахоналарини, савдогарларнинг дўконларини, кўча ва майдонларни, шоҳона саройлар ва ибодатхона, масжид ва мадрасаларни, мудофаа иншоотларини, шаҳарни сув билан таъминлаш тизимини аниқлашга имкон берди [7].

Сўнгги йилларда ЎзФА Археология институти олимлари ҳамда хориж олимлари (Италия, Япония, Корея, Франция ва бошқалар) ҳамкорлигида Афросиёбда кенг қамровли қазув ишлари жараёнида бу ердаги энг қуйи маданий қатламлар ўрганилиб, ер сатҳидан 10-15 м чуқурликда мил. ав. IX-VII аср ўрталарига оид ашёлар топилди. Қўлга киритилган ёдгорликнинг остки қатламларида қайд этилган ашёвий топилмалар мажмуаси ушбу кўҳна истехкомли шаҳар кўринишидаги манзилгоҳ мил. авв. VIII-VII асрларга мансуб эканлиги аниқланган.

Афросиёб шарқидан Обимашҳад, шимолидан эса Обираҳмат ва Сиёб сувлари оқиб ўтган. Шаҳар ичида турли хил ҳунармандчилик маҳаллалари, кўчалар, ибодатхона, бозор, гузар ва суғориш тармоқлари мавжуд бўлган. Шаҳарнинг шимолий қисмидаги 19 га майдонда ниҳоятда мустаҳкам ҳукмдор қароргоҳи – «Кўҳандиз-арк» қад кўтарган[8]. Шунингдек, шаҳар атрофи бўйлаб қалинлиги 7-8 метрли гувала девор ҳамда қалинлиги 12 метрли мудофаа девори барпо этилган. Афросиёб мудофаа девори қалинлиги жиҳатдан Панжикент ва Пойкенд мудофаа деворлари каби маҳобатли бўлган. Масалан, 3-халқа мудофаа девори қалинлиги баъзи жойларда 10 метрга етган. Умуман, ушбу мудофаа деворининг сақланган баландлиги 13,5 метрга етганлиги ўз даврида унинг ҳақиқатан қудратли истехком бўлганлигини тасдиқлайди. Шаҳарнинг тўртта дарвозаси: шимолий, жанубий, шарқий ва ғарбий дарвозалари мавжуд бўлган. Тарихий манба ва адабиётларда бу дарвозалар Бухоро, Кеш, Хитой ва Навбаҳор дарвозалари номлари остида тилга олинади[9].

Илк ўрта асрларда Афросиёб иқтисодиётида ишлаб чиқариш, деҳқончилик ва ҳунармандчилик, савдо-сотик гуркираб ривожланди. Афросиёбда олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида темирчилик, заргарлик, ипак қоғозлари, тўқимачилик, этикдўзлик ва шунга ўхшаш ҳунармандчилик намуналари кўлга киритилди. Бундан ташқари, сўғд ҳунармандлари томонидан ишлаб чиқарилган кўплаб ашёлар Эрон, Ҳиндистон, Хитой, Рим, Византия, Кавказ ва бошқа минтақалардан топилган ва тадқиқотчилар томонидан ўрганилган[10]. Шунингдек, туркларнинг буюртмаларига кўра, сўғдлик усталар ҳашаматли иншоотларнинг деворларини нақшлар, ёғоч ўймакорлиги билан безаганлар. Сўғдлик курувчи ва рассомларнинг маҳоратли уюшмалари йирик шаҳар марказлари, марказдан четдаги ва туркий муҳитда шаклланган дид ва моданинг ўзига хос ретрансляторлари бўлиб хизмат қилганлар[11]. Буларнинг барчаси қадимги суғд ҳунармандчилигининг юқори даражада ривожланганлигидан далолат беради.

Самарқанд мил.авв. IV асрдан то милоднинг VI асрига қадар Суғдиёна давлатининг пойтахти бўлди. Бу даврда келиб, Шарқ ва Ғарб давлатлари ўртасидаги Буюк ипак йўли орқали савдо алоқалари янада кучайган ва бу жараёнда Самарқанд шаҳри савдо маркази ва воситачи шаҳар сифатида муҳим ўринни эгаллаган. Шаҳар Буюк ипак йўлининг жанубдан шимолга ва ғарбдан шарққа ўтадиган кесишиш йўли чорраҳасида жойлашган.

Афросиёб ҳудудида олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, шаҳар инфратузилмаси ўз даврига хос энг мураккаб техник асосларда барпо этилган. Ўрта Осиёнинг иссиқ иқлимини ҳисобга олган ҳолда, бу ерда кўкаламзорлаштириш ва салқинлаштиришга алоҳида эътибор қаратилган. Айниқса Афросиёбда сув таъминоти яхши йўлга қўйилган бўлиб, “Қўрғошин нова” номли мураккаб сув иншооти орқали шаҳар аҳолиси тоза ичимлик суви билан таъминланган. Афросиёб атрофи сув тўлдирилган мудофаа ўрдаси – Новадон билан ўралган ва шаҳарнинг оқова сувлари ҳам махсус қувурлар орқали шаҳардан ташқарига чиқарилган[12]. Бу эса ўз даврининг мураккаб муҳандислик маҳорати ҳисобланган.

Ал-Истаҳрийнинг маълумотига кўра, ичимлик суви қўрғон қувурларидан оққан, сув қувурлари бозор ўртасидаги Рас ат-Тоқ деган жойдан ўтган ва бу жой шаҳарнинг энг гавжум бозор маркази бўлган[13].

Афросиёбда ривожланган шаҳар маданияти VII асрда Араб халифалиги томонидан қилинган босқинчилик натижасида вайрон этилади. VIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб шаҳар аста-секин қайта тиклана борди. Ибодатхоналар ўрнида масжидлар ва мадрасалар қурила бошланди. Шаҳарнинг ҳудуди кенгайиб, Афросиёбдан жануб ва ғарб томонларга чўзилиб кетди. Халифалик ҳокимияти тепасида Аббосийлар сулоласи келган даврдан бошлаб, сиёсий-иқтисодий ҳаётда самарқандликлар фаолияти янада жадаллаша борди. Самарқанд савдогарлари Хитойдан тортиб Яқин Шарққача ҳам қуруқликда ҳам денгиз орқали савдони ўз назоратларига олдилар. Самарқанд шаҳри яна савдо марказларидан бирига айланди. Араб географи Истаҳрий Самарқандни «Мовароуннахрнинг қуруқликдаги бандаргоҳи» деб таърифлаган эди.

IX асрнинг 20-йилларида Самарқанд Сомонийлар сулоласи қўлига ўтди ва кейинчалик бу давлатнинг пойтахтига айланди. Пойтахт Самарқанддан Бухорога кўчирилгач, Самарқанд

Бухородан кейинги иккинчи йирик шаҳар сифатида савдо ва ҳунармандчилик марказига айланди. Ҳунармандчиликда қоғоз ва мато ишлаб чиқариш алоҳида ўринга эга бўлиб, бу даврда Самарқанд ўзининг «иброҳимий» қоғози ва «водорий» матолари билан бутун Шарқ оламида машҳур бўлган. Сомонийлар даврида Бухоро пойтахт бўлса-да, Самарқанд ўз ер майдони ва аҳолисининг сони жиҳатидан Мовароуннахрнинг биринчи шаҳри бўлиб қолаверган.

IX-X асрларда яшаб ўтган араб тарихчиси ва сайёҳи ибн Ҳайкул Сўғд диёри ҳақида қимматли маълумотларни ёзиб қолдирган[14]. Шунингдек, араб тарихчиси ал-Асокирнинг «Тарихи мадинат Димашк»[15], араб географи Ибн Хавқалнинг «Китоб сураат ал-Ард» асарларида Самарқанд шаҳри тўғрисида, жумладан, унинг ариқлари, тангалари, рустоқлари ва Самарқанд вилоятидаги шаҳарлар тўғрисида аниқ маълумотлар келтириб ўтилган. Ибн Хавқалнинг ёзишича, Самарқанд шаҳрида қалъа ва тўрт дарвоза – Хитой, Навбаҳор, Бухоро ва Катта дарвозалари бўлган.

Археологик маълумотларга кўра, Мовароуннахр шаҳарлари XI-XII асрларда олдинги асрларга нисбатан жадал тарзда ривожланиб борган. Бу даврда Мовароуннахрда Қорахонийлар ҳукмронлиги ўрнатилган эди. Қорахонийлар даврида Самарқандда ишлаб чиқариш, ташқи иқтисодий алоқалар янада ривожланди. Шаҳар ҳунармандчилик ва маданият марказларидан бирига айланди. Ҳунармандлар ўз касб-корларига кўра мисгарлар, игначилар, кулоллар, тикувчилар ва бошқа махсус маҳаллаларда истиқомат қилар эдилар[16].

Шаҳарнинг XI-XIII аср бошларидаги ҳаёти ва қиёфаси тўғрисида маълумотлар деярли сақланиб қолмаган. Археологик манбалар маълумотларига таянган ҳолда айтиш мумкинки, X асрда шаҳристон ҳудудида юзага келган кулоллар маҳалласи ғарб ва жанубий ғарб томонга кенгайиб борган. Самарқанд намозгоҳи шаҳардан ташқарида жойлашган бўлиб, Афросиёбдан ғарб томонга қараб кетган ва эски будда ибодатхонаси ўрнида қурилган. Самарқанднинг шаҳар дарвозаларидан бири шу асосда Навбаҳор дарвозаси деб аталган[17].

IX-XII асрларга келиб Самарқандда иқтисодий ва маданий ҳаёт анча юксалди. Бу даврда шаҳарда ҳунармандчилик билан бир қаторда ўрта ва олий таълим тизими қарор топди. Манбаларда XI асрда Самарқандда 17 мадраса бўлганлиги таъкидланади. Шаҳардаги машҳур мадрасалардан бири Иброҳим Тамғачхон томонидан барпо қилинган эди. Шунингдек, Тамғачхон Иброҳим ибн Ҳусайннинг шаҳристон шимолий қисмида йирик жомеъ масжид ва ичида ҳукмдорларнинг қароргоҳи ҳамда маъмурий бинолар жойлашган кўрғон мавжуд бўлган. Ушбу буюк ва дабдабали сарой 1212 йилда Хоразмшоҳнинг Самарқанд исёнини бостириши жараёнида йўқ қилинган.

Самарқанд XIII асрнинг I-чорагига қадар Хоразмшоҳлар давлатининг йирик ва мустақкам шаҳарларидан бири бўлиб, савдо-сотик ва ҳунармандчилик, илм-фан маркази сифатида машҳур эди. Муғул босқинидан олдин ёзилган Ан-Насафийнинг асарида Самарқанд шаҳридаги 12 та қабристон, 3 та сарой, 15 та масжид, 4 та балда¹, 3 та округ номлари келтирилган[17].

1220 йилда Самарқанд шаҳри Чингизхон қўшинлари томонидан босиб олинди ва тарихда мисли йўқ талон-тарож бошланди. Самарқанд Муғул босқинчилари томонидан мислсиз даражада вайрон этилган. Бу тажовузнинг гувоҳи бўлган араб тарихчиси Ибн ал-Асир ўз эсдаликларида бу воқеаларни аниқ ва равшан тарзда баён этган[18]. Муғулларнинг Самарқандга қилган тажовузи бугунги Афросиёб тепалиги кўринишида намоён бўлган.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, Самарқандда қадим даврдан бошлаб шаҳарсозлик маданияти ўзига хос тарзда шаклланиб тараққий этиб келган. Шаҳарнинг асосий маркази бугунги кундаги Афросиёб тепалиги ўрнида қурилган. Шаҳар қорихонийлар давидан бошлаб ҳунармандларнинг касб-корига кўра, маҳаллаларга бўлинган. Шаҳарда сув тизими, бозорлар жойлашуви, ҳамомлар фаолияти, кўчаларнинг кесишуви ҳар томонлама пухта ўйлаб қурилган. Афсуски муғуллар истилоси сабаб шаҳарнинг асрлар давомида шаклланган мураккаб инфраструктураси ҳамда унинг ҳақиқий кўриниши ва тузилиши бизнинг кунгача етиб

¹ «Балда» сўзи «кичик шаҳар» маъносини билдирган.

келмаган. Фақатгина айрим манбалар ва археологик тадқиқотлар орқали шаҳарнинг умумий кўринишини тахмин қилиш мумкин. Албатта ўз даврининг мураккаб инфратузилмасига эга бўлган Самарқанд шаҳристони (Афросиёб) ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш шунингдек, уни Самарқанднинг муҳим туризм объектига айлантириш, келгусида янги ва кенроқ тадқиқотларни талаб этади.

Фойдаланган адабиётлар рўйхати:

1. Зарафшон водийси Ўрта Осиёнинг марказий қисмида, Туркистон-Оқтов билан Зарафшон тизмалари орасида жойлашган кўндаланг водийдан иборат бўлиб, Самарқанд вилоятидан ўтган. Унинг узунлиги қарийб 200 км. масофани ташкил қилади ва энг қадим замонлардан инсон жамоалари яшаши учун қулай экологик ҳудуд ҳисобланган. // Журакулов М. Самарқанд маданияти тарихининг кўҳна илдизлари. – Самарқанд, 2000. – Б. 9.
2. Абрамов М.М. Социально-экономическая и культурная жизнь Самарканда в XVI-первой половине XIX в. Автореферат. диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. – Т., 1989. – Б. 25.
3. Самарқанд шаҳрининг умумбашарий маданий тараққиёт тарихида тутган ўрни (Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллик юбилейига бағишланган халқаро илмий симпозиум материаллари). – Т.,- С.: 2007. // Сагдуллаев А.С. Самарқанд в системе древней урбанизации. – Б. 17.
4. Журакулов М. Самарқанд маданияти тарихининг кўҳна илдизлари // Ўзбекистон археологияси. 2010 йил №1. – Б. 12.
5. Журакулов М. Самарқанд воҳасининг ибтидоий маданият тарихи саҳифаси // Археология Узбекистана. 2011 №1 (2). – Б. 22.
6. Самарқанд шаҳрининг умумбашарий маданий тараққиёт тарихида тутган ўрни (Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллик юбилейига бағишланган халқаро илмий симпозиум материаллари) // Исамиддинов М.Х. К вопросу о возникновении древнего города на Афрасиябе. – Самарқанд, 2007. – Б. 9.
7. <https://meros.uz/uzc/wonder/view?id=67>
8. Муҳаммаджонов А. Тарих фалсафаси – маънавият кўзгуси. – Т., 2015. – Б. 59-61.
9. Кубаев С.Ш. Илк ўрта аср сўғд мудофаа тизими ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари // Ўзбекистон археологияси. 2016 йил, № 1. – Б. 12.
10. Самарқанд шаҳрининг умумбашарий маданий тараққиёт тарихида тутган ўрни. Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллик юбилейига бағишланган халқаро илмий симпозиум материаллари. – Тошкент-Самарқанд, ЎзР ФА «Фан» нашриёти, 2007. // Коробкова Г.Ф. Древний и средневековый Самарканд на Великом шелковом пути (По материалам ремесленного производства Афрасияба). – Б. 107.
11. Ҳатамова М. Ўзбекистон шаҳарлари VI-VIII асрларда. – Т., 2017. – Б. 104-105.
12. Алимова Д.А., Буяков Ю.Ф., Раҳматуллаев Ш.М. Самарқанд тарихи (қадим даврдан бугунгача. Рус ва ўзбек тилларида). – Т., 2009. – Б. 8.
13. Иброҳимов Н. Ибн Батута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати // «Шарк машъали» журнаliga илова. «Шарк баёзи». – Т., 1993. – Б. 27.
14. Бердимуродов А. Самарқанд тарихидан томчилар. – Т.: 2015. – Б. 95.
15. Мамадалиев Ҳ. Ўзбекистон шаҳарлари IX-XII асрларда. – Т.: «Adabiyot uchqunlari» 2017. – Б. 54.
16. Бугунги Самарқанднинг «Сўзангарон» (Игначилар) маҳалласи қорахонийлар замонида юзага келганлиги эҳтимолдан холи эмас. – Р.Ҳодизода. Самарқанднома. – Т., 2011. – Б. 33.
17. Мамадалиев Ҳ. IX-XV асрларда Ўрта Осиё шаҳарлари. – Т., 2016. – Б. 32.
18. Греков Б.Д., Якубовский Ю.А. Олтин Ўрда ва унинг кулаши. – Т.: 1956. – Б. 46.

УДК 338.482

ТУРИСТИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ В УЗБЕКИСТАНЕ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

А.А.Халмухамедов, соискатель, университет общественной безопасности Республики Узбекистан, Ташкент

Аннотация. После обретения независимости Республика Узбекистан стала восстанавливать сферу туризма, уделять особое внимание реставрации и благоустройству исторических и религиозных достопримечательностей, а также создавать современную инфраструктуру, соответствующую международным стандартам, где особую роль на сегодняшний день имеет обеспечения безопасности туризма.

Ключевые слова: туристическая безопасность, туристическая полиция, культурное наследие, инфраструктура.

Аннотация. Узбекистан Республикаси мустақилликка эришгач, туризм соҳасини тиклаш, тарихий ва диний обидаларни қайта тиклаш ва ободонлаштиришга алоҳида эътибор қаратишда, шунингдек, халқаро стандартларга жавоб берадиган замонавий

инфратузилмани яратишда бугунги кунда туризм хавфсизлигини таъминлаш алоҳида ўрин тутди.

Калит сўзлар: туризм хавфсизлиги, туристик полиция, маданий мерос, инфратузилма.

Abstract. After gaining independence, the Republic of Uzbekistan began to restore the tourism sector, pay special attention to the restoration and improvement of historical and religious sites, as well as create a modern infrastructure that meets international standards, where tourism security has a special role today.

Key words: tourism Security, tourist police, cultural heritage, infrastructure.

Узбекистан – страна с огромным туристическим и рекреационным потенциалом. Это родина, веками копившихся и сохранившихся реликвий, ценных и редких памятников и исторических данных, «это золотые кольца туристической цепочки, которые тесно связывают страну с культурами народов мира» [1].

В своём выступлении посвященной развитию сферы туризма на 2023 год Президент Республики Узбекистан отметил что: «В нашей стране насчитывается более 1,2 тыс. святынь. Полностью задействовав эту возможность, можно привлекать не менее 1 млн. туристов в год» [2].

В Республике Узбекистан проводятся последовательные реформы для развития сектора туризма как одного из стратегических секторов национальной экономики, что в долгосрочной перспективе поможет решить такие важные социальные и экономические задачи, как создание рабочих мест, диверсификация экономики и ускоренное развитие регионов, повышение доходов и качества жизни населения страны [3].

Пока в мире происходят акты терроризма, экстремизма и радикализма, а в некоторых странах не прекращаются вооружённые конфликты, Узбекистан остаётся одной из самых безопасных стран для туризма. Узбекистан последние несколько лет занимает одно из лидирующих мест в рейтингах самых безопасных стран для путешествий.

Так, сервис для путешествий «Wego Place» опубликовал отчет «Solo Travel Safety Report 2019», в котором описал Топ-10 самых безопасных стран для путешествий в одиночку. В опросе участвовали граждане из 142 государств. Они рассказали детали путешествий: уровень комфорта, безопасность прогулок в ночное время, бдительность сотрудников полиции, стрессовые ситуации во время отдыха (конфликты, ссоры, воровство, случаи агрессии различного рода).

Из 142 государств Узбекистан занял 5 место, поэтому в эту страну не страшно ехать с семьёй, друзьями или даже в одиночку. В стране с уважением относятся к иностранцам, местные жители всегда подскажут и помогут добраться до вашего места назначения, и даже позовут домой на чай. Стабильность и минимум стрессовых ситуаций в стране обеспечивает служба безопасности, которая круглосуточно патрулирует улицы городов.

Развитие туризма предполагает проведение политики открытости, обеспечения мер безопасности, повышения качества услуг, предоставляемых для туристов. В конечном счёте, эти меры улучшают имиджевые и инвестиционные рейтинги стран, стимулируя экономический рост [4].

Как отмечают специалисты, согласно концепции национального брендинга «каждая страна стремится быть уникальной и развивать свою мощь, позиционируя их только с лучшей стороны, чтобы быть конкурентоспособной на международной арене» [5].

Для туристов личная безопасность стоит в особом приоритете. По всей стране можно заметить большое количество представителей правоохранительных органов: в аэропортах, у входов и выходов в ташкентское метро, на площадях, в торговых центрах и в других местах массового скопления людей.

Чтобы обеспечить безопасность в Узбекистане для туристов, досмотр багажа в аэропортах и вокзалах производится с особой тщательностью. Некоторых может беспокоить данная мера безопасности, но это делается исключительно в целях спокойствия и порядка всех въезжающих и выезжающих из страны.

Активно действует так называемая «Туристическая полиция», созданная специально для защиты туристов от потенциальных угроз. При любом нарушении личных прав и интересов нужно смело обращаться к сотрудникам в специальной форме. Все они владеют иностранными языками, а потому проблем в общении не возникнет.

Узбекистан постоянно развивает систему мероприятий по обеспечению безопасности населения и туристов. Президент Узбекистана Шавкат Мирзиёев объявил туризм стратегической отраслью экономики, а обеспечение безопасного туризма необходимым элементом развития туристической сферы.

В целях создания современного высокоэффективного и конкурентоспособного туристического комплекса в республике сформирована прочная нормативно-правовая база, основу которой вошли следующие акты:

- Закон Республики Узбекистан «О туризме» в новой редакции от 18 июля 2019 года, содержащий целую главу (9 глава), посвященную обеспечению безопасного туризма;
- Указ Президента Республики Узбекистан №-5611 «О мерах по обеспечению ускоренного развития туристической отрасли» от 5 января 2019 года;
- Постановление Президента Республики Узбекистан № 4095 «О дополнительных мерах по обеспечению ускоренного развития туристической отрасли» от 5 января 2019 года и другие акты.

Кроме того, в рамках реализации Постановления Президента от 22.01.2022 г. № ПП-98 «О мерах по развитию социальной и производственной инфраструктуры Республики Узбекистан в 2022–2024 годах» утвержден перечень проектов по развитию инфраструктуры объектов туризма и культурного наследия в 2022 году.

61 проект направлен на создание инженерно-коммуникационных сетей объектов туризма, реставрацию, консервацию и благоустройство объектов культурного наследия, а также создание культурно-развлекательной инфраструктуры. На эти цели в 2022 году выделено 262,8 млрд. сумов. В частности,:

сфере туристических услуг – 29,4 млрд. сумов:

развитие и благоустройство:

- объектов культурного наследия – 117,3 млрд. сумов;
- музеев – 43 млрд. сумов;
- учебных заведений по туризму – 73,1 млрд. сумов.

В двухмесячный срок на основании предварительно согласованной и (или) утвержденной проектной документации по новым проектам 2022 года рассмотрена тендерная документация, завершены закупочные процедуры и проведены тендеры по заключению договоров [6].

Важным шагом в данном направлении стало принятие Постановления Кабинета Министров Республики Узбекистан № 939 от 23 ноября 2017 года «О мерах по обеспечению безопасного туризма в городах Бухаре, Самарканде, Хиве и Шахрисабзе», и Постановление Президента Республики Узбекистан №4229 от 6 марта 2019 года «О дополнительных мерах по внедрению эффективной системы обеспечения общественной безопасности на объектах транспорта и туризма».

На основании вышеуказанных документов, была разработана и одобрена Концепция обеспечения безопасного туризма, согласно которой, в структуре органов внутренних дел создали Управления по обеспечению безопасного туризма (далее – Управления туризма) в Бухаре, Самарканде, Хиве и Шахрисабзе, позже в городе Ташкенте, Ташкентской области и Сурхандарье.

Приоритетным направлением деятельности новых управлений выделено обеспечение скоординированной охраны общественного порядка, ранняя профилактика правонарушений и борьба с преступностью на территориях объектов туристического показа и инфраструктуры.

Перед Управлениями поставлены следующие задачи:

- профилактика правонарушений и преступлений, совершаемых в отношении туристов и туристами на территории страны;

- раскрытие преступлений совершенных в отношении туристов;
- анализ криминогенной обстановки на туристических объектах, выявление и устранение причин и условий способствующих совершению преступлений и правонарушений;
- проведение профилактических бесед с работниками туристических объектов по организации мероприятий по обеспечению безопасности туристов на объектах;
- проведение профилактических бесед с работниками гостиниц, гостевых домов и хостелов, работниками туристических фирм и гидами (экскурсоводами) по принятию мер, направленных на обеспечение безопасности туризма;
- своевременное и быстрое реагирование на обращение туриста о нарушении его прав и свобод на территории страны, принятие законных мер направленных на оказание содействия в разрешении проблемного вопроса;
- организация и проведение культурно-духовых мероприятий среди граждан, проживающих вблизи от туристических объектов, направленных на повышение правовой и туристической культуры населения;
- сопровождение делегаций и туристических групп на договорной основе.

Сотрудники данных управлений были отобраны на конкурсной основе из числа передовых сотрудников структуры, обладают опытом работы в различных службах органов внутренних дел, владеют несколькими иностранными языками, способны своевременно и качественно оказать необходимую помощь туристу. Они несут службу на туристических объектах, аэропортах, вокзалах и других местах, где большой поток туристов.

Обеспечены планшетами, служебными автомобилями и сигвеями, что позволяет оперативно реагировать на вызов, непосредственно взаимодействовать как с туристами, так и с территориальными органами внутренних дел.

Такой подход к делу приятно удивляет и радует приехавшего в нашу страну туриста, способствуя его положительным отзывам о деятельности правоохранительных органов и высокой эффективности законов Республики Узбекистан. К тому же присутствие сотрудника туристической полиции на объектах туристического показа, призывает к соблюдению норм и правил пребывания в стране, создаёт ощущение безопасного города и способствует формированию у туриста мнение об Узбекистане как о стране безопасной для туриста [7].

В соответствии со «Стратегией развития нового Узбекистана на 2022-2026 годы» количество местных туристов должно увеличиться до 12 миллионов, а зарубежных – до 9 миллионов в рамках реализации программы «Путешествуйте по Узбекистану».

В туристических городах страны планируется внедрение инфраструктуры безбарьерного туризма. В Зааминском, Фаришском, Бахмальском районах и Айдар-Арнасайской системе озер будут построены дополнительные туристические зоны.

Увеличение объема туристических услуг как минимум в десять раз в последующие пять лет будет осуществляться путём трансформации Самарканда во «Врата туризма».

Таким образом, интенсивное развитие туризма Узбекистана, в том числе на базе создания инфраструктуры, соответствующей международным стандартам, создание региональных структур, укрепление связей с иностранными партнерами, бережное отношение к историко-культурному наследию, обеспечили привлечение туризма и рост его доли в национальном продукте.

Основываясь на положительном опыте стран с развитой экономикой и большим потоком туристов, таких как Турция, Греция, Египет, Таиланд, ОАЭ, Сингапур можно сделать вывод о том, что обеспечение безопасного туризма является одним из важных направлений государственной политики в развитии туристической отрасли, а создание подразделений туристической полиции является необходимым условием для создания имиджа страны как «безопасной для туризма».

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси [Матн] / Ш.М. Мирзиёев. - Тошкент: "O'zbekiston" нашриёти, 2021. Б.173
2. Официальный веб-сайт Президента Республики Узбекистан: <https://president.uz/ru/lists/view/5552>

3. Бердиев А., Расулов Х. Туризм – перспективный сектор экономики Узбекистана // Каршинский инженерно-экономический институт, г. Карши, Республика Узбекистан // стр. 14
4. Anholt, Simon, Nation-Brands of the Twenty-First Century // Journal of Brand Management, // pp. 395-406
5. Kotler, Philip, Jatusripitak, Somkid and Maesincee, Suvit. The Marketing of Nations. A Strategic Approach to Building National Wealth, New York: The Free Press. // pp. 111–159
6. Информационно-правовой портал Norma.uz:
https://www.norma.uz/novoe_v_zakonodatelstve/utverjdeny_proekty_po_razvitiyu_infrastruktury_turizma
7. Екатерина Константиновна Архангельская. Роль туристической полиции в развитии туризма в Узбекистане, Central Asian Research Journal For Interdisciplinary Studies (CARJIS), 90-92 стр.

UO'K 168.5

**TABIIY FANLAR INTEGRATSIYASI - OLAMNI YAXLIT MANZARASINI AKS
ETTIRUVCHI VOSITA SIFATIDA****G.B. Daminova, doktorant, Toshkent davlat pedagogika universiteti, Toshkent**

Annotatsiya. Ushbu maqolada kimyo fanini fanlararo aloqadorlik asosida o'qitishning o'ziga xos jihatlari va samarali yo'llari bayon etiladi. Tabiiy fanlarni o'qitish tizimi, talabalar ongida olamning tuzilishi, tabiiy hodisalar haqida yaxlit tassavurlarni shakllantirish uchun, fanlararo integratsiyaga ko'proq zarurat talab etadi. O'quv jarayonini fanlararo integratsiya asosida tashkil etish o'quv materiallarini tizimli tahlil qilish va ularga mos dars metodlarini tanlashni hamda dars mobaynida kompleks ijodiy jarayonni tashkil etishni talab etadi.

Kalit so'zlar: integratsiya, kognitiv, Venn diagrammasi, tizimli tahlil.

Аннотация. В данной статье описаны уникальные аспекты и эффективные способы обучения химии на интеграции естественных наук. Система преподавания естественных наук, устройство мироздания в сознании учащихся, формирование целостных представлений о явлениях природы требуют большей междисциплинарной интеграции. Организация учебного процесса на основе межпредметной интеграции требует системного анализа и выбора соответствующих методов обучения, а также организации сложного творческого процесса на уроке.

Ключевые слова: интеграция, когнитивный, диаграмма Венна, систематический анализ.

Abstract. This article describes the unique aspects and effective ways of teaching chemistry based on the integration of natural sciences. The system of teaching natural sciences, the structure of the universe in the minds of students, the formation of holistic ideas about natural phenomena require greater interdisciplinary integration. The organization of the educational process on the basis of interdisciplinary integration requires a systematic analysis, re-systematization of the educational material and the choice of appropriate teaching methods, as well as the organization of a complex creative process in the classroom.

Key words: integration, cognitive, Venn diagram, systematic analysis

Fanlararo integratsiyani amalga oshirish darsning uslubiy, ta'limiy, rivojlanish, tarbiyaviy va konstruktiv funktsiyalarini muvaffaqiyatli amalga oshirish imkonini beradi. Darsda, talabalarning uy vazifalari va mustaqil ishlarni yashkil etishda ularning xilma-xilligini ta'minlaydi.

Fanlararo aloqalarni o'rnatish uchun materiallar tanlanadi, ya'ni boshqa fanlar mavzulari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan kimyo mavzulari aniqlanadi.

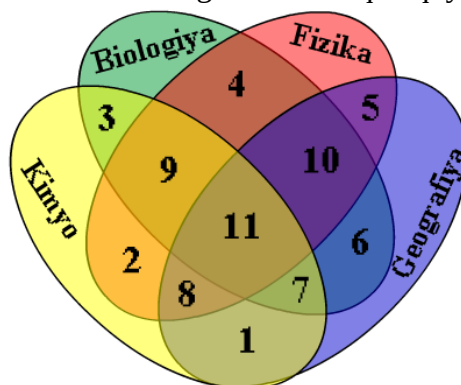
Kimyoni o'rganishda fanlararo aloqalarni amalga oshirish, olingan bilimlarni chuqurlashtirish va takomillashtirish va mantiqiy takrorlashning bir ko'rinishidir.

Fanlararo integratsiyadan foydalanish talabalarni darslarga boshqa fanlardan bilimlarni jalb qilishni ta'minlaganligi sababli, dasturlarning talablarini hisobga olgan holda umumiy, barqaror va uzoq muddatli fanlararo tushunchalarni ajratib ko'rsatish muhimdir. Bunday ma'lumotlarga misol moddalarning tarkibi, tuzilishi, kimyoviy xususiyatlari va biologik funktsiyalari kabi tushunchalari bo'lishi mumkin. Fanlararo ma'lumotlarni tanlash va ulardan foydalanishda o'quv fanlarini tuzilish mantig'ini buzmaslik va ularning mazmunini haddan tashqari murakkablashtirib yubormaslikka alohida e'tibor qaratish zarur.

Kimyo kursining alohida mavzularini o'rganishda boshqa fanlarning tayanch tushunchalaridan foydalanish talabalarning dialektik-materialistik dunyoqarashini, tabiat hodisalari va ular o'rtasidagi munosabatlarning yaxlitligi g'oyasini shakllantirishning eng muhim vositasidir.

Fanlararo integratsiyalashgan darsga ma'lumotlar tayyorlash uchun avvalo, yordamchi fanlardagi ma'lumotlar tizimli tahlil qilinadi. Ajratib olingan ma'lumotlar mavzu rejasiga muvofiq

hamda mazmungan mos ravishda joylashtiriladi. Tabiiy fanlarning o'zaro integratsiyasi asosida yondashish talab etiladigan mavzular Venn diagrammasi orqali quyidagicha ifodalanadi. (1-rasm).

1-rasm. Tabiiy fanlarning o'zaro aloqadorligi bo'yicha Venn diagrammasi

1-Kimyo+geografiya: moddalarning tabiiy zahiralari, konlar, ishlab chiqarish korxonalari.

2-Kimyo+fizika: modda tuzilishi, moddalarning tavsifi, eritmalar, elektroliz, yadro reaksiyalari, yarim o'tkazgichlar, kimyoviy kinetika, kataliz, termokimyo.

3-Kimyo+biologiya: moddalarning o'simlik va hayvonlar organizmida uchrashi, ahamiyati, huiayra tarkibi, to'qmalarning kimyoviy tuzilishi (qon, suyak, muskul), organizmda moddalar almashinuvi, oqsil biosintezi.

4- Biologiya+fizika: organlarning funksiyalari, bionika.

5- Fizika+geografiya: geodeziya, topografiya, xarita, globus, kompas bilan ishlash

6- Biologiya+geografiya: madaniy o'simliklarning kelib chiqish markazlari, zoogeografik viloyatlar, adaptiv tiplar, tabiiy geografiya.

7- Kimyo+biologiya+geografiya: moddalarni biotexnologiyaga asoslangan ishlab chiqarish korxonalari, tabiiy birikmalarning kashf etilishi, sun'iy mahsulotlar ishlab chiqarish sanoati va eksporti (masalan, Yaponiyada dengiz suvo'tlaridan yod olinib, bu sohada jahonda yetakchilik qiladi)).

8- Kimyo+geografiya+fizika: obhavo, iqlim o'zgarishlari, suv, havo, tuproq bilan bog'liq omillarni aniqlash, moddalarni yangi texnologiyalarga (nanotexnologiyalar, GES. AES) asoslangan ishlab chiqarish yo'nalishlari rivojlangan davlatlar va korxonalarga doir ma'lumotlar.

9- Kimyo+biologiya+fizika: moddalarning o'simlik va hayvon organizmidagi funksiyalari, nerv impulslari, sinaps, fotosintez, nafas olish- diffuziya va hazm qilish-dissotsiyanish jarayonlari, organizmda energiya almashinuvi,

10- Biologiya+fizika+geografiya: organizmlarning sovitish mexanizmlari, transpiratsiya, terlash, sezgi (ko'rish, eshitish, hid bilish) organlarining tuzilishi va funksiyasi.

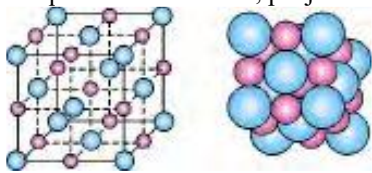
11-Kimyo+biologiya+fizika+geografiya: moddalarning tabiiy zahiralarning hosil bo'lishi va joylashuviga (ohaktosh, marmar, toshko'mir, neft) doir ma'lumotlar. Tabiatda moddalarning aylanishi, ekologik omillar, biosfera tuzilishi, gipoksiya, kesson kabi muhit omillariga bog'liq kasalliklar, moddalarning kashf etilishiga doir ma'lumotlar.

Demak, fanlararo integrativ darsni tashkil qilish 3 bosqichda amalga oshiriladi: 1) tizimli tahlil 2) qayta tizimlashtirish 3) ma'lumotlarni sintez qilish. Dastlabki ikki bosqich darsga tayyorgarlik mobaynida o'qituvchi faoliyatiga bog'liq bo'lib, tayyorgarlik mobaynida amalga oshiriladi, uchinchi bosqich esa mashg'ulot mobaynida talaba va o'qituvchi ishtirokida amalga oshiriladigan ijodiy jarayon hisoblanadi.

1-jadval.

"Xlor va uning birikmalari" mavzusini fanlararo integrativ o'rganish usullarini ishlab chiqish darsining texnologik xaritasi fragmenti

Mavzu "Xlor va uning birikmalari"
Darsning o'quv muammolarini shakllantirish va hal qilish bosqichlari: 1) asosiy bilim, ko'nikma, malakalarni faollashtirib, fanlararo aloqador ma'lumotlardan foydalanish; 2) fanlararo integrativ vaziyatni yaratish; 3) ta'lim muammosining bayoni; 4) ta'lim muammosini hal qilish;

5)topilgan yechimning isboti va qo'llanilishi	
Darsning o'quv muammolari. Mammoli vaziyat yaratuvchi savollar	O'quv muammolarini hal qilish jarayonida foydalaniladigan aloqador ma'lumotlar
Xlor molekulasining tuzilishi. 1)Ma'lumki nisbiy atom massa atomning protonlar va neytronlar soni yig'indisiga teng. Shunday ekan nima sababdan xlorning nisbiy atom massasi 35,5. Unda nechta neytronlar bor? Nega kasr sonda ifodalangan?	Xlor molekulasini 2 ta atomdan tashkil topgan. Har bir atomi 17 ta proton, 17 ta elektron, 18-19 ta neytrondan iborat. Nisbiy atom massa izotoplarining tabiatda tarqalishiga nisbatan o'rtacha hisoblanadi. Proton va neytronlar ham undan kichik bo'lgan zarrachalardan, ya'ni kvarklardan tashkil topgan
Xlorning (va boshqa galogenlarning) tabiatda uchrashi. 2)Dengiz va okean suvlarining muzlash harorati pastligiga sabab nima?	Osh tuzi (NaCl) Na – natriy va Cl – xlor atomidan tashkil topgan. Atomlarni to'g'ri chiziq bilan birlashtirilsa, panjara ko'rinishida bo'ladi. Paleozoy va mezozoy davr yotqiziqlari orasidagi 1500-3000 m chuqurliklarda issiq mineral suvlar joylashgan. Bu suvlarning harorati +40 +70°C ga yetadi. Bu suvlar tarkibida turli xil minerallar (karbonat kislota, vodorod sulfid, yod, brom, litiy, bariy va h. k.) bor. Tiik modda tarkibida vodorod, uglerod, azot, kislorod, natriy, magniy, kremniy, oltingugurt, xlor , kaliy, kalsiy miqdori anorganik tabiatga nisbatan yuqori bo'ladi. Qo'ng'ir suvo'tlari tarkibida yod ko'p to'planadi.
Xlorning fizik xossalari. 3)Xlor atmosferasida tovushning tarqalish tezligi havodagidan past, bu holatni qanday izohlaysiz?	Xlor atmosferasida tovushning tarqalish tezligi 206 m/s (havodagidan sekin, azotda 333,6 m/s). Xona haroratida xlor gaz, brom suyuq, yod qattiq holatda bo'ladi.
Xlor va birikmalarining kimyoviy xossalari 4)Kumush galogenidlar oson parchalanish xususiyatiga ega (xatto yorug'lik va boshqa nurlar ta'sirida ham). Ularning bu xususiyatlaridan amalda qanday foydalanish mumkin?	U 1801-yilda yorug'lik ta'sirida parchalanadigan kumush xloridning , spektrning binafsha qismidan keyin keladigan qismiga qo'yilsa, tezroq parchalanishini kuzatadi. Shunga binoan, Ritter va boshqa olimlar yorug'lik uchta alohida komponentdan: infraqizil, ko'zga ko'rinadigan va ultrabinafsha qismlardan tashkil topadi degan xulosaga keladilar. Kumush galogenidlar radioaktiv nurlar ta'sirida ham parchalanib qoramtir rangli kumush hosil qiladi. Ovqat tarkibida ko'pchilik tuzlar yetarli, faqat osh tuzi yetishmaydi, shu sababli ovqatga NaCl qo'shiladi. Osh tuzi to'qimalarda suvni tutib turish uchun zarur.
Xlor va boshqa galogenlarning birikmalari (galogenli birikmalar) 5)Yod yetishmasligini bartaraf etish uchun nega osh tuzidan foydalaniladi? Yodlash uchun qanday birikma qo'shiladi, bu usulni kim dastlab kim taklif qilgan? 6)Odam iste'mol qiladigan taomlarga nega aynan osh tuzi qo'shiladi?	Chirchiq elektr-kimyo kombinatida magniy xlorid (g'o'za bargini to'kishda qo'llaniladi) ishlab chiqariladi. Keyingi yillarda havoga ftor-xlorli birikmalarining (freonlar) ko'p chiqarib yuborilishi natijasida Yerdagi hayotning qalqoni hisoblangan ozon qatlamining tobora yupqalashib borishi kuzatilmoqda. Ovqat tarkibida ko'pchilik tuzlar yetarli, faqat osh tuzi yetishmaydi, shu sababli ovqatga NaCl qo'shiladi. Osh tuzi to'qimalarda suvni tutib turish uchun zarur. Osh tuzini yodlash uchun 1 kg tuzga 20-40 g kaliy yodat qo'shiladi.
Xlor va boshqa galogenlarning ahamiyati 7)Qaysi galogenlar makroelementlarga qaysi galogenlar mikroelementlarga kiradi? 8)Jig'ildon qaynashida qo'llaniladigan tabletkalarning ko'pchiligi tarkibida natriy gidrokarbonat mavjud bo'ladi, buni qanday izohlaysiz. 9)Ma'lumki Yaponiyada foydali qazilmalar deyarli yo'q hisob. Lekin Yaponiya bir moddani ishlab chiqarish va	Paleozoy va mezozoy davr yotqiziqlari orasidagi 1500-3000 m chuqurliklarda issiq mineral suvlar joylashgan. Bu suvlarning harorati +40 +70°C ga yetadi. Bu suvlar tarkibida turli xil minerallar (karbonat kislota, vodorod sulfid, yod, brom, litiy, bariy va h. k.) bor. Chirchiq elektr-kimyo kombinatida magniy xlorid (g'o'za bargini to'kishda qo'llaniladi) ishlab chiqariladi. Akademik Y.X.To'raqulov osh tuziga yod qo'shish orqali buqoq kasalligini oldini olish usulini ishlab chiqqan. Dengiz suvo'tlaridan brom, yod olinadi. Laminariya tarkibida yod moddasi ko'p uchraydi. Makroelementlar (S, O, H, N, P, C, K, Na, Ca, Mg, Cl, Fe) va mikroelementlar (Zn, Cu, J, F, Co, Mo, Sr, Mn, B). Na, K va Cl hujayra membranalari orqali turli xil moddalarni o'tkazishni

eksporti bo'yicha dunyoda birinchi o'rinda turadi, bu moddani toping va javobni izohlang.	ta'minlaydi. Qalqonsimon bez tomonidan ishlab chiqariladigan tiroksin gormoni tarkibiga yod elementi kiradi. Xlor (Cl) oshqozon osti bezi tarkibiga kiradi (HCl). Yod (I) qalqonsimon bez gormoni tarkibiga kiradi (tiroksin). Ftor (F) tish email tarkibiga kiradi. Mineral tuzlar tarkibidagi kationlar K^+, Na^+, Ca^{2+}, Mg^{2+} va anionlar Cl^-, HCO_3^-, HPO_4^{2-}, $H_2PO_4^-$ hujayra ichki va tashqi muhiti o'rtasida potentsiallar farqi yuzaga keladi, bu farq nerv impulsining o'tkazilishi va muskul tolalarining qisqarishi kabi jarayonlarni ta'minlaydi. Markaziy Osiyoda tashqi muhitda oziq ovqat tarkibida yod yetishmaydi, natijada qalqonsimon bezning faoliyati buziladi. Tiik modda tarkibida vodorod, uglerod, azot, kislorod, natriy, magniy, kremniy, oltingugurt, xlor, kaliy, kalsiy miqdori anorganik tabiatga nisbatan yuqori bo'ladi. Qo'ng'ir suvo'tlari tarkibida yod ko'p to'planadi.
Xlor va boshqa galogenli birikmalarning atrof muhitga ta'siri 10) "Tulki dumi" deb ataluvchi gaz haqida nima bilasiz, nega u bunday ko'rinish va nom olgan? 11) Alyumini zavodi faoliyatini atrofni ftor gazi bilan zararlanishi muammosi bilan qanday bog'liqligi bor? 12) Freonlar tarkibi qanday va nima sababdan aynan ular ozon qavati uchun xavfli?	Olmalik, Angren, Navoiy, Andijon, Farg'ona, Toshkent kabi shaharlar havosi oltingugurt, azot oksidlari, ammiak, vodorod ftorid va boshqa gazlar bilan ifloslangan. Surxondaryo viloyatining Sariosiyo va Uzun tumanlari havosi Tojikistonning Tursunzoda shahridagi aluminii zavodidan chiqqan zaharli ftor gazi bilan ifloslangan. Keyingi yillarda havoga ftor-xlorli birikmalarning (freonlar) ko'p chiqarib yuborilishi natijasida Yerdagi hayotning qalqoni hisoblangan ozon qatlamining tobora yupqalashib borishi kuzatilmoqda.

Tabiiy fanlarni, jumladan kimyo fanini o'qitishda fanlararo aloqadorlikning o'ziga xos jihatlaridan foydalanish orqali talabalarda tanqidiy-ijodiy fukrlash qobiliyatlarini shakllantirishga hamda ular ongida olamning yaxlit ilmiy manzarasini aks ettirishga samarali yordam beradi.

Integrasiyalashgan darslarni tashkil etishda darsliklarni tizimli tahlili, Venn diagrammasi asosid ma'lumotlarni umumiyashtirish va tahlil qilish, to'plangan ma'lumotlarni jadval asosida tizimga solish, darsni mazmunan boyitish bilan birga, tizimli ma'lumotlar bazasi sifatida, talabalarining qiziqishlarini va tayyorgarlik darajasini oshirishga, kognitiv ko'nikmalarni shakllanishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Шаталов М.А., Кузнецова Н.Е. Обучение химии. Решение интегративных учебных проблем. – М.:Вентана – Граф, 2006. – с. 256.
2. Максимова В.Н. Межпредметные связи и совершенствование процесса обучения. - М.: Просвещение, 1984. - 143 с.
3. Данилюк А.Я. Теория интеграции образования. — Ростов н/Д: Изд-во Рост, пед. ун-та, 2000. 440 с.
4. Крылова Н.В. Интеграция как важная составляющая учебного процесса // Химия в школе. 1997. -№ 1. — с.21-26.
5. Turdiyev N.Sh. Fizika: umumiy o'rta ta'lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik. – Toshkent: «Niso Poligraf» nashriyoti, 2017. – 176 b.
6. Habibullayev P.Q., A.Boyyeddayev, A.D.Bahromov. Fizika: umumiy o'rta ta'lim maktablari 7-sinfi uchun darslik, -T.: «O'zbekiston milliy
7. Turdiyev N. Sh. Fizika. 11-sinf : darslik / – T.: “Niso Poligraf” nashriyoti, 2018.– 192 b.
8. G'ulomov P. Geografiya : O'rta Osiyo tabiiy geografiyasi. O'zbekiston tabiiy geografiyasi: umumiy o'rta ta'lim maktablarining 7- sinfi uchun darslik / T.: „O'qituvchi“ NMIU, 2017. – 176 b.
9. Mavlonov O. Biologiya (Odam va uning salomatligi). Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik, -T.: «O'qituvchi», 2019. – 192 b.
10. A. Soatov, A. Abdulqosimov, M. Mirakmalov. Geografiya (Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi), umumiy o'rta ta'lim maktablarining 6- sinfi uchun darslik, -Toshkent: „O'qituvchi“, 2017. – 160 bet.
11. O'.Pratov, A.To'xtayev, F.Azimova, Z.Tillayeva, Biologiya 5, darslik/ -T.: «O'zbekiston» NMIU, 2020.-95 b.
12. O'.Pratov, Biologiya (Botanika) / 6-sinf uchun darslik/ T.: -«O'zbekiston» NMIU, 2017. -144 b.

**BOSHLANG'ICH SINFLARDA FE'L SO'Z TURKUMINI O'RGATISH JARAYONIDA
ZAMONAVIY INTERFAOL METODLARNING AHAMIYATI****M.H.Ergashova, talaba, Jizzax davlat pedagogika universiteti, Jizzax**

Annotatsiya. Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilariga fe'l so'z turkumini o'rgatish jarayoni va shu jarayonda qo'llanadigan zamonaviy interfaol metodlar haqidagi fikr va ilmiy qarashlar o'z ifodasini topgan. Ushbu maqola ta'lim jarayonida qo'llanadigan interfaol metodlar to'g'risida nazariy ma'lumot berish bilan bir qatorda amalda qo'llanish yo'l-yo'riqlarini o'zida aks ettirganligi bilan dolzarbdir. Metodlar boshlang'ich sinflarning to'rt bosqichi doirasida ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: fe'l so'z turkumi, dastur, amaliy bilim, malaka, ko'nikma, metod, ruhiyat, zamon, mayl.

Аннотация. В данной статье высказаны мысли и научные взгляды на процесс обучения глаголам учащихся начальной школы и современные интерактивные методы, используемые в этом процессе. Данная статья актуальна, так как содержит теоретическую информацию об интерактивных методах, используемых в образовательном процессе, а также практические рекомендации. Методы разрабатывались в рамках четырех ступеней начальных классов.

Ключевые слова: глагольная фраза, программа, практические знания, навык, навык, метод, менталитет, время, склонность.

Abstract. In this article, thoughts and scientific views about the process of teaching verbs to elementary school students and modern interactive methods used in this process are expressed. This article is relevant as it provides theoretical information about interactive methods used in the educational process, as well as practical guidelines. The methods were developed within four stages of primary classes.

Key words: verb phrase, program, practical knowledge, skill, skill, method, mentality, tense, inclination.

Kirish. Interfaol metodlar ta'lim jarayonida muhim vosita bo'lib u quyidagilarni amalga oshirishda yaqindan yordam beradi:

1. O'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi faollikni oshirish;
2. O'quvchilarni bilimlarni o'zlashtirishni faollashtirish;
3. O'qituvchi va o'quvchidagi shaxsiy sifatlarni rivojlantirish.

Shu jumladan, ta'lim jarayonida interfaol metodlarni qo'llash dars samaradorligini yuqori darajada oshirishga yordam beradi. Ushbu vaziyatda o'z-o'zidan savol tug'iladi. Interfaol metodlarning samaradorligi omillari nimalardan iborat? Ushbu omillar quyidagilarni tashkil qiladi:

1. O'quvchilarning ruhiyatini ko'taradi;

2. Ayrim tushunilishi mushkul bo'lgan ma'lumotlarni o'quvchiga yetkazib berish jarayonini osonlashtiradi.

Rivojlangan xorij mamlakatlari ta'lim tizimiga e'tibor beradigan bo'lsak, ularda "faol o'qitish" va "passiv o'qitish" tushunchalari mavjudligini ko'ramiz. Interfaol metodlar bilan integratsiyalashgan ta'lim jarayoni "faol o'qitish" hisoblanadi. Interfaol metodlar bilan integratsiyalashgan ta'lim "interfaol ta'lim" deyiladi. Zamonaviy interfaol metodlar o'quvchi, shu jumladan, o'qituvchilar uchun ham juda ko'p afzalliklarga ega. Bugungi kunga qadar olib borilgan ilmiy tadqiqotlar doimiy ravishda interfaol metodlar o'quvchilarning ijobiy natijalari bilan bog'liqligini aniqlaydi.

Zamonaviy interfaol metodlar o'quvchi faoliyatini faollashtirish va jadallashtirishga qaratilgan vosita hisoblanadi. U o'quvchida fikrlash qobiliyatini, tasavvur doirasini hamda kreativlikni hosil qilishda yordam beradi. O'yin faoliyatidan endigina ajralgan o'quvchilarda mustahkam bilim, tushuncha, ko'nikma va malakalar hosil qilishda asos bo'lib xizmat qiladi. Fe'l so'z turkumi mavzusini didaktik o'yinlar bilan integratsiyalashdan oldin fe'l so'z turkumiga xos bo'lgan ma'lumotlar qaysi davrlarda(boshlang'ich sinfning) o'rganilishini tahlil qilish lozim. Chunki fe'l so'z

turkumi mavzusi tuzilish jihatdan biroz yirikroq va murakkabroq mavzu hisoblanadi. Tabiiyki, bolaga murakkab ma'lumotlarni ongli tushuntirish mushkul ish hisoblanadi. Shu sababdan bosqichlar kesimida taqsimlangan holatda so'z turkumlari(jumladan, fe'l) haqidagi bilim, ko'nikma va malakalar shakllantiriladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga fe'l so'z turkumi haqida tushuncha berishdan oldin har bir pedagog o'z aql salohiyatiga va qobiliyatiga murojaat qilgan holda o'quvchiga tez, ongli ravishda tushunishiga yaqindan xizmat qiluvchi usulni o'ylashi kerak. Xorij ta'lim tizimidagi ilmiy tajribalar shuni ko'rsatmoqdaki, kichik yoshdagi bolalar, ayniqsa, endigina o'yin faoliyatidan uzoqlashgan bolaga murakkab nazariy qoidalar emas, balki, amalda ko'rsatilgan yo'l-yo'riqlar asosidagi bilimlar qiziqdir[2]. Shu o'rinda Konfutsiyni bir mashhur gapiga to'xtalib o'tmoq joiz: "Men nimaniki eshitsam, tez unutaman. Nimaniki ko'rsam, eslab qolaman"[3]. Birinchi sinfda o'quvchiga fe'l so'z turkumi haqida dastlabki tushunchalar berilgandan so'ng, u o'z nutqida shu bugunga qadar ishlatgan so'zlarning ma'nosini (fe'l so'z turkumiga oid bo'lgan so'zlar) tushuna boshlaydilar. Ushbu davrda bilimlarni ongli ravishda mustahkamlashning samarali yo'li rivojlangan mamlakatlar ta'lim tizimida jadallik bilan o'sib borayotgan "olingan bilimlarni hayotga qo'llash" texnologiyasidir. Bunda pedagogdan talab qilinadigan yagona vazifa o'quvchining ota-onasi bilan hamkorlikni yo'lga qo'yish jarayonidir. Agar ota-ona ushbu davrda farzandlarining harakatlarini faqatgina kuzatsalar, farzandlarining bilim olish jarayonidagi to'siqlar o'z-o'zidan yo'qoladi. Ammo shuni ta'kidlab o'tish joizki, o'qituvchi o'quvchilarga fe'l so'z turkumi haqida tushuncha berganidan keyin o'zlarining har bir qilayotgan ishlarini, harakatlarini yozib kelishlarini aytishi lozim. Bu jarayonda kichik yoshdagi bola, birinchi navbatda, o'z xatti-harakatlarini tahlil qilishni o'rganadi, ikkinchidan, fe'l so'z turkumiga oid so'zlarni ongli ravishda tushuna boshlaydi. Yoki ushbu amalning teskarisi sifatida bugun daftarga yozilgan fe'llarni (harakatlarni) o'quvchiga amaliy bajartirish hisoblanadi.

Asosiy qism. Yuqorida keltirilgan ilmiy qarashlardan so'ng, o'qituvchi fe'l so'z turkumining nima ekanligi to'g'risida va nima uchun bolalarga fe'llarni o'rgatish muhimligi to'g'risida bilganidan keyin ushbu turkumga oid harakat so'zlarni ishlatishga yordam beradigan qiziqarli o'yin mashg'ulotlarini ishlab chiqishi maqsadga muvofiqdir.

Nazariy tushuncha sifatida o'quvchilarga fe'l so'z turkumi o'ziga xos tarzda harakat-holatni ifodalashi aytib o'tilishi kifoya (sinf bosqichiga qarab chuqurlashib boraveradi).

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan bilim, ko'nikma va malakalarni hosil qilishda mahoratli pedagogga ta'lim vositalari yaqindan yordam bera oladi. O'qitish jarayonidagi texnika va texnologiyalardan tashqari hozirgi jadallik bilan xorij tajribalari asosida rivojlanib borayotgan ta'lim tizimida zamonaviy interfaol metodlar, smart vositalar hamda didaktik o'yinlarning o'rni beqiyos. Ular vositasida ko'p kuch sarf qilmasdan yuksak natijaga erishish mumkin. Bu ayniqsa, boshlang'ich sinflar kesimida yaxshi samara beradi. Chunki o'yin faoliyati bola hayotining asosiy qismi hisoblanadi. Harakatchanlik va hozirjavoblikni yuqori koeffitsientga olib chiqadi. Ushbu harakatchanlik hamda topqirlikka undaydigan didaktik o'yinlardan yana biri Amerika ta'lim tizimida olimlar tomonidan yuqori samara beruvchi o'yin deya talqin qilingan "O'yinlar yordamida fe'l lug'atini yasash" didaktik o'yinidir. Bu o'yinning mazmuni quyidagicha:

Kuzatish va tajribalardan bilamizki, o'quvchiga har bir so'zni ongli tushuntirishda uning izohi, ya'ni qanday ma'no anglatishi katta rol o'ynaydi. Ushbu yo'l orqali o'quvchilarning nafaqat ongli tushunish ko'nikmasi, balki lug'at boyligi ham oshib boradi. O'yinni tashkil qilish jarayonida o'qituvchi xohlagan fe'l so'z turkumiga oid so'zlardan foydalanishi mumkin. Pedagogga yaqindan yordam beradigan yana bir vosita fe'l so'z turkumiga oid so'zlarning rasmlarda (ya'ni masalan, sakramoq fe'lini oladigan bo'lsak, sakrayotgan bolaning rasmi bo'lishi mumkin) aks etgan shakllaridir. O'yin jarayonida butun sinf o'quvchilari ishtirok qilishlari mumkin. Ulardan talab qilinadigan vazifa rasmdagi harakatni ko'rib, shuni yoniga biriktirib so'zni yozishdir. Bu o'yin orqali o'quvchida tez fikrlab, qaror qabul qilish, harakatchanlik va tezkorlik ko'nikmalari shakllanadi.

Shunday bir didaktik o'yinlar borki, u kichik yoshdagi bolaga o'zi xohlamagan ravishda quvnoqlik baxsh etadi. "Uchburchak bo'ylab harakatlan" interfaol metodi fikrimizning yorqin isbotidir. Ushbu o'yin uchta fan integratsiyasi asosida yaratilgan. Ular:

1. Ona tili va o'qish savodxonligi

2. Musiqa (musiqa ohangida harakat qilinadi)
3. Matematika (uchburchak).

O'yinni tashkil qilishda u albatta mavzu mohiyatiga xos bo'lishi lozim. Ya'ni o'yinda qo'yiladigan shart va o'yin tuzilmasi bir-birini rad etmasligi lozim. Uchburchak uch tomondan tashkil topgani bois mavzudagi tayanch tushunchalar ham uchta bo'lishi talab etiladi. Bundan kelib chiqadiki, fe'l zamonlarini o'quvchiga o'rgatayotgan davrda ushbu o'yinni qo'llash maqsadga muvofiq. Uchburchakning uch tomonini uchta zamonga moslab nomlab olinadi. Musiqa qo'yilib, o'quvchilardan ixtiyoriy ravishda doskaga chiqishlari so'raladi. Ushbu interfaol metodni tashkillashtirish jarayonida o'qituvchi uchta fe'l zamonlari bilan tushlangan fe'llar ro'yxatini shakllantirgan bo'lishi lozim. O'quvchilarga eshittirilayotgan musiqa to'xtatilib, istalgan vaqtda o'qituvchi bir fe'lni o'qib eshittiradi. O'quvchilar ushbu fe'lni eshitganlaridan so'ng uch fe'l zamonlaridan biriga kiritib, xulosa chiqaradilar va shu xulosa asosida uchburchakning bir tomoniga turib oladilar. Masalan, "o'qiyapman" fe'li o'qi-asos, -yapman hozirgi zamon qo'shimchasidan tashkil topgan. Demak, ushbu fe'l hozirgi zamon fe'li sanaladi.

Xulosa. Rivojlanib borayotgan yangi O'zbekistonning ta'lim kelajagi unib o'sayotgan yosh avlodning qo'lida ekanligini bilgan holda o'quvchilarda yoshligidanoq kuchli bilim uchun zamin hozirlash biz pedagoglardan talab qilinadigan asosiy vazifa hisoblanadi. O'quvchilarga kreativ g'oyalar asosida ta'lim berish jarayonida ta'lim vositalari bizni yuqori natijaga olib chiqadigan yo'ldir. O'zlashtirish darajasi past bo'lgan o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini orttirishda, tortinchoq o'quvchilarning kirishuvchanlik qobiliyatini shakllantirishda eng samarali vosita ekanligi olimlar tomonidan isbotlab o'tilgan. Ona tili va o'qish savodxonligi doirasidagi bilimlarni o'zlashtirish, o'z ona tilisini bilish bugungi kunning eng muhim talabidir. O'quvchi ongli tushunsagina har bir ma'lumotni uzoq muddat esda saqlab qola oladi. Ongli tushuncha shakllantirishdan avval esa o'quvchida dars jarayoniga nisbatan qiziqish uyg'onishi lozim. Didaktik o'yinlar o'quvchilarda mustaqil fikrlash, zukkolik, izlanuvchanlik, topqirlik, mantiqiy fikr yuritish, o'z-o'zini o'rganish, ma'lum va noma'lum tomonlarni taqqoslash, mavjud bilimlar asosida mushohada yuritish kabi ko'nikmalarni shakllantirishga yordam beradi. O'yinlar vositasida o'quvchilarda nafaqat ongli bilim va tushunchalar, balki, motiv darajasini oshiradi, ularga yuqori darajada energiya taqdim etadi. Ularda ahillik, birdamlik, guruhlararo birlik tuyg'ulari shakllanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Respublika Markazi asosida ishlab chiqilgan Davlat Ta'lim Standarti. 2017
2. "Ona tili o'qitish metodikasi" Karima Qosimova. Toshkent.2009
3. Ona tili darsliklari.
4. <https://learningattheprimarypong.com> internet sayti
5. Абдуллаева К. А., Биринчи синфда нутқ ўстириш. – Тошкент.: «Ўқитувчи», 1980. – 156 б.
6. Абдуллаева Қ. А., Раҳмонова С. Она тили дарслари (усулий қўл-ланма). – Тошкент.: «Ўқитувчи», 1999. – 146 б.
7. Klaraxon Mavlonova, Shokir Tursun, Iroda Azimova, Sa'dullo Qur'onov uchinchi sinf ona tili darsligi.
8. Klaraxon Mavlonova, Shokir Tursun, Iroda Azimova, Sa'dullo Qur'onov
9. Зикриллаев Ғ. Ўзбек тили морфологияси – Бухоро, 1994. – 195 б.
10. Менглиев Б. Тил ва тараққиёт. – "Маърифат" газетаси, 2013 йил 30 октябрь сони, 8 – 9- б.
11. Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. – Тошкент.: «Ўқитувчи», 1966. – 267б.

UO'K 371

ZAMONAVIY TA'LIM JARAYONIDA STEAM - OMAD VA MUVAFFAQIYATLAR ASOSIDIR

M.M.Inamova, magistrant, Namangan davlat pedagogika instituti, Namangan

"Kelajak- maktab o'qituvchisining qo'lida"

Viktor Gyugo

Annotatsiya. Ushbu maqolada Bolalarni hayotga tayyorlash, kelajakda erishishi va jamiyatida amalga oshirishi kerak bo'lgan loyihalarni qanday amalga oshirish jarayonlarning va birinchi navbatda tez o'zgaruvchan jamiyatda axborot bilan ishlashga qaratilgan maxsus intellektual qobiliyatlarni rivojlantirishning nazariy va amaliy jixatlarini yoritilgan. Bola aqliy

salohiyatini doimo rivojlantirib borishi, olingan ma'lumotlarni esda saqlay olishi, qayta ishlashi va amalda qo'llashi kabi ko'nikmalarni, qobiliyatlarini rivojlantirishida ta'lim jarayoning zamonaviy STEAM texnologiyasini ahamiyati va zaruriyatini asoslangan.

Kalit so'zlar: Ta'lim tizimi, jarayon, fikrlash, qayta ishlash, kreativ g'oya, jamiyat a'zolari, fan-texnika, sog'lom avlos, zamonaviy ilm-fan, aqliy rivojlanish, kognitiv bilim.

Аннотация. В данной статье описаны теоретические и практические аспекты того, как подготовить детей к жизни, как реализовать проекты, которые они должны достичь в будущем и реализовать в своем обществе, и в первую очередь развитие специальных интеллектуальных способностей, направленных на работу с информации в быстро меняющемся обществе. Важность и необходимость современной STEAM-технологии образовательного процесса основывается на развитии навыков и умений, таких как умение постоянно развивать умственный потенциал ребенка, запоминать, обрабатывать и применять полученную информацию.

Ключевые слова: Образовательная система, процесс, мышление, переработка, творческая мысль, члены общества, наука и техника, здоровое поведение, современная наука, психическое развитие, когнитивное знание.

Abstract. This article describes the theoretical and practical aspects of how to prepare children for life, how to implement projects that they should achieve in the future and implement in their society, and first of all, the development of special intellectual abilities aimed at working with information in a rapidly changing society. The importance and necessity of the modern STEAM technology of the educational process is based on the development of skills and abilities, such as the ability to constantly develop the child's mental potential, to remember, process and apply the received information.

Key words: Educational system, process, thinking, processing, creative idea, members of society, science and technology, healthy behavior, modern science, mental development, cognitive knowledge.

Ta'lim tizmida amalga oshirayotgan xar bir jarayon o'sib kelayotgan yosh avlodni xar tamonlama fikrlaydigan so'g'lom va ertangi kunni porloq kelajagi uchun tarbiyalaymiz. Zamonaviy dunyoda talim olish uchun jamiyatnng va dunyoning rivojlangan davlatlarida amalga oshiriliyatgan fan texnika yutuqlaridan foydalana oladigan o'zining kreativ g'oyallarini yurtimiz va jamiyatimizning kelajagi uchun safarbar etafigan yoshlarni arbiyalash uchun biz pedagoglar ham doimo izlanishda yangi texnologiyalarni qo'rqmasdan ta'lim tizimiga taybiq eta olishimiz lozim. Buning uchun esa pedagoglar ham o'z ustida ishlashi yangi innavatsion texnologiyalarni ham tez va qisqa fursatlarda kuch va vaqt sarflamasdan o'rganib hayitga tadbiiq eta olishimiz lozim. Hozirgi kun yoshlarga zamonaviy dunyoda ta'lim olish uchun qiyin vazifalarni qo'yadi!

Bu vazifani amalga oshirish ko'nikmasini esa biz pedagoglar qanay amalga oshiramiz ?

Bolani hayotga tayyorlash, kelajakda erishishi va jamiyatida amalga oshirishi kerak bo'lgan loyihalarni qanday amalga oshirishi, bu birinchi navbatda tez o'zgaruvchan jamiyatda axborot bilan ishlashga qaratilgan maxsus intellektual qobiliyatlarni talab qiladi. Bola aqliy salohiyatini doimo rivojlantirib borishi olingan ma'lumotlarni esda saqlay olishi, qayta ishlashi va amalda qo'llashi kabi ko'nikmalarni, qobiliyatlarini rivojlantirish ... Bu kabi dolzarb muammolarni hal qilishda

pedagoglarga STEAM - ta'lim texnologiyasidan foydalanish yetarlicha samara beradi. STEAM - ta'lim dasturining o'rganish va taxlil qilish asosini tashkil etadi. STEAM texnologiyasi bolalarga dunyoni tizimli va bosqichma-bosqich o'rganish, atrofdagi sodir bo'layotgan hodisalarning o'zaro munosabatlarini aniqlash va tushunish, yangi, g'ayri oddiy va juda qiziqarli narsalarni, voqealarni kashf qilish imkonini beribgina qolmay o'quv jarayonini samaraliligini ham oshiradi.

Yangi narsalar bilan tanishishni, o'rganish, ularni kutish o'quvchi yoshlarda qiziqish va kognitiv faoliyatni rivojlantirishga yordam beradi. O'quvchilarda quyudagi faoliyat va xissiy kechinmalarni xosil qiladi:

- o'zi uchun qiziqarli vazifani aniqlash,
- usullarni tanlash
- usullarni hal qilish uchun algoritm yaratish,
- natijalarni tanqidiy baholash qobiliyati
- muhandislik fikrlash uslubini ishlab chiqish
- jamoaviy faoliyat qobiliyatini rivojlantirish

Yuqorida keltirilgan xususiyatlardan tashqari STEAM ta'lim texnologiyasi orqali pedagoglar bolalarning aqliy rivojlanishlariga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadilar. Bundan tashqari bolaning rivojlanishining tubdan yangi, yuqori darajasini ta'minlaydi va kelajak kasbini tanlashda ha yanada keng imkoniyatlar yaratib beradi. Bolalarni STEAM texnologiyasiga jalb qilish orqali natijaga tez erisha olamiz.

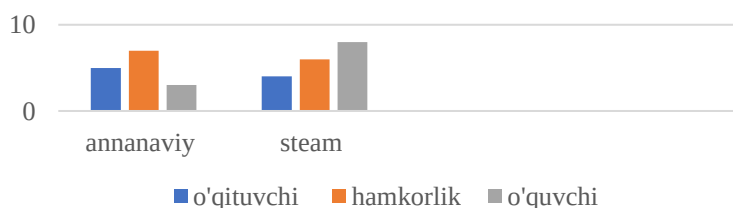
Ta'lim jarayonida ushbu yangi yondashuv qanday paydo bo'ldi?

Bu nazariya va amaliyotni birlashtirishning mantiqiy natijasidir. STEAM Amerikada ishlab chiqilgan. Amaliy faoliyatda tajriba-sinovdan muvaffaqiyatli o'tdi va fan, texnologiya, muhandislik va matematika kabi fanlarni birlashtirishga qaror qilishdi va STEM tizimi shu tarzda shakllandi. (Fan, texnika, muhandislik va matematika). Keyinchalik bu erda Art qo'shildi va endi STEAM oxirigacha shakllandi. Bolalar ushbu mavzular, aniqrog'i ushbu fanlardan bilimlari kelajakda ularning yuqori malakali mutaxassis bo'lib yetishishiga yordam beradi, deb hisoblashadi. Natijada bolalar yaxshi bilim olishga intilishadi va uni darhol amalda qo'llashadi. Agar biz an'anaviy ta'limning asosiy maqsadi bilimlarni o'rgatish va bu bilimlardan fikrlash va ijod qilish uchun foydalanish deb aytsak, STEAM omad va muvaffaqiyatlar STEAM ta'lim innovatsiya ijodkorlik integratsion ta'lim yondashuvi bizni olgan bilimlarni haqiqiy ko'nikmalar bilan birlashtirishga o'rgatadi. Bu maktabgacha katta yoshdagi bolalarga nafaqat ba'zi bir g'oyalarga ega bo'lish, balki ularni amalda qo'llash va amalga oshirish imkoniyatini beradi.

Xulosa o'rinda quyudagi taqqoslashlarni havola etmoqchimiz:

	An'anaviy ta'lim	STEAM ta'lim
1	Faollik urg'usi o'qituvchiga beriladi	Faollik urg'usi o'quvchiga beriladi
2	O'qituvchi boshqaradi	O'z-o'zini boshqarish
3	Tinglang, eslab qoling, qaytaring	Biling, qo'llang, taqdim eting
4	Mustaqil	Hamkorlik
5	O'qituvchi qaror qabul qiladi	O'qituvchi va o'quvchi qaror qabul qiladi
6	Atam va faktlar biladi	XXI asr malaka va ko'nikmalari
7	To'g'ridan to'g'ri ta'lim	Talimning turli usul va shakllari
8	Aniq maqsad asosida qisqa darslar	Uzoq mudatli tadqiqotlar
9	Sing-dars tizimi	Aniq vaziyat, real sharoitlarda qo'llash
10	Testlar	Refleksiya

o'quvchilarning mustaqil o'zlashtirishlarini diagrammada aniqrog' keltirib o'tishimiz mumkin

Yuqorida faqatgina biz o'qituvchi va o'quvchilarning bir dars jarayonlaridagi hamkorlikdagi faolliklarini kletirib o'tdik. O'quvchi erkin va o'zi qiziqan yo'nalishda ta'lim jaraonida shtirok etsa ta'lim sifati ezilarli tarzda o'zgarishi va biz kutgan natijani berishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Т.С.Волосовец, В.А.Маркова, С.А.Аверина СТЭМ-образование детей дошкольного и младшего школьного возраста. М.БИНОМ.Лаборатория знаний 2019.
2. Эвдокимова Е.С. Технология проектирования в ДОУ Е.С.Эвдокимова. – М.: ТЦ Сфера, 2006. – 64 с.
3. Г.Богданович. Дополнительная общеразвивающая программа «Мульт-студия «Мой мир» Свердловская область, 2018 г.
4. Мастер-класс для педагогов «Создание мультфильмов вместе с детьми»
5. www. тдпу. Уз
6. www. педагог. Уз
7. Kamolova, A., & Ergasheva, G. S. Q. (2022). Yosh avlodni tarbiyalashda xalq pedagogikasini manbalarining o'rganishning o'rganishning ilmiy-nazariy asoslari. *Science and Education*, 3(12), 590-592.
8. Kamolova, A. O. Q., & Husaynova, S. I. (2023). O'smirlar o'rtasida axloqsizlikni oldini olishda pedagogik faoliyatning o'ziga xos xususiyatlari. *Science and Education*, 4(2), 969-972.
9. Kamolova, A., & Ergasheva, G. S. Q. (2022). Yosh avlodni tarbiyalashda xalq pedagogikasini manbalarining o'rganishning o'rganishning ilmiy-nazariy asoslari. *Science and Education*, 3(12), 590-592.
10. Kamolova, A. O. Q., & Husaynova, S. I. (2023). O'smirlar o'rtasida axloqsizlikni oldini olishda pedagogik faoliyatning o'ziga xos xususiyatlari. *Science and Education*, 4(2), 969-972.
11. Azimaxon Odiljon Qizi Kamolova (2023). Pedagoglik kasbi boshqa hamma kasblarning poydevoridir. *Science and Education*, 4 (5), 988-992

UDC 371.4

TEACHING AND LEARNING SPORT VOCABULARY THROUGH GAMES AND TRANSLATION IN THE EFL CLASSROOM

Kh.F.Islomova, teacher, Institute of retraining and professional development of specialists in physical culture and sports, Tashkent

Annoatatsiya. Bu maqola sport terminlarining o'yinlar orqali yoki tarjima qilish metodi orqali jismoniy tarbiya va sport sohasida ishlaydiganlarga, sportni o'rganayotgan talabalarga o'rgatish afzallik tomonlari hamda qiyinchiliklari haqida yozilgan.

Kalit so'zlar: so'z o'rgatish, o'qitishning yordamchi vositalari, so'z o'yinlari, sport atamallari, sport so'zlariga tushuntirish va tushunishlar.

Аннотация. В данной статье написано о преимуществах трудно стяжобучения с портивным терминам игровы мили переводным и методами работающим в сфере физической культуры и спорта, студентам, изучающим спорт.

Ключевые слова: обучение лексике, учебное пособие, эффективность словарных игр, трудности использования спортивной терминологии, разъяснения и объяснения спортивных слов.

Abstract. This article is written about the advantages and difficulties of teaching sports terms by game or translation methods working or students studying sports in the field of physical culture and sports.

Key words: teaching vocabulary, teaching aid, effectiveness of vocabulary games, difficulties of usage sport terminologies, clarifications and explanations of sport words.

Vocabulary teaching and learning in the classroom is no longer overshadowed by grammar instruction. Its increase in status has led to research being conducted to investigate the effectiveness of different methods used to learn and retain vocabulary, among which are games and translation. However, the amount of research devoted to determine their effectiveness appears to be rather limited. These two methods are very different in nature and provoke differing opinions as to their worth as effective vocabulary teaching and learning tools. Vocabulary games seem to be highly acclaimed by most teachers while vocabulary translation seems to be generally rejected at this moment in time. Although they are very different in nature, they appear to have something in common: their effectiveness (games) and ineffectiveness (translation) to learn and retain lexis seem to be taken for

granted as not a great deal of research has been conducted to sustain those strong viewpoints. Regarding games, their popularity in classrooms seems to be increasing. Nevertheless, they appear to be used more frequently as time fillers rather than as educational tools. It remains to be seen whether their potential is exploited enough. In addition, in general, vocabulary games seem to be more aimed at primary school pupils than high school learners. As for translation in foreign language classes, it lost ground to the communicative approach in the last decades of the 20th century (Koletnik, 2012). However, some high schools still resort at times to this approach. Its use as a teaching tool has become highly controversial. Teaching vocabulary is clearly more than just presenting new words. It also includes a decision that words should teach the basic of how frequent they are used by speaker of the language. The words are most commonly used are those a teacher should teach first. But commonly and usually the way of teaching makes the students lazy and bored. The teacher needs something different to make students interested, mostly children, because they are very easy to get bored. Therefore, teacher needs something interesting which can make motivate them. It is based on the characteristics and attitude of the children that they are curious and often seeks something that the teacher notices them and shows appreciation for what they are doing. So, to motivate them teacher needs something new that can stimulate their curiosity. With the current analysis on communication in teaching language, using games appears to hold a solution for many teachers. The communication activities somehow involves in a varied use of language. It had been found in many schools, teacher use games activities as their teaching aid. The students really appreciate any kind of activities which provide excitement and fun. It will be easy to understand and practice of English. Nowadays, most course books include numerous sections devoted to the teaching of the unit's target vocabulary which highlights the importance awarded to vocabulary in foreign language learning. However, vocabulary teaching has traditionally taken a back seat to grammar teaching, especially when structural linguistics and audiolingua were at the height of their popularity. In the field of physical culture and sport is also important to learn specific terminology of sports. Mainly terminologies are taken from English language. And it makes some difficulties for foreign learners reading pronouncing and learns the meaning of this terminology. As sports and exercise play a significant role in the lives of millions worldwide, mastering this vocabulary will not only enable students of the English language to engage in meaningful conversations, but it will also open doors to a myriad of social and professional opportunities. From breaking the ice with strangers to discussing fitness goals with friends, or even exploring job opportunities in sports-related industries, the language of sports and exercise is an indispensable tool for ESL learners. Everybody finds enjoyment either in participating or in watching different sports events. Sport reduces stress and is especially important in lives of children because it enhances their self-confidence and keeps them healthy and fit. The language of sport is rich and encompasses different terms and expressions which are mainly internationally known and accepted without translation in almost all the countries of the world of today. The paper deals with different categories of words and their production, as well as with the specific idioms and phrases which appear in particular sports. Sylvia Rimm says in her essay "The Importance of Sport": "The world of sports mirrors how one can play the game of school and life. Our society is competitive, and we should teach our children to function in competition and how to both win and lose as good sports. Children must learn that winning and losing is both temporary, and that they can't give up or quit. Learning to become a team player is also important for children who may prefer to be the center of attention."

The singular term "sport" is used in most English dialects to describe the overall concept (e.g. "children taking part in sport"), with "sports" used to describe multiple activities (e.g. "football and rugby are the most popular sports in England"). American English uses "sports" for both terms. It is good to mention that the word "sport" has some other meanings, like in the expression "to be a good sport" where "good sport" denotes a person who plays fair, accepts both victory and defeat and remains amiable. The fact is that most sports appeared in the English speaking countries. For example, football, cricket, horse races, boxing, rowing, athletics or track-and-field sports, golf, badminton, rugby, hockey, lawn tennis, even the game of darts originate from the territory of Great Britain, while baseball, American football, basketball, volleyball, softball, water skiing, windsurfing,

snowboarding and some indoor games like billiards were first played in North America. The language of sport is a huge, catch-all category that encompasses terms from many different sports disciplines, so to list all of them would be an impossible task. The language of sport changes over time. Some terms become obsolete as some of the sports disciplines disappear (chariot races, for example). The term “sportsman”, although still in use today, became a little old-fashioned and is almost regularly replaced by the word “athlete”. The same happened to the expression “to go in for sport” which was very much in use a few decades ago. The word “sportist”, the first word that some Serbian people would choose to translate the Serbian word “sportista” in English (obviously because of its similarity in writing with the Serbian word) does not appear in any of the contemporary dictionaries, or, if it does, has a negative connotation. These changes are sometimes hard to follow, and can make it difficult for the common people to understand sports communication. We have already mentioned the difference between the terms “play”, and “game”. The difference also exists between the terms “game” and “match”. Both of them has a difference in the term usage between the UK and the USA. “Match” sports tend to be the ones that originated in the UK or other Commonwealth countries. So, we say a “golf –match”, a “cricket –match”, a “boxing”(modern) –match” and a “tennis –match”, but a “baseball” – “game”, a “football” (American) – “game” and a “basketball game”, because these sports originated from the North American continent. The exception is the sport where players kick around ball around a field: it is a “football match” in the UK, but a “soccer game” in the US. When we talk about the terms “competition” and “contest”, we can say that there is a slight difference between the two of them but that they are fairly interchangeable. Here are some of the differences between the terms:

- a) Competition is more serious than contest and usually lasts longer.
- b) Competition implies that two or more people are competing against each other for a reward (prize, bragging rights, etc.).
- c) Competitions have set rules whereby the individuals or teams compete against each other, but a contest can be completely random. It can refer to things like the lottery or random drawings, or even to a beauty contest.

Sports terminology is very rich in producing compound words of different types. As we have already seen, phrasal verbs are very common in sports terminology, and phrasal verbs can be considered compound verbs of a sort. Lots of compound nouns appear in sports terminology. We will mention some of them, sorted by their constituent parts.

a) Noun + Noun Compounds:

–compound nouns in which the word sport is one of the constituent parts, such as in sportsperson, sportsman, sportswoman, sportswear, sportscaster. · a lot of compounds with ball, like football, volleyball, basketball, handball and baseball.

- compounds with “team” like: teamwork, teammate.
- compounds with “line” like: sideline, touch-line, goal line, baseline.

b) Adjective + Noun compounds:

– free-kick, half-time, red card, yellow card, wild card, dead ball, false start, and many others.

c) Noun + Preposition or Preposition + Noun Compounds:

- offside, outfield, overtime, playoffs, runner-up, time-out.

Vocabulary knowledge cannot be gained from one single encounter a word even if this encounter involves a lot of direct teaching efforts. Vocabulary knowledge, as much for the second language as for the first language learner, will grow gradually only through successive encounters with the word in various contexts and through different activities while the individual is “exposed to large amounts of comprehensible input” Input is comprehensible when it includes a large amount of familiar vocabulary that is found in appropriate listening exercises and texts used for extensive reading. However not every word in a language is equally useful, and teachers should make sure that materials should contain the high frequency words that appear with great regularity in literature conversations, and textbooks. Knowledge of high frequency words makes texts more comprehensible and programs that devote too much

time on low frequency words may be holding their students back from understanding and producing English. According to Nation learners should learn low frequency words gradually after they know high frequency words and teachers should not spend valuable class time on low frequency words because, there are too many of them and time spent on them is not repaid by opportunities to meet and use them. When necessary, four strategies for learning low frequency words include:

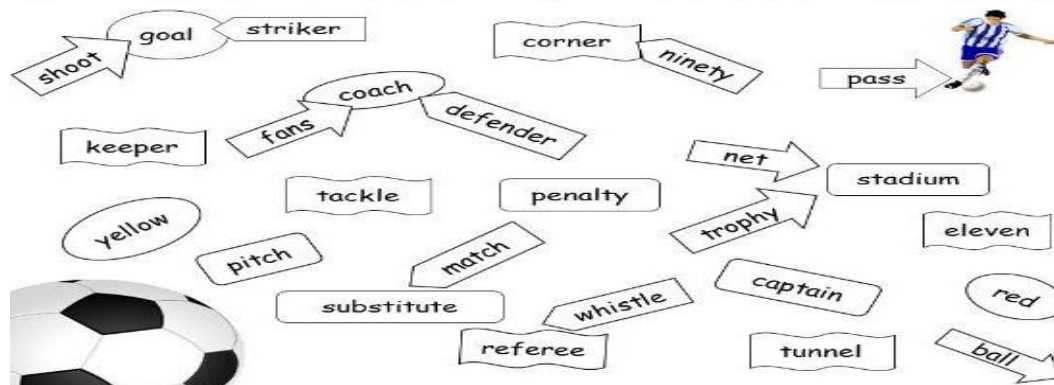
1. Guessing the sport words from context:

It is played with a ball. There are two teams. There are 11 people in each team. The whole game takes 90 minutes. It consists of two halves, 45-minute each. It is ----- .

People play it on the ice. The players wear heavy uniform, especially goalkeepers. Each player carries a stick, and there must be a black round puck on the ice. It is ----.

Only very tall sportsmen can play this game well. There are two teams. The players of each team try to throw a brown ball into a basket-----.

2. Studying words and their translations on small cards;

3. Analyzing the parts of words roots, prefixes, and suffixes,

4. Using a dictionary to look up meanings.

The contextual approach may be a reinforcement tool for students to use in reading and listening. We can stimulate students' vocabulary growth and retention by rethinking instructional priorities. For this aim we set a great amount of reading tasks, because reading has the greatest impact on the students' vocabulary knowledge. Also we do not only teach word meanings but try to provide opportunities for systematic recycling of lexical items in a range of meaningful contexts and connections between new and known lexical items. One of which is meaning focused input. A wide exposure to familiar vocabulary is essential, and it is achieved through spoken input and extensive reading. Students also require speaking and writing activities that focus on negotiating the meaning of unfamiliar words. Clarifications and explanations of words help students to enlarge and retain their productive vocabulary. We also suggest creating stories, reporting on an article, discussions and role play because these oral activities present familiar words in new contexts.

REFERENCES:

1. Richards, J. C., & Rodgers, T. (2001). *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge University.
2. Hadfield, J. (1998). *Elementary Vocabulary Games. A Collection of Vocabulary Games and Activities for Elementary Students of English*. Harlow: Longman.
3. Harmer, J. (2007). *The Practice of English Language Teaching*. London: Longman.

**MUHANDISLIK VA KOMPYUTER GRAFIKASI SOHASINI O'QITISH VOSITASIDA
BO'LAJAK MUHANDISLARNING KASBIY KOMPETENSIYALARINI
RIVOJLANTIRISH ASOSLARI**

*M.A.Karimov, o'qituvchi, TKTI Yangiyer filiali, Yangiyer
B.B.Yuldashov, o'qituvchi, TKTI Yangiyer filiali, Yangiyer
Q.O.Fayzullayev, o'qituvchi, TKTI Yangiyer filiali, Yangiyer
S.D.Isayev, talaba, TKTI Yangiyer filiali, Yangiyer*

Annotatsiya. Mazkur maqolada bo'lajak muhandislarning kasbiy malakalarini shakllantirish, kompetentligini oshirishda muhandislik va kompyuter grafikasi sohasini o'qitishning ahamiyati, dolzarbligi muhokama etiladi. Ilmiy maqolada nazariy hamda amaliy ishlar ko'rib chiqiladi hamda takliflar kiritiladi.

Kalit so'zlar: fazoviy tasavvur, psixologik moslashuv, qobiliyat, qobiliyat, o'zoro bog'liqlik, loyihalash, kompetentlik, intellektual.

Аннотация: В данной статье рассматривается важность и актуальность обучения в области машиностроения и компьютерной графики в формировании профессиональных навыков будущих инженеров, повышении их компетентности. В научной статье рассматриваются теоретические и практические работы и вносятся предложения.

Ключевые слова: пространственное восприятие, психологическая адаптация, способность, умение, взаимозависимость, проектирование, компетентность, интеллектуал.

Abstract. This article discusses the importance and relevance of education in the field of engineering and computer graphics in the development of professional skills and competence of future engineers. Theoretical and practical works are considered in the scientific article and suggestions are made.

Key words: spatial perception, psychological adaptation, ability, ability, interdependence, design, competence, intellectual.

Kirish. Bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda muhandislik va kompyuter grafikasi fundamental fan bo'lib, bu fan bo'yicha egallangan bilim va malakalar asosida muhandisning fazoviy tasavvuri, texnik tafakkuri va ijodiy qobiliyati kabi xislatlari rivojlanadi. "Muhandislik va kompyuter grafikasi" o'quv fani talabalarda grafik bilim, malaka va ko'nikmalarni shakllantirishning asosi hisoblanib, ijodiy qobiliyatlarining namoyon bo'lishiga yo'l ochadi. Ularning fazoviy tasavvurlarni kengaytirib, loyihalashning asosini tashkil etuvchi chizmalarni o'qish va bajarish, ob'ektlarning eskizi va ish chizmalarini tuzish, perspektiv tasvirlarini qurish kabi grafik savodxonlik malakalari bilan qurollantiradi shuningdek, umummuhandislik fanlarini va maxsus predmetlarni o'rganish jarayonida grafik savodxonlik darajalari rivojlanib, mutaxassislik fanlardan kurs ishi, kurs loyihalarini bajarish jarayonida egallangan bilim va malakalardan foydalanib, bitiruv malakaviy ishini bajarish jarayonida ularning grafikaviy va ijodiy qobiliyatlari to'liq namoyon qiladi.

Adabiyotlar sharhi. Oliy ta'lim tizimida yuqori malakali va raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash bugungi kunning eng muhim vazifalaridan hisoblanadi. Mazkur vazifaning nechog'lik samarali hal etilishi mamlakatimizda amalga oshirib borilayotgan ta'lim sohasidagi islohotlar ta'lim-tarbiya sifatining yuqori darajada bo'lishini ta'minlashga qaratilgan bo'lib, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning "Yana bir muammoni hal etish o'ta muhim hisoblanadi: bu pedagoglar va professor-o'qituvchilar tarkibining professional darajasi, ularning maxsus bilimlaridir. Bu borada ta'lim olish, ma'naviy-ma'rifiy kamolot masalalari va haqiqiy qadriyatlarini shakllantirish jarayonlariga faol ko'mak beradigan muhitni yaratish zarur". – deb aytgan fikrlarida aks etadi. [3]

Tadqiqot metodologiyasi va empirik tahlil. Oliy ta'limda o'qitishning mazmuni, shakllari va usullari talabalarni faol kasbiy faoliyatga tayyorlaydigan tizim sifatida ushbu fan sohasidagi zamonaviy kasbiy vazifalarga yo'naltirilishi kerakligini tasdiqladi. Shuning uchun oliy o'quv yurtlarida har qanday fanning tarkibi, tuzilishi kasbiy muammolarni hal qilish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikmalarni shakllantirish nuqtai nazaridan ko'rib chiqilishi kerak.

Fan tuzilishiga bunday yondashuv, bizning fikrimizcha, quyidagilarga imkon yaratadi: muhandislik va kompyuter grafikasi oraliq kafedralar va mutaxassislik kafedralarning o'zaro aloqani ta'minlash;

bilim, mahorat ko'nikmalar tuzilishi bilan yuqori kurslarda o'tiladigan maxsus fanlarni o'zlashtirishga hissa qo'shadi;

amaliy muammolarni hal qilishda bo'lajak muhandisning faoliyatiga faol ta'sir ko'rsatish, kasbga qiziqishni uyg'otadi.

Talabaga zamonaviy amaliyotning professional vazifalari darajasida bo'lishga imkon beradigan fan sohasiga yo'naltirish, muhandislar tayyorlovchi oliy ta'lim muassasalarida maxsus fanlarni tizimli ravishda tashkil etish orqali amalga oshirilishi mumkin. Ammo maxsus fanlar faqat 5–8 semestrda mutaxassislik kafedralarda o'rganiladi lekin talabalarni bo'lajak kasbiga jalb qilish zaruriyati birinchi semestrda paydo bo'lmoqda, chunki oldingi tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, kasbiy qiziqishni rivojlantirish jarayoni "maktab-professional ta'lim - oliy o'quv yurti" bosqichlarida uzluksiz bo'lish kerak.

A.B. Kaganovning ta'kidlashicha, talabalarning boshlang'ich kasbiy shakllanishi natijalari ko'p jihatdan oliy o'quv yurtida ularning yangi sharoitlarga psixologik moslashuvi bo'yicha yo'naltirilgan yutug'lar bilan belgilanishini ta'kidlaydi.

Bo'lajak muhandislar tayyorlashda muhandislik va kompyuter grafikasining roli, o'rni, ta'sirini aniqlash uchun biz ba'zi nazariy tadqiqotlarni o'tkazdik. Muhandislikning g'oyalarini ko'rinmas, qiyin, xom xayol holda tuzish gohida ta'siri yanada samaraliroq bo'ladi, muallif tekislikdagi uch o'lchovli fazo tushunchasini qanchalik egallagan bo'lsa, muhandislar tayyorlovchi oliy ta'lim muassasalarida o'qish paytida texnik fanlar bilan bog'liqlik qanchalik kuchli bo'lsa, kasbga qiziqish shunchalik faol bo'ladi.

Bu shuni ko'rsatadiki, muhandislik va kompyuter grafikasi fani bo'lajak yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashda muhim ahamiyatga ega.

muhandislik va kompyuter grafikasi fanini o'rganayotganda bo'lajak muhandis quyidagilarni bajarishi kerak;

- tasvirlarni tuzish nazariyasiga (nuqta, to'g'ri chiziq va tekisliklar) ega bo'lish;
- tekisliklarning o'zaro kesishish muammolarini hal qilish algoritmini bilish, shuningdek, ayrim geometrik shakllarning haqiqiy kattaliklarini aniqlay bilish;
- buyumlarning tasvirlarini tuzish usullarini bilish (standartlarni bilish);
- chizmalarining qismlaridan geometrik shakllarni o'qiy olishlari va ushbu tasvirlarni (hayotdan va umuman rasm chizish) bajara olishlari;
- ixtisoslikda eng keng tarqalgan detallarning birikmalaridan turli ko'rinishdagi chizmalarini bajarish;
- Yig'ma birliklardan chizmalarini bajarish va o'qishni bilish.

Texnik fikrni ifoda etish vositasi sifatida va ishlab chiqarish hujjati sifatida chizmalarni o'zlashtirish oliy o'quv yurtida butun o'qish jarayoni davomida amalga oshirilishi kerak. Ushbu jarayon muhandislik va kompyuter grafikasini o'rganishdan boshlanib, so'ngra bir qator umummuhandislik va maxsus fanlar bilan rivojlanib mustahkamlanib boradi. Chizmalarni bajarish va o'qish qobiliyatlari muhandisning kasbiy faoliyatining asosiy qismlaridan biridir. Chizmalarni o'qish qobiliyati talabaga muhandisning kasbiy faoliyatini chuqurroq o'rganish imkonini beradi, uni ushbu faoliyatdan qoniqish hissini uyg'otadi va shuning uchun shaxsning kasbiy manfaatlarini faollashtirishga hissa qo'shadi.

Muhandislik va kompyuter grafikasini o'rganishda olingan bilim va ko'nikmalar umummuhandislik va maxsus fanlarni o'zlashtirishda, shuningdek keyingi kasbiy faoliyatni o'rganish uchun zarurdir.

Yilma-yil tasdiqlanadigan malakaviy talablar, o'quv rejalari, o'quv dasturlarini tahlil qilib talabalarga hech kim taqdim etmaydigan to'liq bo'limlar aniqlandi, ularni o'rganishga jiddiy ehtiyoj bor. Mutaxassislarni intensiv maqsadli tayyorlashda faqat biz foydalanadigan an'anaviy dasturiy hujjatlarga asoslanib bo'lmaydi degan xulosaga keldik.

Muhandislarni tayyorlashda muhandislik va kompyuter grafikasining o'rnini va rolini aniqlash uchun biz sotsiologik tadqiqot o'tkazishga harakat qildik. Sotsiologik tadqiqotlar tarkibini yangilash va faollashtirishning darajasini oshirish uchun katta imkoniyatlarga ega. Ular, boshqa tadqiqotlar bilan bir qatorda, jarayonning hozirgi holati va rivojlanish tendensiyalarini aniq, chuqur va har tomonlama tahlil qilishga imkon beradi. Bunday tadqiqotlarni haqli ravishda universal ma'lumot manbalaridan biri deb atash mumkin, chunki ular nafaqat turli xil muammolarni aniqlabgina qolmay, balki ularni hal qilishning samarali usullarini ham taklif qiladilar.

2019 yildan 2022 yilgacha biz turli ixtisoslikdagi 3-4 kurs talabalaridan to'g'ri va aniq ma'lumot olish uchun anonim so'rov oldik.

Anonim so'rovda ishtirok etish uchun grafik qismini o'z ichiga olgan (kurs ishlari, kurs loyihalar, bitiruv malakaviy ishlar) deyarli barcha umumtexnik va ixtisoslik fanlarni o'rganishni yakunlagan talabalarining aniq kontingenti tanlandi. Biz ularga ta'lim mazmuniga sub'ektiv yoki ob'ektiv baho berishni taklif qildik. Ular ixtisoslik fanlarni o'qish jarayonida muhandislik va kompyuter grafikasining o'rnini va rolini baholaydilar va kelgusidagi kasbiy faoliyati to'g'risidagi keng tarqalgan g'oyalarni aniqlashga yordam beradilar.

1 –jadval

Anketa javob raqami		3.1	3.2	3.3	3.4	3.5	3.6	3.7	3.8	3.9	3.10	3.11	3.12
So‘rov yili	2019	3	5	30	10	7	9	22	10	29	26	16	11
	2020	7	6	25	9	4	3	27	12	25	28	15	21
	2021	8	9	29	11	1	4	30	17	30	30	29	23
	2022	11	4	27	7	4	6	31	23	29	15	21	24
2019-2022		7,2	6,0	27,8	9,2	4,0	5,5	27,5	15,5	28,2	24,7	20,2	20,0

Shu munosabat bilan, biz so'rovnomalardan tashqari, sotsiologik ma'lumotlarni to'plashning teng samarali usulini – intervyu metodini ham qo'llashni zarur deb bildik. Ma'lumot manbai sifatida muhandis-mexanik, yo'l qurilish muhandisligi va barcha mutaxassisliklarining ikkinchi, uchinchi, to'rtinchi kurs talabarlari, yosh mutaxassislar, korxona rahbarlari, bo'limlar boshliqlari tanlab olindi.

Turli davrlarda (2019 yildan 2022 yilgacha) shaxsan va bilvosita biz muhandislik va kompyuter grafikasini o'qitish darajasini, ushbu fan bilimlarini muddatli va diplom loyihalarini amalga oshirishda boshqa fanlardan foydalanish darajasini aniqlashga harakat qildik. Ushbu bosqichda bundan tashqari, ushbu mutaxassisliklar bo'yicha kursning grafik qismi va bitiruv loyihalarining mazmuni o'rganildi. Biz muhandislik va kompyuter grafikasi o'quv dasturining boshqa mavzulari bilan o'zaro bog'liqlik darajasiga bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatadigan shartlar va omillarni o'rganib chiqdik.

Xulosa o'rnida quyidagilarni aytish mumkin:

1. Tadqiqot natijalari «Muhandislik va kompyuter grafikasi» kursining ishchi dasturini qayta ko'rib chiqish uchun asos yaratadi.
2. Quyidagi masalalarni o'rganishga ko'proq e'tibor qaratish lozim.
- quyidagi mavzular bo'yicha ishlarni bajaradigan talabalarining mahoratini oshirish: turlari, bo'limlari, detallarni ishlov berish va ixtisoslashuv elementlari bilan montaj chizmalari; chizmalarni rasmiylashtirish.
3. Mutaxassislikka yo'naltirib didaktik darsmateriallarini shakllantirish va ulardan faolroq foydalanish.
4. O'quv jarayonini tashkil qilishda, muhandislik va kompyuter grafikasi grafik qismini o'z ichiga olgan fanlar bilan bog'lanishini oshiradigan tadbirlarni rejalashtirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida. Toshkent shahri, 2017 yil 7 fevral PF - 4947.
2. Mirziyoev Sh. Vatanimiz taqdiri va kelajagi yo'lida yanada hamjihat bo'lib, qat'iyat bilan harakat qilaylik. // "Xalq so'zi" gaz., 2017 yil, 16 iyun.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekistonning yangitarqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora- tadbirlari to'g'risida" gi Farmoni. T., 2020 yil 6 noyabr PF-6108
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida" gi Farmoni. // O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami. –T., 2017. –B.39.

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi innovatsion rivojlanish vazirligini tashkil etish to'g'risida"gi Farmoni// QHMMB: 06/17/5264/0339-son 01.12.2017 y.

6. Texnik oliy o'quv yurtida chizma geometriya va chizmachilikni o'qitish metodikasining dolzarb masalalari. Kamp A.I. Oliy ta'limda o'qitishning mazmuni, shakllari va usullari: Ma'lumotni ko'rib chiqish. Oliy maktab ilmiy-tadqiqot instituti; nashr X. - M., 2010 - 48 b.

7. Voronov V.V. O'qituvchi ta'limida bilimlarni ifodalash shakllari // Pedagogika 2019 yil, 4-son. 68-bet

8. Zolotarev A.A., Fedorov B.F. Universitetlarda o'quv qo'llanmalar (Nazariya va o'qitish metodikasi masalalari). - M: Harbiy nashriyot, 2016.-276 b.

9. Azizxo'jaeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. O'quv qo'llanma. O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi "Adabiyot jamg'armasi" nashriyoti. Toshkent, 2016.-160 b.

10. Ibragimova G.N. Interfaol o'qitish metodlari va texnologiyalari asosida talabalarning kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirish. Pedagogika fanlaribo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati, Toshkent, 2017. -38 b.

UO'K 37.02

TA'LIM JARAYONIDA O'QUV MAQSADLARIGA ERISHISH USULLARI

M.M.Kuzibayeva, o'qituvchi, Andijon davlat tibbiyot instituti, Andijon

Annotasiya. Maqolada zamonaviy ta'limni asosiy jarayoni talabalarga bilim berishda o'quv maqsadlari mazmunli tashkil qilish asnosida kafolatli natijalarga erishish haqida fikr yuritiladi. O'quv maqsadlari asosida talabalarining bilimlarni o'zlashtirishlari jarayonida kasbiy mahoratlarini oshirish, shaxsiy fazilatlarini takomillashtirish ko'nikmalarining amaliy natijalari borasida mulohazalar ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: o'quv maqsadlari, o'quv natijalari, ta'lim jarayoni, ta'limni texnologiyalashtirish, o'qitish vositalari, dars mazmuni.

Аннотация. В данной статье рассматриваются пути достижения гарантированных результатов в организации современного образовательного процесса на основе содержательных учебных целей. Автор отмечает, что в процессе усвоения знаний студентами на основе учебных целей, повышаются профессиональные навыки, совершенствуются личные качества.

Ключевые слова: учебные цели, учебные результаты, образовательный процесс, технологизация образования, средства обучения, содержание урока.

Abstract. This article discusses ways to achieve guaranteed results in the organization of the modern educational process based on meaningful educational goals. The author notes that in the process of students acquiring knowledge based on educational goals, professional skills are enhanced and personal qualities are improved.

Key words: educational goals, educational results, educational process, technologization of education, teaching aids, lesson content.

Ta'limni texnologiyalashtirishning asosini ta'lim jarayoni va ta'lim oluvchilarning berilgan sharoitlarda va ajratilgan vaqt ichida loyihalashtirilayotgan o'quv natijalariga erishishlarini kafolatlash maqsadida to'liq boshqarishga yo'naltirilgan g'oyasi tashkil etadi. Bunday yondashishning mohiyati, ta'lim jarayonini tizimlashtirishdan, uni aniq rasmiylashtirilgan va qismlari bo'yicha aniq elementlarga ajratish yordamida maksimal shakllantirishdan iborat.

O'quv maqsadlariga kafolatli erishish uchun ta'lim jarayoni texnologik yondashuv asosida olib borilishi lozim. Ta'limni texnologiyalashtirish – o'qitish vositalari asosida ta'limni tashkil qilish, o'tkazish va baholash usullari majmui hisoblanadi. Bu borada ilmiy tadqiqotlar olib borgan B.Ziyomhammedov va Sh.Abdullayevalar fikricha, o'quv maqsadlarini takomillashtirish borasida ta'lim texnologiyalarini ishlab chiqish va amalga oshirish ilmiy muammo sifatida baholanadi. G.K.Selevko, M.Klark, P.D.Mitchell kabi pedagog-olimlarning ilmiy tadqiqotlarida "...o'quv maqsadlarini amalga oshirish asosida pedagogik natijalarga erishishni kafolatlaydi", deyiladi. Talabalar xatti-harakat orqali o'qitish – pedagogik texnologiyalar falsafasining negizidir. Pedagogik texnologiyada o'quv maqsadlarini qo'yish usuli, bu o'quv natijalari orqali shakllantirishdan iboratdir.

O'qitish texnologiyasining boshlanishi – bu fanning o'qitish maqsadlarini belgilashdir. Nazariy va amaliy mashg'ulotlar aniq maqsadga yo'naltirilgan o'quv jarayonlaridir. Bu jarayonlar avvaldan

belgilangan muayyan o'rganish maqsadlariga erishish uchun olib boriladi. Agar o'quv maqsadlari belgilanmay o'tkazilsa u holda darsning mazmuniy va didaktik tuzilishi buziladi. Natijada dars davomida mavzuga taalluqli bo'lmagan mazmunlarga to'xtalishga to'g'ri keladi. Nazariy va amaliy mashg'ulotlarni shakllantirish uchun oldindan mos keladigan maqsadlarni ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ta'lim jarayonida o'quv maqsadlari va uning turlari turlicha bo'ladi.

1. **O'quv maqsadlari** ta'lim jarayoni oxirida kutilayotgan natijaning yozma tavsifidan iborat. Zamonaviy o'quv maqsadlarini belgilash usuli o'ziga xos xususiyatga ega. Bu shundan iboratki, o'quv maqsadlari (o'quv vazifalari deb ham ataladi) talabalar harakatida ifodalanadigan va aniq ko'rinadigan, hamda o'lchanadigan natijalar orqali belgilanadi. O'quv maqsadlarini o'lchash, aniqlash, o'qitishni qayta takrorlash imkoniga ega bo'lish uchun har bir maqsadga erishish mezonini ishlab chiqilishi kerak, ya'ni ta'lim maqsadi shunday qo'yilishi kerakki, unga erishganlik haqida aniq xulosa chiqarish mumkin bo'lsin.

O'quv maqsadlari bu – muayyan ta'lim jarayoni yakunida ta'lim oluvchi tomonidan o'zlashtirilishi, ya'ni hosil qilinishi lozim bo'lgan bilim, hatti-harakat bilan bog'liq bo'lgan amaliy topshiriqni uddalay olish mahorati, shaxsiy fazilatlar va xulqni belgilaydi. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, o'quv maqsadlari oldindan ko'zlangan yakuniy natijalar tavsifidir. Uni to'g'ri tanlash ta'lim jarayoni uchun o'ta muhimdir. Buni quyidagi ibora yordamida yaxshiroq tushunsa bo'ladi: "Qayerga borishni, oxirgi manzilini bilmasdan turib safarga o'tlanishdan hech qanday ma'no va naf yo'q". Har bir nazariy dars va amaliy mashg'ulotning o'quv maqsadlari oldindan aniqlanishi lozim. Aniqlangan o'quv maqsadlari, dars mazmuni bo'yicha qaysi nazariy materiallarni tanlash, uni o'tkazish bo'yicha qanday metodik va didaktik resurslardan foydalanish lozimligini, ta'lim jarayoniga o'quv maqsadlari ta'lim mazmuni, metodlari va vositalarni belgilab beradi.

2. **Yo'naltiruvchi, umumiy va aniq maqsadlar.** O'quv maqsadlari ta'lim jarayonining ko'lamiga ko'ra turlicha tarzda ifodalanishi mumkin. O'quv maqsadlari, pastdan yuqoriga qarab:

- alohida olingan darsning maqsadi,
- fanning biror bo'limini (faoliyat usuli bo'yicha o'quv materialini) o'rganishning o'quv maqsadlari;
- butun bir fanni o'rganishning o'quv maqsadlari;
- biror bir fanning modulini o'rganishdan ko'zlangan o'quv maqsadlari;
- butun bir mutaxassislikni egallash bo'yicha o'quv maqsadlariga bo'linadi.

Kichik ko'lamga (alohida dars, fanning bir bo'limi uchun) maqsadlar aniq-qo'yilsa, ko'lam kattalashgan sari (modulni o'rganish, mutaxassislikni egallash uchun) o'quv maqsadi umumlalashtirib boriladi. O'quv maqsadlari qamrov ko'lamga qarab uch xil turga ajratiladi:

1) **Yo'naltiruvchi maqsadlar.** Yo'naltiruvchi maqsadlar eng katta ko'lamdagi ta'lim jarayonining maqsadlarini belgilaydi. Masalan, biror mutaxassislikni egallash bo'yicha o'quv maqsadlari davlat ta'lim standartlarida o'z aksini topadi va me'yoriy hujjat hisoblanadi. Ular ta'lim jarayoniga qo'yilgan umumiy talablarni aniqlaydi va uning umumiy yo'nalishini belgilab beradi.

2) **Umumiy maqsadlar.** Umumiy maqsadlar kichikroq ko'lamdagi ta'lim jarayonlariga ta'luqli bo'lib, uning mazmuni yo'naltiruvchi maqsadlardan kelib chiqadi. Umumiy maqsadlar ham har bir fan bo'yicha tuzilgan davlat ta'lim standartlari ko'rinishida belgilanishi mumkin. Umumiy maqsadlar yo'naltiruvchi maqsadlarni o'z qamrov ko'lamida darajasida oydinlashtiradi va aniqlashtiradi. Shunday bo'lsada, yo'naltiruvchi maqsadlar ham ta'lim oluvchi egallashi lozim bo'lgan bilim, ko'nikma, malaka va hulq haqida umumiy tasavvurni beradi. U ham o'z navbatida pastki ko'lamda aniqlashtirilishi va oydinlashtirilishi lozim bo'ladi.

3) **Aniq maqsadlar.** Aniq maqsadlar eng kichik ko'lamdagi ta'lim jarayoniga ta'luqli bo'lib, uning mazmuni o'z navbatida umumiy maqsadlardan kelib chiqadi. Masalan, biror bir darsning maqsadi, fanni biror bo'limining o'quv maqsadi. Aniq maqsadlar aniq ifoda etilganligi tufayli ta'lim jarayonida muhim o'rin tutadi. Ular biror bir mavzuga yoki biror bir bo'limga oid dars, amaliy mashg'ulot bo'yicha o'lchanishi mumkin bo'lgan aniq yakuniy bo'lim, ko'nikma, malaka va xulqni ifodalaydi. Shuning uchun ularni ifodalashda, maqsadlar bilan birga, ularga erishish ko'rsatkichlarini, baholash mezonlarini va bu natijalarga erishish uchun yaratilishi lozim bo'lgan shart-sharoitlar

(asbob-uskunalar, materiallar va boshqa zaruriy vositalar) tavsifini berish ham lozim bo'lad. Aniq maqsadlar odatda ta'lim muassasalari o'qituvchilari tomonidan ishlab chiqiladi.

Xulosa qilib aytganda, ta'lim jarayonining maqsadi o'quv maqsadlari talabalarning dunyoqarashini takomillashtirish, kasbiy bilim ko'nikmalarini ilmiy va amaliy jihatdan boyitish, mutaxassislik bo'yicha mukammal bilim olishlariga qaratiladi. Zero, shaxs kamolotiga va zamonaviy mutaxassisga yangicha nazar bilan qaralayotgan bugungi kunda o'quv maqsadlarini maqsadli amaliy oshirish muhim sanaladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Azizxo'jayeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. - T.: Fan, 2006.
2. Ziyamuhamedov B. Pedagogik mahorat asoslari. - T.: "Turon-Iqbol", 2006. -223 b.
3. Shoyimova Sh.S., Mirzayeva Sh.S., Qo'ziboyeva M.M. Ta'lim texnologiyalari. Darslik. - T.: Turon. 2019
4. Qo'ziboyeva M.M. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. O'quv qo'llanma. - Andijon, 2020.

UO'K: 303.211.833

DEVELOPMENT OF STUDENTS' ECOLOGICAL CULTURE IN THE PROCESS OF LEARNING FOREIGN LANGUAGES IN TECHNICAL HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

G.K.Obidova, PhD, Assoc., Fergana branch of TUIT, Fergana

Annotatsiya. Ushbu maqola zamonaviy fanlarni o'qitishda xorijiy tillarni o'rganishdagi ekologik ta'lim usullarini o'quv jarayonida aniq maqsadlarga izchil yo'naltirilgan holda o'rgatadi. Maqolada muammolarni hal qilishda ekologik madaniyat mazmuni tamoyillari, dolzarb muammolarni o'rganishga mintaqaviy va global yondashuvlarning uyg'unligi, shuningdek, shaxsning qiymat-motivatsion sohasini rivojlantirishga o'rganish yo'nalishi va realliklarni atrof-muhit bilan uyg'unlashtirish haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: modulli o'qitish, motivatsion soha, ekologik imtiyoz, etnik ta'lim, monopredmatik; tizimli-sub'ektiv; eko-gumanitar.

Аннотация. В данной статье изучаются методы экологического воспитания при изучении иностранных языков в преподавании современных наук с последовательной направленностью на конкретные цели в образовательном процессе. В статье говорится о принципах содержания экологической культуры в решении проблем, сочетании регионального и глобального подходов к изучению актуальных проблем, а также о направленности обучения на развитие ценностно-мотивационной сферы личности и гармонизацию реалий с окружающей средой.

Ключевые слова: модульное обучение, мотивационное поле, экологическое предпочтение, этническое образование, monopredmetnost'; систематически-субъективный; экогуманитарный.

Abstract. This article presents the methods of ecological education in learning foreign languages in the teaching of modern science, there is adjustment of the educational process with the necessary consistent focus on clear goals. And the article outlines the principles of the content of ecological culture in solving problems, the combination of regional and global approaches to the study of current problems, as well as the orientation of learning to develop the value-motivational sphere of the individual, and the harmonization of relations with the environment.

Keywords: modular teaching, motivational sphere, ecological prerogative, ethnic education, monopredmatic; system-subjective; eco-humanitarian.

Introduction. In the context of globalization in the world, the urgency of the problems associated with ecological processes makes it necessary to supplement the content of special disciplines in higher education with information in the field of ecology. In particular, in higher education institutions of Germany, Finland, USA and Austria, special attention is paid to the promotion of knowledge about the main components to develop the ecological culture in the teaching process. Such an approach is important in that it focuses on the implementation of the necessary measures for the development of ecological culture, the solution of problems related to environmental

issues. Further improvement of the system of learning foreign languages in our country, reforms aimed at environmental issues are the basis for the development of modern literature based on ensuring compatibility with environmental education in the process of teaching foreign languages. The Action Strategy for the Further Development of the Republic of Uzbekistan identifies the issues of "improving the quality and efficiency of higher education institutions, stimulating research and innovation" on the basis of the introduction of international standards for assessing the quality of education and training. At the same time, it is necessary to determine the criteria and laws of formation of ecological culture of students in the process of teaching English, to determine the system, content and factors of improving the ecological culture of students in accordance with the selected criteria and to improve their diagnostic model.

Materials. The purpose of the study is to develop the ecological culture of students in the process of learning a foreign languages. To determine the methodological basis for the developing of ecological culture in the process of teaching English; To determine of pedagogical bases, criteria and laws of formation and development of ecological culture of students in the field of education of natural sciences; To improving the system of ecological culture of students and their diagnostic model in accordance with the selected criteria in teaching English; To develop development special recommendations for ensuring the effectiveness of ecological culture of students in teaching English. Object of research: is the process of developing the ecological culture of students in teaching English for direction of the natural sciences.

Methods. To achieve the goal and solve problems in the research process we were used psychological and pedagogical analysis, analysis of literature on the research problem, educational and methodological, cultural, linguistic analysis study and systematization of traditional and innovative practices; pedagogical design; pedagogical modeling; method of questioning, conversations, testing method, product analysis of educational and creative activities of students; graphical presentation of results; experimental; diagnostic and mathematical-statistical analyzes. The scientific novelty of the research is as follows: the integration principles of developing of an ecological culture (environmental awareness, environmental psychology, environmental activity, environmental values) have been improved through a synchronous and correlation combination of ecology, biology, geography, and the subjects of the natural hygiene cycle; on the basis of ensuring the priority of developing ecological culture, the motivational and axiological components of ecological culture were improved using the method Contact 1, the Gnostic and ethical components were improved by using the Pin board technique, operational-activating and spiritual emotional components using the interactive method SCORE); modernized indicators for determining knowledge of the English language (perception, reading, speaking, communicative and speech competence), where priority was given to improving environmental competence and developing communication and speech skills; the criteria for determining the English language have been improved by the appropriate combination of the single-subject, system-subject, eco-humanitarian levels with environmental approaches (the correct perception of the environment, the formation of a spiritual, moral and aesthetic relationship, environmental consciousness, ecological thinking); Practical results of the study are as follows: Pedagogical conditions for developing the ecological culture of students in the process of learning English in the educational direction of natural disciplines have been developed; More than 1000 Uzbek-English-Russian electronic dictionaries have been developed, aimed to develop the ecological culture of students in English lessons; The reliability of the research results is determined by the methodological validity, the complementarity of the research methods used, the adequacy of the subject, goals and objectives, conclusions, substantiated facts and compliance with logic, the presence of the results obtained through discussion.

Results. The scientific significance of the research results lies in the improvement of methodological approaches and pedagogical conditions that serve to develop the ecological culture of students in the study of English in the areas of natural disciplines, based on the textbook "Care for English". The practical significance of the research results lies in the fact that it makes it possible to raise the quality of the development of the ecological culture of students to a new level when teaching English in the areas of natural sciences in higher educational institutions. The scientific and practical

ideas developed within the framework of the study can be used in the process of teaching English in higher education institutions.

Discussion. The word "culture" (Latin "culturel") means upbringing, assimilation, development, respect. In addition, culture is a historical point of view - a certain level of development of man and society, types and forms of organization of human life, the material and spiritual values created by them, the achievements of mankind in production, social and intellectual development. Ecological culture is the integration of the development of society with the natural environment. Ecological culture includes ecological knowledge, coordination of natural balance in safe and technological activities, application of norms and values, skills, feelings and emotions in all system of human activity. The ecological culture of a person includes the following components: motivational; axiological; gnostic; ethics; operational activity; emotional-mental. The process to develop of the ecological training of the future specialist can be divided into three main stages (monopredmatic; system-subjective; eco-humanitarian). Analysis of the theoretical foundations of ecological education in different countries shows that its categorical apparatus (goals, objectives, principles) is developed taking into account secular processes that affect the development of modern pedagogy (global problems, universal values). cultural and economic, geopolitical and national significance. This situation is related to the need to reconsider the relationship of consumer culture to nature and its resources, the tasks of forming a qualitatively new type of environmental behavior in students based on a sense of responsibility for the external environment, its condition. These tasks include the regulation of the individual's relationship with nature in the ethical components, the education of the socio-natural environment in the spirit of responsibility for its ecological status at different levels. The formation of ecological culture in future professionals should be based on the principles of humanization and integration. The main feature of integrativity is the harmonious combination of parts that previously functioned independently. Integration allows ability to move from one area of knowledge to another. The integration of environmental competence can be carried out on the basis of interdisciplinary concepts, such as "the external environment that surrounds man", "human health", "environmental safety". Considering all the issues that are important for a modern student in foreign language learning, including environmental issues, human-nature interaction, nature conservation and resource conservation, increases students' interest in learning English, enriches their vocabulary and encourages active communication. Getting acquainted with environmental problems abroad allows you to compare them with the environmental situation in our country, to see the progress made, especially in the Republic of Uzbekistan in maintaining ecological balance and sustainability. It also addresses a number of other issues, such as shaping a global approach to environmental issues. It is necessary to pay attention to the practical implementation of "educational goals" and "communication with other languages" in foreign language programs for students of natural sciences. In environmental education, certain pedagogical technologies can be implemented, in particular, "problem-based learning", "communicative technology of teaching", "modular teaching" and others. Based on the results of various studies, we have identified a certain level of pedagogical laws to develop the ecological culture in students in the process of learning English in higher education. The level of preparation of future professionals in ecological culture depends on their theoretical and practical knowledge, as well as their life activities. The process of developing the ecological culture of future specialists includes ensuring the formation of theoretical, scientific-methodological, technological, methodological abilities of students. The degree of formation of ecological culture in future professionals should depend on the participation of students in various activities. The more diverse the content and direction of students' activities, the higher level of developing of the necessary competence in English and others. In addition, in the preparation of students for ecological and pedagogical activities in any educational institution, the introduction of an environmental module in the educational process of learning English, the modernization of the subject "Foreign Language" through the introduction of an environmental module in the teaching system, expanding the variety of general education programs. The use of software development, the introduction of integrated educational practice in English and other disciplines are the main components of the optimal organization of the process.

REFERENCES:

1. Kuzibaevna, O. G. (2020). Technologies of developing the ecological culture of students in the process of learning a foreign languages in higher educational institutions. *Solid State Technology*, 63(1s), 1816-1825.
2. Kuzibaevna, O. G. (2021). Analysis of Effective Ways to Develop Students' Environmental Culture in Foreign Language Teaching. *Central Asian journal of literature, philosophy and culture*, 2(12), 37-43.
3. Obidova, G. K. (2022). Ingliz tilini o'rganishda ekologik madaniyatni rivojlanishini ta'minlovchi omillar. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2(Special Issue 20), 124-129.
4. Обидова, Г. (2021). Развитие экологической культуры в образовательных моделях развитых стран мира. *Общество и инновации*, 2(10/S), 251-256.
5. Обидова, Г. К., & Гайбуллаева, М. Ф. (2021). Хорижий тилларни ўқитишда экологик таълимнинг педагогик психологик имкониятлари. *Scientific progress*, 2(7), 312-321.
6. Обидова, Г. К. (2016). Закономерности и принципы становления и развития экологической культуры будущих учителей в системе педагогического образования. *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук*, (3-5), 82-85.
7. Обидова, Г. К. Гуманизация и интеграция в экологизации образовательного процесса. *ХАБАРШИСЫ*, 55.
8. Teaching and learning english through digital technology M Toshpulatova, R Ilhomjonova *Engineering problems and innovations*
9. The main features in teaching english for specific purposes M.I Toshpulatova *Journal of Integrated Education and Research* 1 (5), 207-214
10. Use of Folktales in English Lessons T.M Ikromovna *POLISH SCIENCE JOURNAL*, 88
11. Tadjibayeva Adila Ergashevna. Zamonaviy Ingliz tilining polietnik xususiyatlari, o'qitish standartlari va o'qitish normasini tanlash muammolari. *Fergana-USA Global book Publishing services (GBPS) USA*, 2023, 130 b

UO'K 37.024.7

THE ROLE AND PEDAGOGICAL SIGNIFICANCE OF TEACHER COMMUNICATION IN CRITICAL THINKING DEVELOPMENT

F.A.Pulatova, teacher, Samarkand State Institute of Foreign Languages, Samarkand

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o'qituvchining muvaffaqiyatli faoliyatida nutqi tanqidiy fikrlashni rivojlantirish texnologiyasiga, darsni qiziqarli qiladigan, o'quvchilarga mavzuni o'rganishga kuchli ta'sir beradigan usullardan biri muloqot ekanligi haqida bayon qilingan. Axborot bilan mustaqil ishlash qobiliyati, ya'ni tanqidiy fikrlash, butun umri davomida o'rganishni xohlaydigan va o'z ta'limiga mas'uliyat bilan munosabatda bo'lish imkonini beradigan usullar ustida to'rtlab o'tilgan.*

Kalit so'zlar: *nutq, o'qituvchi, til, madaniyat, yozish, nutq, xulq, odob, yosh, ta'lim, o'qish, tanqidiy fikrlash*

Аннотация. *В данной статье утверждается, что общение является одним из способов успешной деятельности учителя, технологией развития критического мышления, делает урок интересным, оказывает сильное влияние на усвоение учащимися предмета. Способность самостоятельно работать с информацией, то есть критическое мышление, ориентирована на методы, позволяющие учиться на протяжении всей жизни и брать на себя ответственность за собственное образование.*

Ключевые слова: *речь, учитель, язык, культура, письмо, говорение, поведение, манеры, молодежь, образование, учеба, критическое мышление.*

Abstract. *In this article, it is said that in the successful work of a teacher, that communication is one of the ways in the successful activity of the teacher, the technology of developing critical thinking, making the lesson interesting, and having a strong influence on the students' learning of the subject. The ability to work independently with information, that is, critical thinking, is focused on methods that enable lifelong learning and take responsibility for one's own education.*

Key words: *speech, teacher, language, culture, writing, speaking, behavior, manners, youth, education, study, critical thinking*

Communication is considered as the skeletal structure of critical thinking, where a person thinks from the inner core and puts them into structured sentences. Analyzing any condition or situation is achieved due to a person's critical thinking ability. Teachers can teach critical thinking by helping

students to share their ideas, consider other students' perspectives, develop a sense of awareness, be responsive, and listen to others. Teaching critical thinking involves motivating students to build a "how to do it" attitude. The teacher's speech culture is the basis of his communicative activity. Indifference, carelessness, even irresponsibility in learning them, using them and building skills, no matter how elaborately defined the theoretical issues of the language, is a quality that is not characteristic of today's teacher. Therefore, it is the real demand of our day to approach our native language with high requirements to the culture of our speech, to strictly observe all its normative requirements in the process of speaking and writing, to establish good manners, and only through this, to be an example and influence the young people we are raising.

A teacher teaches a child to read and write, provides education. So, teacher, educator, should take care of the students, find good qualities in them, and eliminate bad qualities. In order to skillfully carry out educational activities, a teacher should develop a number of pedagogical qualities. Pedagogical qualities of the teacher are formed from the laws, concepts and criteria of universal and national morals. The effectiveness of the teacher's work is determined by the same qualities. Teachers should have the following qualities:

1. Pedagogical skill qualities.
2. Moral qualities.
3. The qualities of self-discipline.

Only a teacher who embodies the above qualities can be a skilled pedagogue who works in accordance with today's demands. As we have seen above, communication is the most important thing in a teacher's work, and teachers of today should develop good manners and speech culture. Pedagogical treatment is the most important means of pedagogical influence, and it occurs and improves in the creative process.

Observations have shown that most of the pedagogical incompetence of teachers is not related to deficiencies in their methodical training, but to lack of formation of pedagogical communication. For this, the teacher should work more on himself, research, apply new methods and technologies. A teacher should be able to use expressive observation and have the skills to carefully study his inner potential. Visual communication is created when his eyes are directed at the students. Visual communication has a technical nature and it is necessary to achieve its conscious development.

A teacher should never forget how to behave and move in the classroom.

Teacher needs to develop his own behavior, all his movements and body should stand in a certain position, he should be able to attract students with his elegance and simplicity. Students imitate their teacher, try to be like him. When dealing with students, the teacher should keep his body straight, face the children, and keep a reasonable distance in order to activate the dialogue. Verbal communication through gestures has serious emotional power

The teacher's speech should be full of emotion, the tone of speech should be clear, concise, and moderate in tone. Rude phrases and foreign sounds are not allowed. The teacher should be patient with the child who is speaking, observe the standards of politeness, not interrupt his speech, and not give allusion to his opinions. Communication with teacher and student includes the following forms and methods.

- analyzing and solving pedagogical situations.
- educational games.
- homework
- gesture mimicry, short-term communication exercises designed to develop pronunciation techniques.

In the process of preparing and conducting pedagogical games, special attention should be paid to the presence of creative elements necessary for pedagogical communication. It is necessary to improve not the number but the quality of future students studying in the current educational institutions. It is necessary to form such qualities as creative communication, the culture of communication, the ability to understand the students' worldview, and the ability to understand them. It is possible to organize goal-oriented education and training only through creative communication.

Through creative communication, cognitive activity of a person increases, is formed, mental barriers are removed, and good results are achieved. In the era of increasing technical information, it is necessary to pay attention to the following issues in order to comprehensively develop the teacher's mind;

- a) firmly connect teaching with life;
- b) to develop independent and creative thinking skills of students based on the knowledge gained in the lesson and after the lesson;
- c) use modern technical tools as a demonstration tool in the course of the lesson;
- d) use of the most effective methods of the teacher, exchange of experience;
- e) extensive use of educational methods that serve for the comprehensive development of the student's mind.

It is very important for a teacher to be kind, attentive to each student, and to be able to get into the student's inner world. But due to the lack of many similar relationships among current teachers, the best pedagogical method and methodology are observed to be unsuccessful, and modern technical tools may not produce the expected results.

Because the inability of a person to enter the "inner world" of a person is considered the main reason for achieving success or success. Well-known psychologist scientist A. A. Leontev describes the attitude of a teacher towards a "bad learner" student, which is still found in schools.

1. The teacher gives less time to the "bad" student to answer than the "good" student, that is, he does not give him time to think.
2. If the answer is wrong, he does not return the question, the assistant does not ask a question, immediately asks another student or tells the correct answer himself.
3. Sometimes he is liberal - he evaluates the wrong answer positively.
4. "Bad" quickly reprimands the student when he answers incorrectly.
5. Also rarely praises if he answers correctly.
6. When a "bad" student raises his hand, he often does not notice, calls another student to respond.
7. He rarely touches her, sometimes he doesn't work with her at all in class.

The teacher should be in line with the requirements of modern education - should have high-level management skills and qualifications, should constantly improve his organizational-pedagogical level, should increase the role of social-pedagogical, i.e., communicative activities in the process of organizational pedagogical activity, should be responsible for the fate of young pedagogical personnel it is necessary to be able to focus on the personality abilities and aspirations, needs and pedagogical possibilities of young personnel, to activate communicative activities in training young personnel.

REFERENCES:

1. Brookfield S. (2001). The skillful teacher. On technique, trust, and responsiveness in the classroom. San Francisco: Jossey-Bass, - P. 38-39
2. Pulatova F. A. (2023). Technologies for teaching students to think critically //International Academic Research Journal Impact Factor 7.4. – T. 2. – №. 1. – С. 56-61.
3. Pulatova F. A. (2023). Psychology of critical thinking for students //International Academic Research Journal Impact Factor 7.4. – T. 2. – №. 1. – С. 67-73.
4. Пулатова Ф. А. (2022). Талабаларни танкидий фикрлашга ўргатиш ва педагогик ёндашиш //Science and Education. — Т. 3. – №. 6. – С. 822-825.
5. “Ўзлуксиз таълим тизимида бўлажак мутахассисларнинг педагогик коммуникатив фаолиятини шакллантириш муаммолари” 22-24б. Самарканд СамДУ. 2001й
6. Югай А.Х., Миращирова Н.А. (2014). “Общая психология” – Ташкент
7. Pulatova F., Karimova N., Yuldasheva S., Shodiyeva S. (2023). Pedagogical Conditions for Students to use Critical Thinking in the Development of Interethnic Communication // Journal of Survey in Fisheries Sciences. -- 10(2S) 4211-4219 Vol. 10 No. 2S (2023): Special Issue 2
8. Pulatova F. (2023). Critical thinking is an important skill for every student. World Bulletin of Management and Law (WBML) Available Online at: <https://www.scholarexpress.net> Volume-22, May - ISSN: 2749-3601
9. Pulatova F. (2023). The Role of Games and Their Significance at Different Levels of Learning Foreign Languages. Periodica Journal of Modern Philosophy, Social Sciences and Humanities. Volume 18, May, <https://periodica.com>.

EXPLORING THE BENEFITS OF CONTENT AND LANGUAGE INTEGRATED LEARNING (CLIL)

N.B.Rasulova, senior teacher, Uzbekistan State World languages University, Tashkent

Annotatsiya. Ushbu keng qamrovli maqola Content and Language Integrated Learning (CLIL) kontseptsiyasini o'rganadi, bu til o'rganishni mavzu mazmuni bilan birlashtiradigan o'rganishga yondashuv. CLIL ning asosiy xususiyatlari, afzalliklari, amalga oshirish strategiyalari, muammolari va yechimlarini ko'rib chiqish orqali ushbu maqola talabalarning til va fan bilimlarini oshirishda uning samaradorligini chuqur tushunishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: CLIL, til o'rganish, mavzu mazmuni, o'rganish yondashuvi, amalga oshirish strategiyalari.

Аннотация. В этой всеобъемлющей статье рассматривается концепция интегрированного обучения по содержанию и языку (CLIL), подход к обучению, который сочетает изучение языка с предметным содержанием. Рассматривая ключевые особенности, преимущества, стратегии внедрения, проблемы и решения CLIL, эта статья призвана дать глубокое понимание его эффективности в повышении уровня владения языком и предметных знаний учащихся.

Ключевые слова: CLIL, изучение языка, предметное содержание, подход к обучению, стратегии реализации.

Abstract. This comprehensive article delves into the concept of Content and Language Integrated Learning (CLIL), a teaching approach that combines language learning with subject content. By examining the key features, benefits, implementation strategies, challenges, and solutions of CLIL, this article aims to provide an in-depth understanding of its effectiveness in enhancing students' language proficiency and subject knowledge.

Keywords: CLIL, language learning, subject content, teaching approach, implementation strategies.

Introduction. Education is evolving, and innovative teaching approaches are constantly emerging. One such approach gaining recognition is Content and Language Integrated Learning (CLIL). CLIL integrates language learning with subject content, providing students with a unique opportunity to acquire language skills while exploring various academic disciplines. This article aims to explore the benefits of CLIL and provide insights into its implementation strategies, challenges, and solutions.

The Key Features of CLIL. Content and Language Integrated Learning (CLIL) encompasses several key features that distinguish it from traditional language-learning approaches. Firstly, CLIL seamlessly integrates language and content, allowing students to develop language skills in a meaningful context. Instead of solely focusing on language instruction, CLIL utilizes subject content as a vehicle for language acquisition. For example, students may learn science concepts in a foreign language, such as English, enabling them to simultaneously develop language proficiency and scientific knowledge.

Secondly, CLIL promotes an active learning environment. Students engage with subject-specific materials, participate in hands-on activities, and collaborate with their peers. This active involvement enhances their understanding of both the language and the subject matter. By interacting with authentic resources, such as articles, videos, and experiments, students develop critical thinking and problem-solving skills, and they can apply their language skills in real-life situations.

Thirdly, CLIL encourages interdisciplinary connections. Through CLIL, students explore the interconnectedness of various subjects. For instance, while studying history, students may analyze historical texts and documents in a foreign language, deepening their understanding of both history and language. This interdisciplinary approach fosters a holistic understanding of knowledge and promotes higher-order thinking skills.

The Benefits of CLIL: a. Enhanced Language Proficiency:

One of the primary advantages of CLIL is the enhanced language proficiency it offers. By immersing students in subject content, CLIL provides an authentic language learning environment. Students actively use the target language to comprehend and express complex ideas related to the subject matter. This active engagement leads to improved fluency, accuracy, vocabulary expansion, and a deeper understanding of language structures. Additionally, since students encounter language in real-life contexts, they develop communicative competence and confidence in using the language beyond the classroom.

b. Deeper Subject Knowledge:

CLIL allows students to explore subject content in depth while simultaneously acquiring language skills. By learning through the language, students develop a comprehensive understanding of the subject matter. They acquire both the content-specific knowledge and the language skills required to discuss and analyze it. This integration enables students to make connections between concepts, apply critical thinking, and develop a broader perspective on the subject. Consequently, students become proficient in the subject domain while simultaneously advancing their language proficiency.

c. Increased Motivation and Engagement:

CLIL significantly boosts students' motivation and engagement in the learning process. By studying subjects through a language they are learning, students perceive the learning experience as relevant and meaningful. The authentic use of language in subject-specific contexts makes learning more purposeful and engaging. Furthermore, the interactive nature of CLIL, involving discussions, projects, and hands-on activities, fosters active participation and collaboration among students. This heightened motivation and engagement contribute to a positive learning environment and better academic outcomes.

Implementing CLIL: Successful implementation of CLIL requires careful planning and collaboration among teachers and subject specialists. Some key strategies include:

a. Curriculum Design:

Aligning language and content objectives is crucial in CLIL. Teachers should identify the language skills and subject content that students need to master. They should select appropriate topics and design integrated lessons that strike a balance between language development and subject learning. The curriculum design should be coherent and scaffolded to support students' progression in both language and content.

b. Language Support:

Providing language support is essential to assist students in understanding and expressing subject content. Teachers can employ various scaffolding techniques, such as pre-teaching vocabulary, modeling language use, and providing language frames or sentence starters. Additionally, explicit instruction on language structures and strategies for comprehension and expression can aid students in navigating the language demands of the subject.

c. Collaboration:

Collaboration between language and subject teachers is fundamental for effective CLIL implementation. Regular communication and coordination ensure the integration of language and content throughout the curriculum. Language teachers can support subject teachers by providing language-focused resources, instructional strategies, and assessment tools. Similarly, subject teachers can provide language teachers with insights into the content-specific language demands and materials.

Challenges and Solutions: While CLIL offers numerous benefits, its implementation can present challenges. Some common hurdles include language proficiency disparities among students and the need for additional teacher training. To address these challenges:

a. Differentiated Support:

Teachers should provide differentiated support based on students' language proficiency levels. This could involve grouping students with similar language abilities for targeted instruction, providing additional language resources or support materials, and offering individualized feedback and assistance.

b. Teacher Training and Professional Development:

Teachers involved in CLIL should receive adequate training and professional development opportunities. Training programs can focus on language teaching methodologies, content-specific language instruction, and strategies for integrating language and content effectively. Ongoing support and collaboration among teachers can further enhance their CLIL pedagogical skills.

c. Supportive Learning Environment:

Creating a supportive and inclusive learning environment is crucial for CLIL's success. Teachers should foster a positive classroom atmosphere where students feel comfortable taking risks and making mistakes in the language learning process. Promoting a growth mindset and providing constructive feedback can encourage students to persist and continuously improve their language and subject skills.

Conclusion: Content and Language Integrated Learning (CLIL) is an innovative approach that combines language learning with subject content. By integrating language skills with academic disciplines, CLIL enhances students' language proficiency, subject knowledge, motivation, and engagement. Successful implementation of CLIL requires careful planning, collaboration, and support. As education continues to evolve, CLIL stands as a promising approach to nurturing well-rounded and proficient learners. The integration of language and content in CLIL prepares students for academic success and equips them with valuable language skills applicable in real-life contexts. By leveraging the benefits of CLIL, educators can create a dynamic and enriching.

REFERENCES:

1. Coyle, D., Hood, P., & Marsh, D. (2010). Content and language-integrated learning. Cambridge University Press.
2. Dalton-Puffer, C. (2007). Discourse in content and language integrated learning (CLIL) classrooms. John Benjamins Publishing.
3. Lasagabaster, D., & Doiz, A. (Eds.). (2016). CLIL experiences in secondary and tertiary education: In search of good practices. Multilingual Matters.
4. Mehisto, P., Marsh, D., & Frigols-Martín, M. J. (2008). Uncovering CLIL: Content and language integrated learning in bilingual and multilingual education. Macmillan.
5. Tedick, D. J., & De Groot, J. (Eds.). (2013). Content and language integration in K-12 contexts: Student outcomes, teacher practices, and stakeholder perspectives. John Benjamins Publishing.

UDC 378.147

FORMATION OF LEXICAL COMPETENCE IN ENGLISH OF FUTURE SPECIALISTS IN TECHNICAL FIELD

I.S.Sabitova, associate professor, Tashkent State Technique University, Tashkent

Annotatsiya. Ushbu maqola ingliz tilini o'zlashtirishda leksik kompetentsiyaning muhimligini ta'kidlab, texnik sohadagi o'qituvchilar, o'quvchilar va mutaxassislar uchun yo'l-yo'riq bo'lib xizmat qilishga qaratilgan. Ushbu lingvistik qobiliyatni o'zlashtirib, tarbiyalash orqali bo'lajak mutaxassislar global sahnada harakat qilish, hamkorlikni rivojlantirish va o'zaro bog'liq dunyomizda ta'sirli innovatsiyalarni rivojlantirish uchun zarur vositalar bilan jihozlangan bo'ladi.

Kalit so'zlar: so'z boyligini shakllantirish, leksik kompetentsiya, ingliz tili, bo'lajak mutaxassislar, texnik soha vakillari.

Аннотация. Эта статья призвана служить руководством для преподавателей, студентов и специалистов в технической области, подчеркивая важность лексической компетенции в овладении английским языком. Осваивая и развивая эти лингвистические навыки, будущие профессионалы будут оснащены необходимыми инструментами для работы на мировой арене, развития сотрудничества и внедрения эффективных инноваций в нашем взаимосвязанном мире.

Ключевые слова: формирование словарного запаса, лексическая компетенция, английский язык, будущие специалисты, представители технического профиля.

Abstract. This article aims to serve as a guide for teachers, students and professionals in the technical field, highlighting the importance of lexical competence in English language acquisition. By mastering and cultivating these linguistic skills, future professionals will be equipped with the

necessary tools to operate on the global stage, foster collaboration, and foster impactful innovation in our interconnected world.

Keywords: *vocabulary formation, lexical competence, English language, future specialists, representatives of the technical field.*

Introduction. In today's fast-paced global landscape, English fluency has become a hallmark of success, especially for future tech professionals. As the world becomes more technologically integrated, the demand for professionals with English communication skills continues to rise dramatically. In recognition of this, learning to build lexical competence in English is important, with the aim of equipping future professionals with the language skills they need to excel in their careers. A technical field characterized by its own jargon and special terminology requires a high level of lexical competence. In an era where innovation and technological advancement push the limits of human capability, the ability to navigate this linguistic landscape is critical to staying ahead of the curve. From software developers to engineers and from data analysts to AI specialists, technical professionals require not only a solid understanding of technical concepts but also a broad lexicon to effectively communicate their ideas and collaborate with colleagues around the world. For future professionals in the technical field, it is necessary not only to have a large technical vocabulary, but also to understand the cultural connotations and nuances of communication that will increase their effectiveness in a cross-cultural environment [1].

Materials and methods. As the demand for English language skills continues to grow, especially in the technical field, it is critical to ensure that future professionals have a strong lexical proficiency in English. This article explores strategies and approaches to help build lexical competence during the winter season, and offers valuable insights into effective ways to improve language skills specifically designed for technical professionals.

1. Winter as a favorable time for language learning: Winter is a special time for language learning, characterized by its comfortable environment, extended indoor working hours and reduced outdoor activities. This period provides ample opportunities for people to focus on improving their linguistic skills, including developing strong lexical competence in English.

2. Vocabulary creation techniques for technical experts:

a) Contextual Learning: Integrating English vocabulary in a technical context through exercises, practical activities, and interactive activities helps students associate words with correct usage, thereby strengthening their lexical competence in relevant areas.

b) Technical Reading and Comprehension: Encouraging students to read technical literature, journals and articles related to the field will help them acquire the vocabulary related to the field, which will help them to understand better in their professional activities.

c) Seminars and Webinars on Terminology: Organizing special seminars and webinars where technical experts introduce specific technical vocabulary and discuss its application provides a hands-on learning experience and encourages students' lexical growth.

3. Technology-based approaches to improving lexical competence:

a) Mobile apps and gamification: Taking advantage of mobile apps and language learning platforms designed for technical fields allow learners to engage in interactive vocabulary exercises, game quizzes and immersive simulations, all of which help build lexical competence [2].

b) Online language sharing programs: cooperation with English speakers or language sharing platforms during the winter season allows technical professionals to participate in conversations aimed at their field, further expand and improve their vocabulary in English.

Results. The article focuses on the formation of lexical competence in English in future specialists of the technical field. The purpose of the study was to study the effectiveness of different teaching methods and approaches in improving students' lexical knowledge of English technical terminology. The study was conducted with a sample group of students studying technical sciences at universities. The study used mixed methods combining quantitative and qualitative data collection methods. The researchers administered pre- and post-tests to measure participants' lexical competence and collected feedback from students through interviews and questionnaires [3].

The results showed that the traditional methods of teaching technical English, lectures and textbooks are not enough to form students' lexical competence. These methods were not used in practice and could not actively involve students in the learning process. In contrast, research has found that interactive and technology-based approaches are highly effective in developing lexical competence. These methods include computer-assisted language learning, online resources, and interactive exercises. The use of multimedia tools and interactive activities significantly increased the motivation and activity of students, which led to a greater acquisition of technical vocabulary.

In addition, the study highlighted the importance of contextual learning in the technical field. Students have shown better retention and understanding of technical vocabulary when they encounter terms in a meaningful and authentic context. Incorporating real-world scenarios, case studies, and industry-specific material has proven to be more beneficial than rote memorization or isolated vocabulary exercises. The findings also highlighted the importance of regular practice and exposure to English technical terminology. Repetition and reinforcement were important in strengthening students' lexical competence. The study recommends incorporating regular vocabulary-building exercises such as word games, flashcards, and vocabulary quizzes to provide constant practice and reinforcement. In addition, the researchers emphasized the importance of developing autonomous learning among students. Providing resources and guidance for independent learning allowed students to take control of their own lexical development. Encouraging self-directed language practice such as reading technical literature, watching English technical videos, and participating in English-speaking communities has been effective in increasing lexical competence.

Discussions. Given the increasing impact of globalization and the need for effective communication in this field, the formation of lexical competence in English in future professionals in the technical field is an important aspect. This discussion aims to explore the main factors influencing the development of lexical competence and to suggest strategies for increasing it among technical professionals. First, familiarity with real and special technical texts plays an important role in the formation of lexical competence. Future professionals in the technical field must engage with a wide range of technical literature, including research papers, industry publications, and technical manuals. This exposure enables learners to become familiar with domain-specific vocabulary and expressions, expand their lexicon, and effectively understand and produce technical texts. Language learning methods and approaches used in technical education should give priority to the acquisition of special lexical knowledge. Traditional language courses are often general in nature and may not provide students with the depth of vocabulary required in technical fields. Implementation of specialized language courses or modules focusing on technical terminology and discourse can significantly contribute to the development of lexical competence in English in future technicians [4].

Continuous assessment and feedback are essential to monitor and improve future technicians' English lexical proficiency. Conducting regular vocabulary assessments, self-assessment exercises, and personal feedback allows students to identify their weaknesses and track their progress over time. In addition, feedback from teachers, language experts, and industry experts can help improve lexical skills and correct misuse of technical language [5].

Conclusion. In conclusion, it is very important for professionals in the technical field to be familiar with technical terms, jargon and specialized vocabulary. This enables them to effectively communicate and understand complex concepts related to their field of expertise. The article highlights various strategies and approaches that can be used to build lexical competence. First, it emphasizes the importance of context-based learning, where students are exposed to technical texts, articles, and materials relevant to their field. This exposure helps students become familiar with the vocabulary used in technical literature and increases their ability to understand and use these terms in professional settings. formation of lexical competence in English in future technical specialists is the basis for effective communication and professional success.

REFERENCES:

1. Botiraliyevna, B. H. (2022). Terminology Is A Tool in Development of Lexical Competence. Eurasian Scientific Herald, 4, 69-73.
2. Khamidjanovna, K. V., Nazarovna, S. S., Sattikhanovna, T. D., & Sabirzhanovna, A. G. (2022). Formation And Improvement Of Word Usage Skills In The Technical Field. Journal of Positive School Psychology, 6(10), 4318-4322.

3. Bakirova, H. B. (2020). Teaching foreign language terminology at a non language universities. \International scientific and technical journal "innovation technical and technology", 1(2), 46-50.
4. Matkarimova, G. (2019). Formation of the english scientific competence in students of non-factual faculties. International journal. Moscow.
5. Pochuieva, V. (2022). The Formation of English-Language Lexical Competence of Future Specialists of Information Technologies.

UDC 37.02

ON THE PROBLEM OF STUDYING HUMAN NEEDS AND BENEFITS IN THE AGE OF GLOBALIZATION AND INFORMATION

F.A. Yuldashev, teacher, PhD, Fergana State University, Fergana

Аннотация. Ушбу мақолада глобаллашув шароитида замонавий ахборот технологияларининг жамият тараққиётидаги ўрни ва аҳамияти, эҳтиёж ва қизиқиш, мақсад ва уларнинг намоён бўлиш жараёнлари ёритиб берилган.

Калим сўзлар: глобаллашув, инсон, маданият, мақсад, эҳтиёж, қизиқиш, миллий-маънавий қадриятлар, маънавий ҳаёт, бағрикенглик, ахлоқ, ахборот технологиялари, глобал муҳит.

Аннотация. В данной статье освещаются роль и значение современных информационных технологий в развитии общества в условиях глобализации, потребность и интерес, цель и процессы их проявления.

Ключевые слова: глобализация, человек, культура, цель, потребность, интерес, национально-духовные ценности, духовная жизнь, толерантность, этика, информационные технологии, глобальная среда.

Abstract. In this article, the role and importance of modern information technologies in the development of society in the conditions of globalization, the need and interest, the purpose, and the processes of their manifestation are highlighted.

Key words: globalization, human, culture, purpose, need, interest, national-spiritual values, spiritual life, tolerance, ethics, information technology, global environment.

Introduction. By the 21st century, humanity has entered a new era in its history. Science and new technologies are making high progress in human life, causing people's outlook, understanding and imagination to expand. Today, globalization is rapidly entering all sectors and industries, and human life and activities are going on in harmony with the processes of globalization. In modern times, the world has changed significantly as a result of the active integration of all aspects of social life, which has taken place over the last hundred years, and has become a whole organism. As a result, serious changes began to take place in the social consciousness of some peoples and the entire humanity, marked by global processes and general (world-wide) problems caused by them.

It became clear that the world community has entered a new stage of its development, which differs from previous stages not only in the scale of changes, but also in the level of activity and universality. Numerous efforts to understand the latest trends in world development have led to the emergence of globalistics, an interdisciplinary field of scientific research aimed at determining the essence and causes of globalization processes, global problems arising under their influence, and understanding the consequences of these processes. In a broader sense, the term "globalistics" includes scientific, philosophical, cultural and practical studies of various aspects of globalization and global problems, among others, it is used to express their results, as well as practical activities related to their implementation on the economic, social and political fronts both at the level of some countries and at the international level. Indeed, "the main source of development of an industrial society is energy resources, energy production, and the possibility of its distribution, while in an information society, knowledge and information are the main source of the development of society"[1], the article focuses on humanizing, i.e. humanizing, humanizing information, ensuring the harmony of needs and interests in the conditions of information communication. At the same time, the needs of the individual, society, and the state are necessary and mutually dialectical to be analyzed

from a socio-philosophical point of view. Based on this, the purpose of our research is to study the needs and interests, their formation and manifestation in the conditions of the democratic development of Uzbekistan, society and people, especially youth, and to analyze their essence, structure and system in a socio-philosophical way.

Materials. Nowadays, one of the negative aspects of globalization threatens our lives as a spiritual crisis. Enhancing spiritual life in society, enriching the inner world of a person is one of the urgent issues of today. "Spirituality is a source of human growth and strength." [2]. Only a mentally mature person can find the strength to fight against any threat. A moral threat is a danger that can affect a person's mind, worldview and morals. Although the danger is not visible, its damage is no less than that of infectious diseases. It is possible to observe that the scale of spiritual threats does not decrease as a result of the forced introduction of views alien to a person's spiritual and spiritual world, and the use of various methods and tools [3]. In addition, it is necessary to carry out great research on the issue of humanitarianism, the concept of "scientific humanitarianism", which expresses the need to completely change the human activity, which is directly subordinated to the moral qualities of the whole humanity. Humanity as a self-organizing living system is fighting for its existence, striving for a better future. In this regard, the current processes of globalization and the various problems they create, it is necessary to overcome divisions and conflicts in front of mankind, to move towards unity, at the same time, to preserve the uniqueness of cultures, age-old traditions, the national characteristics of some nations and peoples, and serve to live on the basis of the principles of mutual harmony and tolerance.

Theoretically understanding the processes of globalization and solving global problems is not only a very difficult and long-term task, but also does not yet have clear answers and concrete solutions as to how to achieve the expected results. At the same time, most researchers associate the possibility of overcoming global tensions with the formation and strengthening of a new morality in the public mind, the development of culture and its humanization. People's character, behavior, the result they try to achieve is mainly determined by their attitude to life and way of thinking. Based on this, it is necessary to ensure a new humanity in the individual, the formation of a global consciousness and a sense of globality, intolerance to violence and justice arising from the recognition of basic human rights. Wide opportunities created for humanity, science, technology and technology should serve to grow the intellectual potential of a person today. It should be noted that the great strides in science and technology have brought great changes in our lives. Taking into account that in today's world unprecedented scientific discoveries, huge technical possibilities, universal technologies, globalization of information distribution is a powerful tool of ideological influence, it is important to ensure that these processes serve for the happy future of man.

The main task is to research the essence of the information society and the information process, its specific features. It should be noted that today information resources serve as the main means of inter-state conflict and realization of geopolitical goals. Protection and preservation of national interests is important in this process. In the conditions of globalization, the slogan "Whoever owns information, owns the world" [4] is increasingly becoming a social reality. The word "information age" is used a lot in our life. But as information becomes richer, the spirituality of a person is getting poorer.

Methods. Information should be the basis for learning and enhance knowledge. We don't see that today's young people who have unlimited information are becoming scientists or sages. That's why it is stated in the sources that "Information is messy, it is not science" [5]. It should be noted that in the process of informatization, it is appropriate to focus on improving the interrelationship between culture and information in human life. Today, it is important to study and research the negative and positive effects of virtual existence, technology, modern information media, in particular, computer etiquette, computer literacy, and the formation of computer culture. In such a situation, it is necessary to pay attention to the issue of consciousness, thinking, rational and emotional maturity, and self-control, taking into account the connection of young people with existence and the virtual world.

At the same time, new material and spiritual blessings to satisfy the vital needs of young people, i.e., "regularly improving the intellectual potential of the person, is one of the urgent tasks of the new

stage of development"[6]. Life activity of a person takes place in an environment that has its own laws characteristic of human society. The issue of personal safety in the information environment should be determined by the changes of civilizations objectively occurring in modern society and the needs caused by the conditions, in accordance with the needs of society and the state system, its self-protection and self-esteem, and the realization of its goals. The evolution of the development of this society is represented by its transformation from a knowledge society to a networked society and from it to a digital society. Currently, the penetration of modern information technologies into all spheres of life of our society has given rise to the rapidly growing concept of "Information Society"[7]. Taking into account that the development of the society is directly dependent on information technologies, it is necessary to pay special attention to the social environment in the conditions of globalization, especially to the high morality of young people, to enrich their intellectual potential and spiritual life. But it should also be said that today our attitude to life is determined not by our personality, our talent, but by our mastery, how much information we have. Today's information age is changing concepts such as national values, spirituality and culture. The global Internet network gives a person unlimited opportunities, but the interruption of thinking and perception can lead to tragic situations. As a result of this, it is observed that computer literacy leads to the disappearance of the desire to read books, and the human heart is moving away from books, literature and art and becoming more technical. Development of knowledge, enlightening information for man, progress made in the field of science and technology should serve the development of society, especially for the benefit of man.

Results. Wide introduction of modern information and communication technologies in our life, informationization of various fields, intellectualization of young people's activities, leads to deepening of integration processes and improvement of work in the educational system. But we have to say with regret that in recent years, ideological polygons, destruction of people's minds and worldviews through various harmful ideas have become widespread. At the same time, various religious, ethnic and other evil forces are observed to occupy the heart and mind of the individual with their harmful ideas. The consequences of the world's informational struggles cause people to face ideological and ideological obstacles. Against such obstacles, first of all, it is necessary to create a healthy moral environment in the society, to further develop the culture of proper use of information and information technologies. Taking into account the interests of all layers of the population, including young people, in the development of interactive services through the Internet while increasing the importance of modern telecommunications and information technologies, For the development of the national segment of the Internet network, it is important to create information sources for revealing the importance of our national culture, moral values, good deeds and achievements in the development of the sports sector. As a result of the events happening in the world, we can see that the protection of people from foreign ideas that can have a negative impact on the mind is becoming an urgent problem when the global information environment is formed. Dissemination of ideas of egocentrism, promotion of depravity, violence, increase of psychotropic drugs, vices such as same-sex marriage, open display of pornography, selfishness towards the environment, depression, lack of confidence in one's own strength and capabilities, and negative situations such as suicide in the desire to escape problems are observed. The result of such negative relations is an obstacle for the young generation to grow up in our country, as well as a healthy environment in the society.

Discussion. It is necessary to consciously respond to the global attacks that are entering human life invisibly and secretly, to reveal the essence of the ideology under the guise of "mass culture", and to raise mature people who can fight against these threats. In addition to these, it is appropriate to set the following tasks in order to form an independent worldview in people in the conditions of today's globalization, along with spiritual and moral education and educational work in the society:

- First of all, to strengthen the permanent cooperation with political institutions, public organizations, political parties, neighborhood in the implementation of the state's youth policy, and through this to study the interests and problems of the population;

- Secondly, enriching the innovative activity of young people, taking into account their behavior, interest, ability, knowledge, behavior, increasing their creative activity in every way, ensuring their independence;

- Thirdly, to increase their interest in the field of art and culture in the formation of independent thinking in young people, to strengthen their sense of loyalty to national and universal values;

- Fourth, to expand the information environment in a safe and convenient way for information exchange, communication, development and education of young people. Attracting young people to positive and effective use of mass media, press, Internet portals.

The complex processes taking place in the world, today's information age require greater attention to youth education. Today, information has become a tool that influences human thinking, turns the life and destiny of mankind for better or worse. Therefore, it is necessary to give the young generation an understanding of information threats, to explain that "Information threat is a set of conditions and factors that threaten the vital interests of individuals, society and the state in the information field"[8]. Decisions and programs adopted by the government of our country pay attention to the economic, legal, and technological aspects of the transition to an information society. For example, the adopted laws "About information", "About electronic digital record (signature)" and other documents serve this purpose. Accordingly, it is important to humanize needs and interests in the conditions of information communication, to develop the harmony of needs and interests in youth activities based on an axiological (value) approach, to focus on the factors of formation of proxeological (activity) thinking in ensuring the harmony of needs and interests in youth activities. Also, factors that create dynamic and static situations in social life of the harmony of needs and interests in the activities of young people in the information space (access to the global information space, informatization and digitalization of society, information technologies and communication), it is necessary to prove the important aspects of the modernization of society and the process of building a civil society[9]. In the information society, not only production, but also the entire lifestyle, value system will change, artificial intelligence, new knowledge and discoveries will be created compared to the industrial society, where all actions are directed to the production and consumption of goods[10]. The potential, knowledge and thinking of the youth who make up the society develop depending on the socio-political system and show the existing social relations in the society. The main goal of the formation of social activity of youth in civil society is to expand the opportunities of the individual in his work, to strengthen the social, economic and legal equality and dignity of young people. Therefore, the aspiration based on the harmony of needs and interests of young people can be manifested in the form of social activity and have a positive effect on social management[11]. The head of our state, Shavkat Mirziyoev, in his speech at the United Nations Assembly in 2018, said that the main goal of the reforms being carried out in our country is to ensure the human, his needs and interests, about the attention paid to youth in our country: the fact that in Central Asia, about 60% of the population are young people, which is much higher than the world average, for this purpose, the adoption of a special resolution entitled "Enlightenment and religious tolerance", the development of the international convention on the rights of youth [12] had expressed the initiative. Young people are the future of every nation. Every person's identity and development begins at a young age. It is necessary to help young people to have noble morals and good behavior, to help them to be free from all existing vices, indecencies, vices and defects. That's why it's important to pay special attention to the manners of young people. It is important to protect and preserve the Motherland and personal interests by improving the morals and education of the young generation, and guide them to a happy life in the future.

Conclusion. The main reason why so many hardships and calamities have befallen mankind in the long and recent history is man's indifference to his own life and destiny. Today's rapidly developing information technologies serve for human life and future, and at the same time, modern technologies are a personal skill and help in the formation of their talent at a high level, practical support in improving their intellectual culture, at a time when the information attack is on the rise, and information distribution technologies are improving, it should serve as a great result for the peace of our country, especially for the future of the youth. In addition, it is necessary to pay special

attention to the fact that the young generation of our society clearly understands and imagines its future and purpose in life, and becomes a good person for society, family, neighborhood and people. "One of the virtues of youth is to look to the future with hope and strive to become a mature person"[13]. At the same time, in addition to research, it is desirable to widely use the scientific activities of official organizations, institutions, students of higher and secondary special educational institutions, schoolchildren, and those interested in methodological problems of social philosophy, who study needs and interests. The problems of creating an ideology of independence, which literally expresses the interests of our people, were shown, and the ways to solve them, as well as the necessity and methods of its implementation in life, were studied and based on. In the process of education and upbringing, through the socio-spiritual system, professional development and retraining, as well as through the full information space in society, it is necessary to pay special attention to the assimilation of clearly and rationally oriented ideological values, standards and requirements, and the principle of mutual harmony of needs, interests, national ideas and the ideology of society. is required. One of the principles that emerged in the modernization of society and state life in the system of forming a new worldview is the interests and spiritual needs of a new social group, especially the small and middle social class, which is developing as a result of the growth of entrepreneurship, business and personal initiative, qualities such as selflessness, satisfaction in their activities, the fact that they are the spiritual basis of the formation of beliefs, ideas and ideology should be thoroughly studied and analyzed[14]. If we assume that the activity of a person, social stratum, group, society, state, which is the subject of an objective need, is determined by needs and interests, then the place and role of the unity of goals, interests and needs in the social system, it is expedient to constantly and continuously analyze his worldview, opinion, aspirations, their impact on ideological and ideological processes, and the changes in their dialectical connection with economic, socio-political factors in their activities.

REFERENCES:

1. G.G'.Ghaffarova Philosophical and methodological foundations of information generation in complex systems: Diss. philos.f.d. – Tashkent, 2019. –page.185.
2. I.A.Karimov. High spirituality is an irresistible force. T.: Spirituality, 2010. page-12.
3. A.Mukhtorov. Factors to eliminate moral threats in the context of globalization. T. "Spirituality" 2015. Page-16.
4. I.Siddikov Development of intellectual culture in young people: socio-philosophical analysis. (Monograph) – Fergana, 2021.page-113.
7. N.Joraev. Regarding some problems of the human factor in the process of globalization. Social sciences in Uzbekistan. 2014. №1-2. Page-12.
8. U.Yozieva Pedagogical conditions of protection against the threat of information: Monograph. – Tashkent: "Akademnashr", 2016. – page-25.
9. F.A.Yuldashev The harmony of needs and interests in the information society (as an example of youth activities) 09.00.04 - Doctor of Philosophy (PhD) dissertation, majoring in social philosophy. Namangan. 2023. page-16.
10. Yuldashev F.A Spirituality, culture and behavior as a main factor of satisfactions of the needs of human and society // The American journal of social science and education of innovations. 2021.page- 492-498.
11. Yuldashev F.A. Dialectics of the Needs and Interests of Youth Activities in the Information Process. European multidisciplinary journal of modern science. Academic Journal. (Jun 2022). Page-107-112.
12. From Sh.Mirziyoev's speech at the 72nd session of the UN General Assembly. 2018. – page-254.
13. Sheikh Muhammad Sadiq, Muhammad Yusuf. "Social manners". Tashkent: "Hilol Nashr", 2016. –page-161.
14. F.Yuldashev Harmony of Needs and Interests in the Information Society (on the example of youth activities). Scientific aspects and trends in the field of scientific research International scientific online conference. Poland. 2023. page-139-145.

УЎК 372

МИНТАҚАДА ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТЛАРНИ САМАРАЛИ ТАШКИЛ ЭТИШ ЙЎНАЛИШЛАРИ

З.С.Джаббарова, мустақил изланувчи, Урганч давлат университети, Урганч

Аннотация. Мақолада минтақада олий таълим тизимида илмий тадқиқотларни самарали таъкил этиши йўналишлари асосланган. Олий таълим муассасаларида илмий тадқиқотнинг инновацион йўналишлари ишлаб чиқилган.

Калим сўзлар: Минтақа, илмий тадқиқот, олий таълим тизими, инновация, инновацион ишлаб чиқариш, билимлар иқтисоди, инновацион марказ, инновацияларни бошқариш.

Аннотация. В статье обоснованы приоритетные направления проведения научных исследований в системе высшего образования в регионе. Разработаны инновационные методы проведения научных исследований в системе высшего образования.

Ключевые слова: Регион, научные исследования, система высшего образования, инновация, инновационное производство, экономика знаний, инновационный центр, инновационное управление.

Abstract. The article substantiated the priority directions of scientific research in the system of higher education in the region. Developed innovative methods for conducting scientific research in higher education.

Key words: Region, research, higher education system, innovation, innovative production, knowledge economy, innovation center, innovation management.

Жаҳонда юзага келган глобал трансформациялашув шароитида мамлакатларда юқори малакали кадрларга эҳтиёж аҳамияти тобора ортиб бормоқда. “Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти (ИХТТ)га аъзо мамлакатларда олий таълим соҳасини ривожлантиришга сарфланадиган харажатлар ўртача ЯИМнинг 1,4% ни ташкил этади. Ҳар бир талаба учун сарфланадиган ўртача харажат эса 17 560 АҚШ долларини ташкил этади. ИХТТ мамлакатлари бўйича ўртача ҳисобда умумий харажатларнинг 63 фоизи олий таълим муассасаларининг асосий хизматларига (масалан: профессор-ўқитувчилар маоши, ўқув бинолари, ўқув лабораториялар, ўқув материаллари ва маъмуриятга), 33 фоизи илмий тадқиқот ва инновацион ишланмаларга ва 4 фоизи ёрдамчи (қўшимча хизматлар)га сарфланади”[1]. Шу боис, юқори малакали кадрлар тайёрлаш жараёни сифатини оширишга самарали таъсир қилувчи омилларни аниқлаш ва уларни янада ривожлантириш бўйича мақсадли чора-тадбирларни белгилаш муҳим йўналиш бўлиб қолмоқда.

Жаҳон амалиётида юқори малакали кадрлар тайёрлаш сифатини оширишнинг йўналишларини аниқлаш ва механизмларини такомиллаштириш борасида қатор муаммоларнинг ечимини ҳал қилиш юзасидан мақсадли илмий тадқиқотлар ташкил этилган бўлиб, жумладан: олий таълимда кадрлар тайёрлаш сифати мониторинг тизимини такомиллаштириш, замонавий иқтисодиётда талаб юқори бўлган компетенцияларни прогнослаштириш, таҳсил олувчилар ўқув ютуқларини прогнослаштириш, олий таълим муассасалари битирувчиларининг меҳнат бозорида талаб этиладиган компетенцияларини шакллантирилишини бошқариш масалалари учун ёндашувлар ишлаб чиқишни тақозо этмоқда.

Янги Ўзбекистон инновацион иқтисодиёти талабига жавоб берадиган, эҳтиёжларини қондирадиган, ижтимоий соҳа ва иқтисодиёт тармоқларининг барқарор ривожланишига муносиб ҳисса қўшадиган салоҳиятли, рақобатбардош, малакали кадрлар тайёрлаш жараёни сифатини оширишга давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири сифатида юксак даражада эътибор берилмоқда. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022-йил 28-январдаги ПФ-60-сон “2022 – 2026-йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги Фармонида[2] 2022-йилда ёшларни олий таълим билан қамров даражасини 38 фоизга, 2026-йилда ушбу кўрсаткични 50 фоизга етказиш ҳамда таълим сифатини ошириш, 2019-йил 8-октябрдаги ПФ-5847-сон Фармонининг 1-илоvasи (Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030-йилгача ривожлантириш Концепсияси)да мамлакатни модернизация қилиш, ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан барқарор ривожлантириш учун юқори малакали кадрлар тайёрлаш сифатини ошириш, талабалар билимини баҳолаш тизими технологияларини такомиллаштириб бориш ва ҳолисоналигини таъминлаш, ўқув режаларида фанлар сонини номуताхассислик фанлари ҳисобига босқичма-босқич камайтириш ҳамда туташликдаги фанларни танлов фанлари рўйхатига киритиш, юқори малакали профессор-ўқитувчилар, олимларни таълим жараёнига жалб қилишнинг самарали механизмларини яратиш, муайян кўрсаткичлар асосида уларнинг фаолиятини баҳолаш тизимини ривожлантириш [3] каби устувор стратегик мақсад ва вазифалар белгилаб берилган.

Мазкур вазифаларнинг самарали ижросини таъминлашда олий таълим муассасаларининг юқори малакали кадрлар тайёрлаш жараёнларини иқтисодий-статистик таҳлил этиш ҳамда баҳолаш ва улар ечимининг оптимал вариантларини иқтисодий-математик моделлаштириш ёрдамида аниқлаш, истиқболдаги ривожланиш кўрсаткичлари прогнозларини олиш долзарб масала ҳисобланади ва муҳим аҳамият касб этади.

Мазкур вазифаларни минтақа олий ўқув муассасаларида илмий-тадқиқот олиб бориш жараёнларини тубдан тараққий этмасдан туриб ҳал қилиб бўлмайди. Олий ўқув юртлари қисқа вақт ичида илмий компетенциялари ва тадқиқот салоҳиятларини юксалтириши зарур, чунки бу уларга иқтисодиётнинг реал сектори компаниялари тадқиқот ишлари аутсорсингини амалга оширувчи майдонга, амалий ғоялар ва ишланмалар генератори, инновацион тадбиркорликни ривожлантириш учун муҳим майдон, давлат бошқарув органлари ва компаниялар учун сифатли амалий, илмий ва технологик қарорларни қабул қилиш учун муҳим манбага айланишини таъминлаб беради.

Олий таълим муассасаларининг фундаментал фан билан барқарор ва кенгайиб бораётган ўзаро ҳамкорлиги, фундаментал ва амалий тадқиқот ишлари сифатининг ошиб бориши, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг барча йўналишлари билан, шунингдек, Олий таълим фан ва инновациялар вазирлиги билан ҳамкорликни ривожлантириш илмий тадқиқотларни самарали ташкил этиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Ана шу мақсадда мамлакат олий таълим тизимида фундаментал фанларни ривожлантириш билан бир каторда, олий таълим муассасаларининг амалий тадқиқот базаларини жадал тараққий эттиришга йўналтирилган тадбирлар тизимини амалга ошириш, уларни, биринчи навбатда, реал иқтисодиёт тармоқларини инновацион ривожлантириш мақсадларида амалий тадқиқот ишлари каторига жойлаштириш жуда муҳим ҳисобланади.

Айни вақтда, бутун дунёда кейинги йилларда университетларнинг билимлар тўплаш, фойдаланиш ва тарқатишдаги роли кучайиб бормоқда. Глобал тадқиқот университети модели (global research university) анча кенг ёйилди, унинг доирасида университетлар нафақат янги билимларни яратишда, балки уларни тарқатишда ва инновацион фаолият орқали фойдаланишда ҳам фаоллашиб бормоқдалар. Ушбу моделнинг энг асосий хусусиятлари куйидагилардан иборат:

- талабалар томонидан уларни мувофиқ амалиётга жалб этиш орқали тадқиқот ва инновация фаолиятининг базавий компетенцияларини ўзлаштирилиши;

- республикада мавжуд икки босқичли - «бакалавриат- магистратура» босқичидан иборат олий таълим тизимидан мукамал фойдаланиш, бунда биринчи навбатда, магистратура талабаларидан тадқиқотлар ва ишланмалар учун муҳим киши кучи сифатида фаол фойдаланиш кўзда тутилади;

- куп сонли ўқитувчиларни олий таълим муассасаларида ўқитувчилик фаолиятига нисбатан устувор деб қараладиган тадқиқот ва инновацион фаолиятга реал жалб этиш (модомики, бу жараён нисбатан иқтидорли талабалар иштирокида амалга оширилади);

- университетларни бизнес, жамият, давлатнинг илмий ва технологик прогноз қилиш, илғор билимлар билан алмашилиш, глобал муаммоларни ҳал этиш масалалари бўйича коммуникация марказларига айлантириш;

- амалий ишланмаларга буюртмалар ҳамда фундаментал куп босқичли тематика излаш мақсадида иқтисодиётнинг реал секторлари билан ҳамкорлик фойдасига «фундаментал тадқиқотдан амалий ишланмага» чизикли моделдан фойдаланиш;

- тадқиқотлар ва ишланмаларнинг кўп мақсадлилиги;

- инновацион ишлаб чиқаришларни шакллантириш ва инновацион корхоналарни ташкил этиш;

- халқаро журналлардамақолалар чоп этиш, халқаро тадқиқот жамоаларини ташкил этиш. Тадқиқот ва инновация компонентларини сезиларли тарзда кучайтирилиши шунга олиб келдики, айнан илмий тадқиқот университетлари энг катта ютуқларга эришдилар ва куйидаги вазифалар ечимини топишда юқори самарадорлик кўрсатдилар:

- янги билимларни тўплаш ва инновацион интеллектуал муҳит яратиш;

- тижоратлаштириш кўпроқ рискларга эга бўлганда, ишланмаларни тижоратлаштиришгача бўлган босқичда амалга ошириш;

- илмий-технологик тараққиётни прогноз қилиш ва инновацион бозорларни тадқиқ этиш;

- замонавий инновацион мавзуларга кўпроқ ёш тадқиқотчиларни жалб этиш;

- жорий этиш зоналарини ташкил этиш ва инновацион корхоналар яратиш;

- ташкилотлар ва корхоналарни консалтинг қўллаб-қувватлаш ва маслаҳат хизматлари кўрсатишни кенгайтириш.

Шундай қилиб, олий ўқув юртларидаги замонавий тадқиқотлар ва инновацион фаолият бу бюджетдан ташқари маблагларни жалб этиш имконияти бўлиш билан бир қаторда, олий таълим тизимининг энг муҳим мустақил вазифаси, шунингдек, сифатли таълим жараёнининг зарур таркибий қисми бўлиб ҳисобланади.

Тадқиқот ва инновацион компонентларни ривожлантириш Ўзбекистоннинг олий ўқув юртлари фаолиятини тизимли ўзгартиришни талаб этади. Бундай ўзгаришлар олий ўқув юртлари базасидаги тадқиқотлар учун ҳам, таълим бериш жараёнининг мазмуни ва усуллари учун ҳам тааллуқли. Гарчи дастлаб, жиддий илмий тадқиқотлар ва ишланмалар олиб бориш профессор-ўқитувчилар ва баъзи аспирантлар (докторантлар)дан иборат таркибдан ташкил топган тор гуруҳнинг ваколатида бўлса, эндиликда эса улар барча ўқитувчилар иш фаолиятининг реал қисми бўлиши лозим.

Шунга боғлиқ равишда, талабаларнинг амалий тадқиқотларда иштирок этиш роли ошади, улар эса қуйидагиларни таъминлайди:

- ишлаб чиқариш ва тармоқ технологияларини янгилаш усулларини ўзлаштириш;

- ўз келгуси касбий фаолиятини динамик ҳолатда “кура олиш, фундаментал билимларни ўзлаштириш” аҳамиятини тушуниб етиш;

- интенсив амалий фаолият тажрибасига эга бўлиш (тадқиқотлар бевосита ишлаб чиқаришда ўтказилган тақдирда);

- бўлғуси касбий фаолият, оладиган таълим йўналишларини аниқлаб олиш;

- маълумотлар базаси билан янада самаралироқ, мақсадли ва мотивли тарзда ишлаш.

- Жаҳон тажрибаси Ўзбекистон олий ўқув юртларининг қуйидаги соҳалар бўйича тадқиқот ва инновация фаолиятини ривожлантириш йўналишларини аниқлаб олиш имкониятини таъминлаб беради:

- илмий тадқиқотларни ва бошқарув тизимини ташкил этиш, кадрлар сиёсати;

- реал сектор билан Фанлар академияси ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик, таълим жараёни.

Ташкил этиш ва бошқариш соҳасидаги ўзгаришлар тадқиқотлар ва ишланмалар учун жавоб берадиган блокларни, интеллектуал мулкни муҳофаза қилишни кучайтиришни ўз ичига олиши керак. Ҳар бир олий таълим муассасида Президент фармонлари, Вазирлар Маҳкамаси қарорларида белгиланган талаблар асосида инновация инфратузилмаси шакллантирилиши лозим. Олий ўқув юртлари бошқарув органларига қатъий тарзда ваколатлари рўйхати аниқ белгилаб берилган Фанлар академияси ва бизнес вакиллари ҳам киритилиши лозим.

Барча турдаги олий ўқув юртларидатадқиқот олиб бораётган олимларни мақсадли қўллаб-қувватлаш, илмий тадқиқотлар учун мунтазам танловлар ўтказиш, олинган тадқиқот натижаларини рағбатлантириш тамойилларини киритиш лозим. Бу ишларни шартномалар доирасида ҳам, шунингдек, профессор-ўқитувчилар меҳнатига ҳақ тўлаш бўйича иш ҳақининг янада кучлироқ табақалаштирилишини назарда тутувчи янги тизимини жорий этиш доирасида ҳам амалга ошириш керак.

Ёш тадқиқотчилар ва ўқитувчилар илмий фаоллигини қўллаб-қувватлаш бўйича махсус дастурлар яратиш, жаҳондаги етакчи университетлар олимларини талабалар тадқиқот ишларини мувофиқлаштириш ва илмий бошқариш тажрибасини янгилашга алоҳида эътибор қаратиш лозим.

Олий таълим муассасалари реал иқтисодий секторлари ва Фанлар академияси билан ўзаро ҳамкорлик қилиши соҳасида ўзаро фойдали, бозор иқтисодиётига монанд бўлган алоқалар ўрнатиш зарур. Олий ўқув юртларини ривожлантириш дастурларида ушбу

корхоналарни кадрлар билан таъминлашга нисбатан «олий ўқув юртлари-корхона» тизимидаги инновацион компонентга эътиборни кучайтириш лозим.

Корхоналар билан алоқалар таълим жараёнининг ўзига ҳам таъсир кўрсатиши мумкин, бу корхоналарда олий ўқув юртлари базавий кафедралари ва тадқиқот лабораторияларини тузиш, амалиёт ва лойиҳа ўқув лабораториялари учун жойлар ташкил этиш, махсус курсларни олиб бориш учун ишлаб чиқаришнинг етакчи мутахассисларини таклиф этиш ва олий ўқув юрти ўқитувчиларини ишлаб чиқаришда стажировка утишини таъминлаш, талабалар учун ҳам, корхона ходимлари учун ҳам махсус ўқув дастурларини ҳамкорликда ишлаб чиқиш каби механизмлар орқали амалга оширилади.

Олий ўқув юртларида корхоналар ходимлари малакасини оширишни таъминлаб берувчи кўшимча касбий таълим сектори ривожлантирилиши лозим.

Ҳамкорлик қўшма тадқиқот лойиҳалари доирасида, фан ва технологиялар тараққиётини прогноз қилиш жараёнида ва тадқиқотлар натижаларини тижоратлаштиришда амалга оширилиши мумкин. Олий ўқув юртлари таркибида инновацион тараққиёт, илмий-техник прогноз соҳасига оид тадқиқотлар билан бевосита шуғулланувчи гуруҳлар ташкил этилиши лозим бўлиб, улар иқтисодиёт тармоқларининг корхона ва ташкилотлари учун ресурс марказлари бўлиб хизмат қиладилар, консалтинг ва таҳлилий фаолият билан шуғулланадилар.

Академик институтлар ва саноат корхоналари билан ҳамкорликда ОЎЮ тадқиқот инфратузилмаларини, шу жумладан жамоавий фойдаланиш марказлари, таълим ва билим ресурслари базасини, кичик инновацион корхоналарни ривожлантиришлари талаб этилади. ОЎЮ билан бизнеснинг ҳамкорлик қилиш истиқболлари маълум даражада мақсадли капитал фондлари механизмини ҳаракатга келтиради, бунда асосий эътибор кўпроқ ОЎЮ тадқиқот инфратузилмаларини қўллаб-қувватлашга қаратилади.

Таълим жараёнини модернизация қилиш соҳасида таълим, тадқиқотлар, ишланмалар, янгиликларнинг реал интеграцияси асосий мўлжал бўлиши лозим. Бунинг учун ўқув дастурларини жиддий тарзда қайта кўриб чиқиш, таълимнинг лойиҳавий шакллари кучайтириш, амалиётнинг янги шакллари жорий этиш лозим.

Университетлар олий ўқув юртларида дарс беришга ва талабаларнинг илмий тадқиқот ишларига раҳбарлик қилишга Фанлар академияси вакиллари билан бир қаторда ишлаб чиқариш сектори мутахассисларини ҳам кўпроқ жалб этиш лозим. Янги таълим стандартлари асосида яратилган ўқув дастурлари базавий тадқиқот компетенцияларини шакллантиришга, технологияларга тадбиркорлик нуқтаи назаридан қарашларни юзага келтиришга йўналтириш лозим.

Шу мақсадда замонавий илмий кутубхоналар, шу жумладан, ўзида маҳаллий ва хорижий илмий ва даврий нашрларни жамлаган электрон кутубхоналардан фойдаланиш зарур. Европа университетлари изидан ва улар билан интеграциялашиш натижасида Ўзбекистон ОЎЮ юқори малакали мутахассисларни тайёрлаб берувчи замонавий марказларни яратишни, янги авлод олимларини шакллантиришни ва энг яхши академик анъаналардан фойдаланиш ва илмий этикани бойитишни талаб этади.

Мазмуни «фан, бизнес ва давлат ҳамкорлиги» механизмини яратишдан иборат бўлган Ўзбекистон Республикаси инновацион стратегияси олий тоифали ёш мутахассисларнинг узлуксиз келиб туришини талаб этади. Ўзбекистон Республикаси Олий таълим фан ва инновациялар вазирилиги тезкор суръатларда янги «Инновацияларни бошқариш» йўналиши бўйича мутахассисларни тайёрлашни йўлга қуйиши зарур. Шунга боғлиқ ҳолда, ихтисослашган ўқув юртлари инновацион тадбиркорлик йўналишларини очишлари ва булғуси талабалар учун махсус дастурлар тузиб беришлари зарур. Мамлакатнинг «инновацион менежмент» ва «инновацион ресурсларни бошқариш» мутахассислиги бўйича таълим йўлга қўйилган университет ва институтлар билан интеграциялашуви зарур.

Ушбу ихтисосликни танлаган талабалар иқтисодиёт, маркетинг, ҳуқуқий тартибга солиш асослари фанларини ҳам ўрганадилар, шунингдек, психологик тренингларда иштирок этадилар. Улардан, шунингдек, интеллектуал мулкни баҳолаш, у ёки бу соҳадаги технологик тараққиётни башорат қилиш, иш юзасидан ҳамкорларни излаш ва улар билан алоқа ўрнатиш қобилиятига эга бўлиш, хорижий тилларни яхши билиш талаб этилади.

Мана шунинг учун ҳам олий таълим муассасаларида ёш мутахассисларни инновацияларни бошқариш соҳасига оид лойиҳаларни амалиётда қўллай олишга ўргатадиган инновацион марказлар ишлаб туриши лозим.

Илмий изланишлар, ижодий фантазиялар муҳитига жалб этиш талабаларда илмий гоёларни муваффақиятли инновацион лойиҳаларга айлантириш қобилиятини намоён этиш билан чекланиб қолмай, балки «инноватика» билан боғлиқ мураккаб муаммоларни ҳал этиш усуллари ва гоёлари тўғрисида ташаббускор таклифлар киритиш қобилиятини ҳам шакллантиришга ёрдам беради. Олий таълим муассасаларида инновация марказларини минтақада инновацион иқтисодиётни шакллантириш манбаалари сифатида қараш лозим. Унинг таркибига ижтимоий тадқиқотлар; бозорни маркетинг тадқиқоти ва таҳлили; дайджест, психологик тренинглар ўтказиш; реклама сиёсати; инновация лойиҳаларини бизнес таҳлил қилиш; бизнес инкубаторларни киритиш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. https://www.oecd-ilibrary.org/education/education-at-a-glance-2022_3197152b-en
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022-йил 28-январдаги ПФ-60-сонли “2022 – 2026-йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги Фармони. <https://lex.uz/uz/docs/5841063>
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019-йил 8-октябрдаги ПФ-5847-сонли “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030-йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги Фармонининг 1-илоvasи (Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030-йилгача ривожлантириш Концепцияси). <https://lex.uz/docs/4545884>
4. Гретченко А.А. Подготовка высококвалифицированных кадров для цифровой экономики // Россия: тенденции и перспективы развития. 2018. №13 (1). стр. 824-827.;
5. Вахабова Д.Х. Инновацион иқтисодиётга ўтиш шароитида интеллектуал капиталдан самарали фойдаланиш йўллари: иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори дисс... автореф. – Тошкент, 2022. – 50 б.

УЎК 37.02

ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТАЛАБАЛАРИГА ЎЗБЕК ТИЛИНИ ЎҚИТИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Р.Т. Қодирова, ўқитувчи, “Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш мухандислари институти” Миллий тадқиқот университети, Тошкент

Аннотация. Бугунги кунда ўзбек тилини нуфузини янада ошириш ва мустаҳкамлаш муҳим ислохотлардан бири бўлиб, бунда таълим муассасаларининг ўрни муҳим аҳамиятга эга. Ушбу мақолада олий таълим талабаларига ўзбек тилини ўқитишнинг ўзига хос хусусиятлари таҳлил қилинган.

Калим сўзлар: ўзбек тили, она тили, таълим сифати, дарс самарадорлиги, педагогик маҳорат, педагогик қобилият.

Аннотация. Сегодня дальнейшее укрепление и упрочнение престижа узбекского языка является одной из важных реформ, и в этом важна роль образовательных учреждений. В данной статье анализируются особенности преподавания узбекского языка студентам высших учебных заведений.

Ключевые слова: узбекский язык, родной язык, качество образования, эффективность урока, педагогическое мастерство, педагогическая способность.

Abstract. Today, further strengthening and strengthening the prestige of the Uzbek language is one of the important reforms, and the role of educational institutions is important in this. This article analyzes the peculiarities of teaching Uzbek to students of Higher Education.

Keywords: Uzbek language, native language, quality of education, lesson efficiency, pedagogical skill, pedagogical ability.

Ўзбек тилининг жамиятимиз ҳаётида ва халқаро миқёсдаги нуфузини ошириш, ёшларимизни ватанпарварлик, миллий анъана ва қадриятларга садоқат руҳида тарбиялаш, мамлакатимизда давлат тилини тўлиқ жорий этиш, барча Ўзбекистон фуқароларининг тилларини асраб-авайлаш ва такомиллаштириш, давлат тили асосида ўзбек тилини ўрганиш учун шарт-шароитлар яратиш, ўзбек тили ва тил сиёсатини ривожлантиришнинг стратегик

мақсадлари, устувор ва вазифаларини белгилаш, шунингдек, режадаги босқичларни ишлаб чиқиш, шунингдек, мамлакатимизда чет тили тўғарақларини ривожлантириш бугунги кундаги долзарб масалалардан биридир. Ўзбек тилини давлат тили сифатида ўқитишда самарали натижаларга эришиш учун бугунги кунда бир қатор тадбирлар ва мақсадли вазифалар амалга оширилмоқда.

Ўзбекистонда олий таълим муассасаларида ўзбек тилини ўқитишнинг ўзига хос хусусиятларини таҳлил қилишда тилнинг коммуникатив хусусиятлари иноватга олиш лозим. Ўзбек тилини ўқитишнинг самарадорлиги АКТдан ўқитиш воситаси сифатида фойдаланишнинг оқилона усуллари излаш билан боғлиқ бўлиб, бу ерда миллий ўзликни ҳисобга олган ҳолда республикада фан ва олий таълимнинг ривожланиши, адабий меъёрларнинг шаклланиши ва миллий терминология ўзбек тилининг роли тобора ортиб бораётганлиги билан изоҳланади. Ўзбек тилининг функционал ривожланиши турли стилистик тизимларни шакллантириш ва уларни қўллаш доирасини кенгайтиришда мустаҳкамланади.

Давлат тилининг софлигини сақлаш, уни бойитиш ва аҳолининг нутқ маданиятини ошириш соҳасида “Ўзбекистон миллий қомуси” жилдларининг лотин алифбосида ўзбек алифбосида нашр этилишини кўпайтириш; лингвистик, терминологик, изоҳли луғатларни яратиш, ўзбек тилининг луғатини такомиллаштириш, давлат тилининг замонавий ахборот технологиялари ва коммуникацияларига интеграциясини таъминлаш соҳасида: давлат ташкилотлари ҳужжатларининг ягона электрон намуналарини ишлаб чиқариш ва улардан фойдаланиш бўйича онлайн дастур ишлаб чиқиш давлат тилида дастурий маҳсулотлар ва электрон луғатлар яратиш; ўзбек тилини ўқитиш дастурларининг яратилиши таълим муассасаларида ўзбек тилини ўрганиш учун кенг имкониятлар очади. Шунингдек, халқаро миқёсда давлат тилининг роли ва нуфузини ошириш, хорижий шериклар билан муносабатларни ривожлантириш учун хорижий олий ўқув юртларида ўзбек тилини ўқитиш марказлари сонини кўпайтириш; “Ўзбек тили дўстлари” клублари сонини оўйириш; хорижий олий ўқув юртларида ўзбек тили курсларини зарур илмий, ўқув-услубий, бадиий адабиётлар билан таъминлаш, ўзбек тилини ўқитиш бўйича илмий изланишлар ҳажмини ошириш нафақат она тили, унинг фойдаланувчилари нуфузини оширади, балки ўзбек тилини ўқитиш даражасини ҳам оширади, шунингдек, тилимизга бўлган эътиборни янада кучайтириш, равон ўзбек тилида сўзлашувчилар сонини кўпайтириш, мулоқот маданиятини шакллантиришга ҳам тўлиқ хизмат қилади.

Республиканинг барча хорижий олий ўқув юртларида ўзбек тили марказларини ташкил этиш, барча илмий, назарий ва амалий маълумотларни ўз ичига олган электрон шаклда ўзбек тили миллий корпусини яратиш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш ўзбек тили ҳақида маълумот, хорижий талабалар учун ўзбек тили ва адабиётини ўрганиш марказларини ташкил этиш тилни мукамал ўрганишда ўзига хос имконият яратади, мамлакатимиз фуқаролари учун ўзбек тилида мулоқот қилиш учун кўпроқ имкониятларга эга бўлиш эшикларини очади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 октябрдаги “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мақомини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармонида мувофиқ ишлаб чиқилган концепсияда ўзбек тилини мунтазам бойитиш, унинг софлигини сақлаш, ва аҳолининг давлат тилида нутқ маданиятини ошириш муҳим вазифалардан бири сифатида таъкидланган. Жумладан, лотин алифбосига асосланган ўзбек алифбосида кўп жилдли “Ўзбекистон миллий қомуси”ни тайёрлаш ва нашр этиш, бой маънавий мерос, жадид арбобларининг ҳаёти ва фаолиятини ўрганиш бўйича илмий изланишларни рағбатлантириш, лаҳжалар (минтақалар) харитасини яратиш ўзбек тили ва матбуотининг ўзига хос хусусиятларини акс эттирувчи фолклор ва мумтоз адабий асарларни нашрга тайёрлаш, ёшлар ўртасида нутқ маданиятини оширишга қаратилган танловларни ўтказиш, бунда давлат тилида малака ошириш шартларини жорий этиш, савдо, ишлаб чиқариш, маиший хизмат кўрсатиш объектлари номларини ўзбек тилига беришнинг меъёрий-ҳукукий базасини шакллантириш ўзбек тилини тан олишнинг аниқ мақсадларидан биридир.

Ўзбек тили ҳақидаги барча илмий, назарий ва амалий маълумотларни ўз ичига олган электрон шаклда ўзбек тилининг Миллий корпусини яратиш, ўзбек тилини жаҳон Internet

ахборот тармоғида оммалаштириш, унда ўз ўрнини таъминлаш, дастурий маҳсулотларга ўзбекча иловалар яратиш, замонавий дастурий маҳсулотларни ишлаб чиқиш ва жорий этиш, ўзбек тилини ўқитиш учун компьютер дастурларининг кенг миқёсда жорий этилиши, ўзбек тилидаги матнларни таҳрирлаш учун компьютер дастурларининг яратилиши ва она тилида сўзлашувчиларга компьютер ва замонавий педагогик технологиялардан фойдаланган ҳолда ўзбек тилини ўқитиш бўйича машғулотлар олиб борилиши самарали натижалар бермоқда.

Бугунги кунда ўзбек тилини ўқитишнинг услубий назарияси модернизация қилинмоқда. Бизнинг фикримизча, бу масалада жуда самарали бўлиши мумкин бўлган усуллардан бири ахборот технологияларининг лингводидактик салоҳиятини ва икки босқичли электрон дарсликлар шаклида амалга оширилган мақсадга мувофиқлик ҳолатларини синтез қилиш ўринли бўлиши мумкин. Электрон шаклдаги маълумотлар ўқитувчилар учун кўпроқ фойдалидир, чунки у таълим маълумотларининг ўзгариши учун имконият яратади.

Икки босқичли электрон дарсликлардан фойдаланиш тажрибасини ўзбек тилини ўқитишга ўтказиш ва шунга ўхшаш электрон дарсликларни яратиш ишларини тезлаштириш керак. Электрон дарсликнинг аҳамияти, унинг материални ўзлаштиришдаги самарадорлиги электрон дарслик бир вақтнинг ўзида материални диаграммалар, аудио ёзувлар, видеолар ва бошқалар шаклида тақдим этиши билан боғлиқ. Шундай қилиб, аудит дарслари умумий вақтнинг тахминан 30-35 фоизини ташкил қилиши керак ва кўпчилик (65-76 фоиз) ўз-ўзини ўрганишга бағишланиши керак.

Ўзбек тилини ўрганишнинг рационал методологияси билиш, рационаллик ва маҳсулдорликка асосланади. Лингводидактика соҳасидаги ўтган тадқиқотлар шуни кўрсатдики, ушбу тамойиллар мос равишда ўзгариб бормоқда. Турли шароитларда, келажакда комплекс машғулотлар ўқитувчилар назорати остида синф машғулотларига ва ўз-ўзини ўрганиш усулларига айлантирилади. Электрон ўқув материаллари асосида ўзбек тили компетенциясини ўрганиш методикаси қуйидаги омиллар туфайли амалга оширилмоқда:

- синф ва мустақил таълимнинг комбинацияси омили;
- талабаларнинг академик мустақиллигини ажратиш омили;
- талабаларнинг тил тайёргарлиги даражаси омили;
- бир гуруҳ талабаларнинг бандлик омили;
- Давлат таълим стандарти нормаларига мувофиқ ўзбек тили компетенциясини ўрганиш нормаларига жавоб бериши керак бўлган ўқитиш элементларининг мутаносиб нисбати омили ва бошқалар.

Умуман олганда, тренинг самарадорлиги ўқув материаллари аудио, видео визуализация қилиш усулларида фойдаланиш, ўқитувчининг мулоҳазалари мавжудлиги билан белгиланади. Шунингдек, ўқув ҳаракатларининг рационалиги кўрсаткичларини асослаш, бу нафақат талабалар томонидан билимларни ўзлаштириш жараёнини малакали назорат қилиш, балки керак бўлганда ўқув жараёнини тўғри тузатиш имконини беради, бу эса ўзбек тилини ўрганишга мустаҳкам даражада ёндашишга имкон беради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Abdurahmonov H. I. The peculiarities of the formation of innovative thinking in the youth worldview //Форум молодых ученых. – 2020. – №. 8 (48). – С. 3-6.
2. Farhodjonova N. Глобаллашув шароитида миллий қадриятларда интеграция //Scienceweb academic papers collection. – 2020.
3. Ergashev I., Farhodjonova N. Integration of national culture in the process of globalization //Journal of Critical Reviews. – 2020. – Т. 7. – №. 2. – С. 477.
4. Farhodjonova N. F. Modernization Of Uzbek Language And National-Spiritual Heritage In National Culture //The American Journal of Social Science and Education//Innovations. – 2021. – Т. 3. – №. 01. – С. 585.

УДК 378.4

РАЗВИТИЕ ЭФФЕКТИВНЫХ НАВЫКОВ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ Т.Р.Исламова, старший преподаватель, Ташкентский финансовый институт, Ташкент

Annotatsiya. Samarali madaniyatlararo muloqot dunyoning madaniy xilma-xilligini tushinishda muhim ahamiyatga ega bo'lganligi sababli bugungi kunda ustuvor vazifaga aylandi.

Immigratsiya, urbanizatsiya, xalqaro bandlik, talabalar almashinuvi dasturlari va xorijiy sayohatlarning qulayligi turli xil madaniy kelib chiqishi odamlar o'rtasida kundalik aloqani osonlashtiradi. Ushbu maqolaning maqsadi kundalik hayotda va tashkilotlarda ko'p madaniyatli almashinuv uchun zarur bo'lgan munosabatlar va muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish muhimligini muhokama qilishdir.

Kalit so'zlar: madaniyatlararo muloqot, globallashuv, madaniyatlararo kompetentsiya, madaniyatlararo sezgirlik, madaniyatlararo xabardorlik

Аннотация. Эффективная межкультурная коммуникация сегодня стала приоритетом из-за той важности, которую она приобрела в понимании культурного разнообразия мира. Иммиграция, урбанизация, международная занятость, программы обмена студентами и легкость зарубежных поездок облегчают ежедневные контакты между людьми разных культурных традиций. Целью данной статьи является обсуждение важности развития отношений и коммуникативных навыков, необходимых для мультикультурного обмена в повседневной жизни и внутри организаций.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, глобализация, межкультурная компетентность, межкультурная чувствительность, межкультурная осведомленность

Abstract. Effective intercultural communication has become a priority today because of the importance it has acquired in understanding the cultural diversity of the world. Immigration, urbanization, international employment, student exchange programs and ease of foreign travel facilitate daily contact between people of different cultural backgrounds. The purpose of this article is to discuss the importance of developing the relationships and communication skills necessary for multicultural exchange in everyday life and within organizations.

Key words: intercultural communication, globalization, intercultural competence, intercultural sensitivity, intercultural awareness.

Межкультурное общение, или общение между людьми из различных культур, стара, как сама история. Это происходило на протяжении тысячелетий в форме войны, коммерческой деятельности или социальных обмены. Сегодня, когда мир стал единым глобальным сообществом, межкультурное взаимодействие стало естественным процессом и необходимостью.

Общение с людьми разных культур является обычной деятельностью в в группе, на рабочем месте, в здравоохранении или политике. Межкультурное общение – это увлекательная область исследования внутри организационного общения. Термин Межкультурная коммуникация также относится к широкому спектру коммуникативных вопросов, которые возникают внутри организации, между людьми разных религиозных, социальных, этнических и образовательных происхождений. Каждый из этих людей приносит уникальный опыт и ценности на рабочем месте, характерны для культуры, в которой они выросли и сейчас работают. Глобализация, рост миграции, развитие транспортных систем, развитие информационных технологий, международное трудоустройство, обмен учебной программой, взаимозависимые экономики, зарубежные поездки, политические союзы и глобальные мировые угрозы объединяют людей разных культур и религий с беспрецедентной регулярностью [1].

Межкультурное общение является важным требованием в усилиях по обеспечению мира во всем мире, стабильность, необходимые для улучшения отношения между странами, обеспечить устойчивость ресурсов и продвижение ценностей как толерантность и разнообразие. Любое общение происходит в культуре, поэтому различия между культурами главное препятствие в межкультурной коммуникации. Разные культуры характеризуются разными языками, ценностями, поведением и отношением к таким аспектам, как время (важность пунктуальности), контекст, обычаи, расстояние, невербальные знаки и т.д.

Работодатели и владельцы бизнеса согласны с тем, что самый важный элемент эффективного межкультурного общения – это язык: «Языковые проблемы становятся

значительным источником конфликтов и неэффективности во все более разнообразной рабочей силы во всем мире» [2].

Способность говорить универсальна, но язык культурно детерминирован. Культура и язык считаются сильно связанными. В области исследований существуют дебаты о том, формирует ли культура язык или язык формирует культуру.

Лингвистическая теория относительности или Сепир-Гипотеза Уорфа утверждает, что структура языка влияет на мир его носителей, взгляд или познание. Наша реальность определена по языку, который мы используем; люди говорящие на разных языках будут автоматически иметь разные мировоззрения. Английский является третьим по величине языком по количеству носителей языка после мандаринского языка и испанского. Примерно от 330 до 360 миллионов людей во всем мире говорят на английском как родной язык, и есть более 50 англоязычных стран. Хотя в большинстве стран он не является официальным языком стран, в настоящее время это язык наиболее часто преподается как иностранный язык.

Менеджерам и бизнес владельцам следует избегать дискриминации – либо сотрудник или партнер — на основании собственных этноцентрических предположений превосходства культуры. Будучи открытым, восприимчивым к новой культурной информации, избегать стереотипов и уважать различия являются ключевыми решениями для эффективного межкультурного обмена.

2. Компетентность межкультурного общения (ICC)- intercultural communication competence, относится к активному обладанию индивидами качествами, которые способствуют эффективной межкультурной коммуникации и может быть определен с точки зрения трех основных атрибутов: знания, навыки и отношения.

Знание – когда мы говорим о культуре, определяются убеждения, ценности и нормы группы людей, которые влияют на коммуникативное поведение людей. А также учитываются такие категории знаний: социалингвистическая осведомленность, культурное самосознание, культурно-специфические и глубокие культурные знания.

Навыки - наблюдать, слушать, анализировать, оценка, интерпретация и связь – это ключевые способности, используемые для обработки приобретенных знаний. Также существенно важное значение для развития межкультурной компетентности – это критическая саморефлексия.

Отношение: уважение, открытость и любопытство/открытие – ключевые установки требуют эффективной межкультурной коммуникации. Открытость и любопытство означает готовность выйти за рамки нашей зоны комфорта.

3. Навыки эффективного межкультурного общения. Профессионалам глобального бизнеса требуются отличные навыки межкультурного общения, поскольку им приходится обмениваться информацией с людьми со всего мира. Чтобы быть по-настоящему эффективными, им также необходимо принимать во внимание культурный контекст и условности, такие как время межкультурного диалога, дистанция, которую требуют разные культуры, различия в кодах невербального общения. Успешные компании навязывают принятие разнообразия как юридическое и моральное обязательство, жизненно важное для улучшения рабочего климата, морального духа, творчества и производительности. Признавая, что разные группы людей решают поставленные задачи по-разному, сотрудники научатся ценить свои различия и ценить разные подходы, решения и точки зрения.

Модель межкультурной компетентности Го-Мин Чена и Уильяма Г. (1996) признает три перспективы:

- Межкультурная чувствительность – признание и уважение культурного разнообразия;
- Межкультурная осведомленность – понимание культурных различий и осознание своей культурной идентичности;
- Межкультурная компетентность – навыки общения, знание соответствующего самораскрытия, гибкость, управление взаимодействием, социальные навыки.

ICC включает в себя адаптацию ранее приобретенных коммуникативных компетенций и включение конкретных требований межкультурной компетентности, таких как:

- обладать хорошими навыками межличностного общения и взаимодействия; - уметь общаться на втором языке;
- уметь пользоваться коммуникационными технологиями;
- искать, обрабатывать и анализировать данные из различных источников;
- уметь легко адаптироваться к новым ситуациям и условиям;
- проявить осведомленность о гендерных вопросах и равных возможностях;
- уметь работать в многонациональном коллективе;
- уметь работать в межкультурной среде;
- проявлять толерантность, культурную чувствительность и культурную осведомленность;
- проявлять признательность и уважение к людям разных культур;
- владеть знаниями о разных культурах и обычаях [4]

Существуют различные теоретические подходы, которые пытаются определить навыки, необходимые для достижения эффективного межкультурного общения.

Коммуникативный подход выделяет четыре области навыков:

- сила личности - люди должны иметь сильное чувство собственного достоинства, должны хорошо знать себя и посредством своего самосознания инициировать позитивное общение с другими;
- коммуникативные навыки - навыки общения (люди должны обладать вербальной и невербальной коммуникативной компетентностью, чтобы понимать язык и давать соответствующую обратную связь) и социальные навыки (сочувствие и поддержание идентичности, способность общаться с людьми с разным культурным прошлым);
- психологическая адаптация – люди должны быть способны адаптироваться к новым культурным контекстам и преодолеть культурный шок, чувство стресса и отчуждения, вызванные необученностью новой среды.
- культурная осведомленность – понимание культурных ценностей, поведения и норм принимающей культуры как отличных от своей собственной, понимание того, как думают и ведут себя представители разных культур.

Деловой подход, говоря о навыках, необходимых в международном бизнесе, упоминает: навыки самообслуживания (навыки, необходимые для сохранения идентичности), навыки межличностного общения (необходимые для поддержания общения с принимающими гражданами) и когнитивные навыки (правильное восприятие среды хоста).

В заключение, приобретение компетенций и навыков межкультурного общения предполагает нечто большее, чем просто использование языка и знаний о других культурах; в развитии межкультурной компетентности одинаково важны навыки и отношения. Организации должны осознавать, что культурные различия в коммуникативном поведении сотрудников могут быть заметными, и внедрять эффективные методы межкультурного общения. Адаптация к новой культуре – длительный и сложный процесс. Аккультурация, межкультурная адаптация и обучение наиболее эффективны, когда обе стороны вовлечены и готовы сотрудничать.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Larry A. Samovar, Richard E Porter, Edwin R, mc. Daniel, Carolyn S. Roy, Communication between Cultures, Cengage Learning, 2017, p. 6
2. John P. Fernandez, Managing a Diverse Work Force: Regaining the Competitive Edge, Lexington Books, 1991
3. Deardorff, "The Identification and Assessment of Intercultural Competence as a Student Outcome of Internationalization at Institutions of Higher Education in the United States," Journal of Studies in International Education 10, no. 3 (2006): 241-66; Deardorff, The Sage Handbook of Intercultural Competence (Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 2009).
4. Berardo, Kate, and Darla K. Deardorff, Building Cultural Competence: Innovative Activities and Models. Sterling, VA: Stylus, 2012, <http://www.tuningjournal.org/article/view/765/1088>.
5. Fred E Jandt, An Introduction to Intercultural Communication, Identities in a Global Community, California State University, SAGE Publications, 2010, p.52.

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
МИНТАҚАВИЙ БЎЛИМИ
ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ**

**ХОРАЗМ МАЪМУН АКАДЕМИЯСИ
АХБОРОТНОМАСИ**

**№9/3 (106)
2023 й., сентябрь**

Ўзбекча матн муҳаррири:
Русча матн муҳаррири:
Инглизча матн муҳаррири:
Мусахҳих:
Техник муҳаррир:

Рўзметов Дилшод
Ҳасанов Шодлик
Мадаминов Руслан, Ламерс Жон
Ўрозбоев Абдулла
Шомуродов Журъат

“Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси” Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлиги
Хоразм вилоят бошқармасида рўйхатдан ўтган. Гувоҳнома № 13-023

Теришга берилди: 07.09.2023
Босишга рухсат этилди: 14.09.2023.
Қўғоз бичими: 60x84 1/8. Адади 70.
Ҳажми 8,75 б.т. Буюртма: № 10-Т

Хоразм Маъмун академияси ноширлик бўлими
220900, Хива, Марказ-1
Тел/факс: (0 362) 226-20-28
E-mail: mamun-axborotnoma@academy.uz
xma_axborotnomasi@mail.ru

(+998) 97-458-28-18